

MELPOMENA

1. Babilin istilasından sonra Dara özü iskitlər üzərinə yürüşə çıxır.1 O vaxtlar Asiyada döyüşçü bol olduğundan və ölkəyə böyük var-dövlət axıb töküldüyündən şah bu dəfə iskitləri cəzalandırmaq istəyir, axı, iskitlər özləri sülhü pozub, Midiyaya soxulmuş və rəqibləri olan midiyalılara qalib gəlmişdilər. Əvvəl dediyim kimi, iskitlər Yuxarı Asiyada 28 il hakimiyyət sürmüşdülər. Onlar kimmerilərin2 ardınca Asiyaya girmiş və midiyalıların dövlətini dağıtmışdılar (iskitlər gələndə qədər Asiya midiyalıların əlində idi).3 28 illik ayrılıqdan sonra öz ölkələrinə qayıdan iskitləri midiyalılarla müharibədəkindən də betər bəla gözləyirmiş: onlar orada güclü yağı qoşunu ilə qarşılaşırlar. Axı, uzun müddət ərlərindən ayrı qalan iskit arvadları öz qulları ilə əlaqəyə girmişdilər.

2. İskitlər bütün qullarının gözlərini çıxarırlar. Bunu da içdikləri at südünün ucundan edirlər. Südü də iskitlər belə sağdırırlar: tütək sayağı içi oyuq lülə sümüyünün bir ucunu madyanların ətəsinə salır, o biri ucundan üfürürlər. Qulun biri üfürdükcə o biri madyanı sağır. İskitlərin özlərinin dediyinə görə, madyanın içərisi hava ilə dolduqca damarları sıxılır və yelini boşalıb sallanır. Sağımdan sonra südü içi boş taxta çənlərə tökürlər. Sonra da iskitlər kor qulları çənlərin ətrafına düzüb südü çalxamağı əmr edirlər. Südün daha qiymətli hesab olunan üzünü alırlar, üzü yığılan südün ayrılanını onlar o qədər də dəyərli saymırlar. İskitlər əsir götürdükləri bütün adamları bax buna görə kor edirlər. Axı, iskitlər əkinçi deyillər, köçəridirlər.

3. Bu qullardan və iskit arvadlarından gənc nəsil böyümüşdü. Öz nəşəbini bilən gənclər Midiyadan geri dönmə iskitlərə qarşı çıxmışlar. Onlar öz torpaqlarını qorumaq üçün, hər şeydən əvvəl, Tavr dağlarından Meotida gölünün ən enli yerinə qədər geniş xəndək qazmışlar. İskitlər göldən keçməyə cəhd göstərəndə gənc qullar qabağa çıxıb onlarla vuruşmağa başlamışlar. Çoxlu döyüş aparılmasına baxmayaraq, iskitlər onları məğlub edə bilməmişlər. Onda iskitlərdən biri belə demişdir: "İskit döyüşçüləri, biz nə edirik? Biz öz qullarımızla vuruşuruq! Onlar bizi öldürdükcə biz zəifləyəcəyik, biz onları qırsaq onda qullarımız azalacaqlar. Buna görə də, mənim fikrimcə, süngü və yaylardan əl çəkib, hər kəs öz qamçısı ilə onların üstünə getsin. Onlar bizi silahlı görəndə özlərini bizimlə həmtay, yəni azad doğulmuşlar hesab eləyirlər. Onlar bizi silah əvəzinə əli qamçılı görsələr, onda qulumuz olduqlarını başa düşəcəklər, bunu boyunlarına alanda bizə asi olmağa cəsarət etməyəcəklər".

4. Bu sözləri eşidən iskitlər dərhal məsləhətə qoşulurlar. Bundan qorxuya düşən qullar da döyüşdən əl çəkib qaçırlar. Beləliklə, iskitlər Asiyanın ağası olmuşlar; sonra midiyalıların qovduqları iskitlər öz doğma yurdlarına beləcə qayıtmışlar. Dara da da bax buna görə iskitləri cəzalandırmaq istəmiş və onlara qarşı ordu toplamışdır.

5. İskitlərin hekayətlərinə görə onların xalqı bütün xalqlardan gəncdir. Həmin xalq isə belə törəmişdir. Bir vaxtlar hələ məskunlaşmamış bu ölkənin ilk sakini Tarqıtay adlı bir adam olmuşdur. İskitlərin dediyinə görə, bu Tarqıtayın atası Zevs, anası Borisfen çayının qızıdır (iskitlər iqrar etsələr də, mən buna inanmıram). Belə bir əsil-nəşəbi olan Tarqıtayın da üç oğlu varmış: Lipoksais, Arpoksais və sonbeşiyi-Kolaksais. Onların hakimiyyəti dövründə göydən İskit Elinə qızıl şeylər düşür: kotan, boyunduruq, döyüş baltası və cam. Böyük qardaş bu şeyləri hamıdan qabaq görür. Şeyləri götürmək üçün onlara yaxınlaşar-yaxınlaşmaz qızıllar alovlanır. Bunu görəndə o, geri çəkilir. İkinci qardaş da o yerə çatan kimi qızıllar yenə alovla bürünür. Qızılların alovunun istiliyi iki qardaşı beləcə geri qovur. Amma kiçik qardaş yaxınlaşanda alov sönür və o, qızılları götürüb evinə aparır. Ona görə də, böyük qardaşlar hökmdarlığı kiçik qardaşa verməyə razı olurlar.

6. Deyilənə görə, Lipoksaisdən iskitlərin avxatlar, ortancıl qardaşdan katırlar və traspilər, hökmdar olan kiçik qardaşdan isə paralatlar adlı qəbilələr törəmişdir. Bütün qəbilələr birlikdə skolotlar,4 yəni, hökmdar qəbilələri adlandırılırlar. Ellinlər isə bunların hamısına iskit (skif) deyirlər.

7. İskitlər öz xalqının mənşəyi haqqında belə danışirlər. İlk hökmdar Tarqıtay dövründən Daranın onların ölkəsinə hücumuna qədər 1000 il keçmişdir.⁵ İskit hökmdarları göydən düşən həmin müqəddəs qızıl şeyləri qayğı ilə qorumuş, hər il bol qurbanlar verərək onlara səcdə etmişlər. Bayram günü kim bu müqəddəs qızılla açıq göy altında yatarsa, iskitlərin təsəvvürünə görə o, heç bir il də yaşamaz. Buna görə iskitlər belə adama bir gün ərzində at üstündə gedə biləcəyi qədər torpaq verirlər.⁶ Onların torpaqları belə çox olduğundan, iskitlərin dediyinə görə, Kolaksais onu üç oğlu arasında üç hökmdarlığa bölmüşdür. O, qızilların saxlandığı yeri ən böyük hökmdarlıq etmişdir. Deyilənə görə, İskit Elindən şimala doğru yerləşən torpaqlarda uçan lələklər ucundan heç nə görünmür və oralara girmək mümkün deyil. Doğrudan, orada torpaq da, hava da lələklə dolu olduğundan ətrafı görmək mümkün olmur.⁷

8. İskitlər özləri və şimal qonşuları haqqında belə danışirlər. Pontda yaşayan ellinlər isə başqa cür bilgi verirlər. Onların dediyinə görə, Herakl Herionun öküzlərini (indi iskitlərin tutduqları), keçmişdə isə məskunlaşmamış olan bu ölkəyə qovub gətirmişdi. Herion isə Pontdan uzaqlarda, Herakl Sütunlarının arxasındakı Okeanın Qadir adasında yaşayırmış (ellinlər bu adanı Erifiya adlandırırlar). Ellinlər Okeanın gündoğandan başlayıb bütün yer ətrafında axdığını söyləyir, amma bunu sübut edə bilmirlər. Herakl bax buradan indi İskit Eli adlanan ölkəyə gəlib çıxır. Orada yağmurlu və soyuq havaya düşür. Donuz dərisinə bürünüb yuxuya gedir və bu vaxt onun (otlamaq üçün açıb buraxdığı) qoşqu atları qəribə bir şəkildə yoxa çıxır.

9. Herakl oyanıb atları axtararaq bütün ölkəni dolaşır, axırda Hileya adlanan bir yerə gəlib çatır. O, burada yarı qız, yarı ilan şəklinə təbiətin ecəzkar peyvəndi olan bir varlığa rast gəlir. Onun bədəninin sağrıdan yuxarısı qadın, aşağısı ilanmış. Bunu gören Herakl onun haradasa azmış atlar görüb-görmədiyini heyrətlə soruşur. İlan-qadın atların onda olduğunu deyir, amma onunla aşiqanə əlaqəyə girməyincə atları verməyəcəyini bildirir. Onda Herakl belə bir mükafat üçün bu qadınla əlaqəyə girir. Qadın Herakl öz yanında daha çox saxlamaq üçün atları ona qaytarmağı ləngidir, o isə sevinclə buradan çıxıb gedərdi. Axırda qadın atları qaytarıb, ona belə sözlərlə üz tutur: "Mənim yanıma gəlib çıxmış bu atları səndən ötəri saxlamışdım; indi sən onları qaytarmaq haqqını vermişən. Axı, sənə mənə üç oğlun var. De görüm, böyüyəndə onlarla nə eləyir? Onları burada, (təkcə mənimki olan bu ölkədə) saxlayım, yoxsa sənə yanına göndərim?" Qadın ondan belə soruşur. Herakl da ona belə cavab verir: "Oğullarımın yetkinləşdiyini görəndə belə eləsən daha yaxşı olar: gör, onların hansı mənim bu yayımı sənə göstərdiyim kimi, bax belə çəkərsə, bu kəmərimi qurşana bilərsə, onu yaşamaq üçün burada saxla. Mənim şərtimi yerinə yetirə bilməyənləri isə qürbətə göndər. Sən belə eləsən, özün də razı qalarsan, mənim də istəyimi yerinə yetirərsən".

10. Herakl bu sözləri deyib yaylarından birini çəkir (o vaxta qədər Herakl iki yay daşıyırdı). Sonra o, kəməri necə qurşamağı göstərir, yayı, kəməri qadına verib gedir (kəmərin ilgəkinin ucundan qızıl cam asılmışdı). Uşaqlar böyüyəndə ana onlara ad qoyur. Birini Ağafirs, o birini Helon, kiçiyini də İskit (Skif) adlandırırlar. Sonra da Heraklın məsləhətini anıb onun dediyi kimi eləyir. Ana iki oğlunu-Ağafirsi və Helonu şərti yerinə yetirə bilmədiyini üçün ölkədən qovur. Kiçik oğlu İskit isə şərti yerinə yetirə bilir və yurdda qalır. Bütün iskit hökmdarları Heraklın oğlu olan bu İskitdən törəmişlər. Həmin qızıl cama hörmətlə iskitlər indi də kəmərlərindən cam asırlar (ana bunu yalnız İskitin xoşbəxtliyi üçün etmişdi).

11. Üçüncü rəvayət də var. (Mən ona daha çox inanıram). Bu rəvayətdə də belə deyilir. Köçəri iskit qəbilələri Asiyada yaşayırdılar. Massagetlər onları hərbi qüvvə ilə sıxışdıranda iskitlər Arası⁸ keçib kimmerilərin ölkəsinə gəlirlər. (Deyilənə görə, indi iskitlərin məskunlaşdıqları ölkə qədimlərdə kimmerilərin olmuşdur). İskitlər yaxınlaşanda kimmerilər bu çoxsaylı düşmən qoşunu qarşısında nə etmək haqqında məsləhətləşməyə başlayırlar. Məsləhət zamanı fikirlər haçalashır. Hər iki tərəf öz fikrinin üstündə möhkəm dayansa da, hökmdarların⁹ təklifi üstün gəlir. Xalq bu qədər düşmənlə vuruşmayıb, geri çəkilməyə tərəfdar olur. Hökmdarlarsa, tərsinə, doğma torpağı işğalçılardan inadla qorumağı zəruri saymışlar. Beləliklə, xalq hökmdarların məsləhətinə qulaq asmamış, hökmdarlar da xalqa tabe olmaq istəməmişlər. Xalq yurdu atıb, onu döyüxsüz düşmənlə vermək qərarına gəlmişdir; hökmdarlar isə əksinə, xalqla birlikdə qaçıb xilas olmaqda öz sümüklərini doğma torpaqlarda qoymağı üstün tutmuşlar. Axı, hökmdarlar doğma torpaqda hansı böyük

xoşbəxtliyə qovuşduqlarını və vətəndən məhrum olub qaçqın düşsələr, onları nə kimi bələlərin gözlədiyini başa düşürdülər. Kimmerilər bu cür qərar çıxarıb iki bərabər hissəyə bölünmüş və öz aralarında çarpışmağa başlamışlar. Kimmeri xalqı bu qardaş qırğınında bütün həlak olanları Tiras çayının qırağında basdırmışlar. (Hökmdarların qəbrini orada indi də görmək olar). Bundan sonra kimmerilər öz torpaqlarını buraxıb getmiş, buraya gələn iskitlər isə əhalisiz ölkəyə sahib olmuşlar. 12. İskit Elində kimmerilərin möhkəmləndirilmiş qalaları və kimmeri keçidləri indi də qalmaqdadır; eləcə də, Kimmeriya adlı bölgə və Kimmeriya Bosporu deyilən boğaz vardır. İskitlərdən xilas olmaq üçün Asiyaya qaçan kimmerilər, bildiyimiz kimi, indiki ellin şəhəri Sinopanın 10 yerləşdiyi yarımadaı tutmuşlar. Kimmeriləri qovan iskitlərin yolu azıb Midiya torpağına soxulduqları da bəllidir. Axı, kimmerilər daima Pont sahilləri boyu getdikləri halda, onları təqib edən iskitlər Qafqazın sol səmtini tutub midiyalıların torpağına girənə qədər getmişlər. Beləliklə, onlar ölkənin içərilərinə burulmuşlar. Bu axırıncı rəvayəti həm ellinlər, həm də barbarlar eyni şəkildə söyləyirlər.

13. Bununla belə, prokonnesli Kaistrobi oğlu Aristey epik poemasında Febin təsiri ilə əqli çaşqınlığa tutularaq issedonların yanına necə gedib çıxdığını nəql edir. Onun hekayətinə görə issedonlardan sonra taygöz adamlar - arimasplar, arimasplardan da o yana qızıl qoruyan qriflər, onlardan da yuxarıda dəniz hüduunda hiperboreylər olurlar. Hiperboreylərdən başqa bütün bu xalqlar qonşuları ilə daim vuruşurlar (həm də müharibəni ilk dəfə arimasplar başlayıblar). Arimasplar issedonları öz yurdlarından qovmuşlar, sonra issedonlar iskitləri sıxışdırmışlar. Cənub dənizi 11 qıraqlarında yaşayan kimmerilər də iskitlərin təzyiqi altında öz ellərini buraxıb getmişlər. Beləliklə, Aristeyin hekayəti iskitlərin bu ölkələr haqqında rəvayətlərinə bənzəmir.

14. Bu poemanı yazan Aristeyin haradan çıxdığını artıq demişəm. İndi də onun haqqında Prokonnesdə və Kizikdə eşitdiklərimdən xəbər verəcəyəm. Deyilənlərə görə, Aristey Prokonnesin ən adlı-sanlı vətəndaşlarındanıdır. Bir dəfə mahud karxanasına gəlib orada ölmüşdür. Mahudbasan karxanasını bağlayıb mərhumun qohumlarına xəbərə gedibdir. Bu vaxt şəhərdə Aristeyin ölümü haqqında söz-söhbət gəzir, Artaka şəhərindən olan bir kizikli də bu xəbəri təkzib edirmiş. Onun dediyinə görə o, Aristeyi Kizik yolunda görüb özü ilə söhbət də edibmiş. Kizikli doğru danışdığını təkidlə təsdiq edirmiş. Mərhumun qohumları bu vaxt dəfn üçün lazım olan şeylərlə mahud karxanasına gedirlər. Onlar qapını açanda Aristeyin nə ölüsünü, nə dirisini görürlər. Aristey yeddi ildən sonra yenə Prokonnesə gəlir və ellinlərin "Arimasplar haqqında epos" adlandırdıqları epik poemasını yazır, O, poemanı yazıb ikinci dəfə yoxa çıxır.

15. Bu şəhərlərdə belə danışirlər. Mən də bilirəm ki, Aristeyin ikinci dəfə yoxa çıxmasından 240 il sonra İtaliyadakı Metapontidə bir belə olay baş vermişdir (bunu mən Prokonnes və Metaponti olaylarını müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirmişəm). Metapontililərin dediklərinə görə Aristey onların ölkəsinə gəlib Apollona mehrab ucaltmaq, onun yanında da prokonnesli Aristey adına heykəl qoymaq haqqında buyuruq vermişdir. O deyib ki, axı, Apollon bütün italiyalılar içərisində təkcə onların yanına (onların Metaponti şəhərinə) gəlmiş, allahın məiyyəti içərisində isə o özü-indiki Aristey də buraya gəlmişdir. Övvəllər isə o, quzğun 12 şəkildə Apollona yol yoldaşı olmuşdur. Bu sözlərdən sonra Aristey yoxa çıxmışdır. Metapontililərsə bu adamın təyfinin görünməsi olayının mənasını öyrənmək məqsədi ilə allaha sorğu vermək üçün Delfə elçi göndərmişlər. Pifiya da teyfə itaət etməyi buyurmuşdur, çünki itaətkarlıq onlara xeyir gətirə bilər. Metapontililər Pifiyanın məsləhətinə əməl etmişlər. Doğrudan da, orada Apollon tapınacağının lap yanında Aristey adına heykəl indi də durur və ətrafında ağaclar ucalır. Allah tapınacağı isə bazar meydançasında ucaldılmışdır. Aristey haqqında bu qədər bəsdir.

16. Ölkənin danışmağa başladığım şimal bölgələri haqqında heç kəs müəyyən bir şey bilmir. Bu yerləri gözü ilə gördüyünü söyləyən bir adama da rast gəlməmişəm. Axı, indicə xatırlatdığım Aristeyin issedonların ölkəsindən uzaqlara ayaq basmadığını epik poemasında özü deyir; o, issedonlardan şimal torpaqları haqqında issedonların danışdıqlarından eşitdikləri əsasında bilgi verir. Bununla belə, mən bu şimal ölkələri haqqında eşitdiklərim əsasında olsa da, öyrənə bildiklərimi dəqiq və mümkün qədər ətraflı danışacağam.

17. Borisfenlilərin Pont yanı iskit torpaqlarının təxminən ortasında yerləşən ticarət limanı yaxınlığında ellin iskitləri-kallipidlər yaşayırlar; onlardan sonra alizon adlanan başqa qəbilə gəlir.

Onlar kallipidlərlə birlikdə qalan iskitlərlə eyni həyat tərzini keçirirlər, amma buğda, soğan, sarımsaq, mərçi, darı əkir və bunlarla dolanırlar. Alizonlardan şimala doğru əkinçi iskitlər yaşayırlar. Onlar özləri yemək üçün deyil, satılıq taxıl əkilir. Nəhayət, onlardan daha yuxarıda nevlər yaşayırlar, onlardan da şimala doğru, mənim bildiyimə görə, insan ayağı dəyməyən çöllər gəlir. Borisfendən qərbdə olan Hipanis çayı boyunca bu qəbilələr yaşayır.

18. Dəniz tərəfdən Borisfenin arxasınca öncə Hileya uzanıb gedir, ondan şimalda əkinçi iskitlər yaşayırlar. Hipanis çayı qırağında yaşayan ellilər onları borisfenlilər, özlərini isə olviopolitlər adlandırırlar. Bu əkinçi iskitlər şərqi doğru Pantikap çayına qədər üç günlük, şimala doğru Borisfenlə yuxarıya isə on bir günlük su yolu olan bölgəni tuturlar. Onlardan yuxarıda uzanıb gedən çöl gəlir. Çölün arxasında androfaqlar - əlahiddə, amma iskit olmayan bir tayfa yaşayır. Buradan şimala doğru əsl səhra uzanır və mənim bildiyimə görə orada heç bir insan yaşamır.

19. Bu əkinçi iskitlərdən şərqi doğru, Pantikap çayının o biri tərəfində köçəri iskitlər yaşayırlar; onlar heç nə əkilir, heç nə də biçmirlər. Hileyadan başqa, bütün İskit Elində rast gəlməzsən. Bu köçərilər isə şərqi doğru Herr çayına qədər on günlük yolu olan bir bölgəni tuturlar.

20. Herr çayının arxasınca hökmdar torpaqları deyilən bölgə gəlir. Orada ən rəşadətli və çoxsaylı iskit qəbiləsi yaşayır. Bunlar başqa iskitləri öz hakimiyyəti altında olan qəbilələr sayırlar. Onların bölgəsi cənuba doğru Tavrikaya¹³ qədər, şərqi doğru-kor qullardan törəmələrin qazdığı xəndəyə və Meotida gölünün Kremna adlanan limanına qədər olan yerləri, əhatə edir. Onların bölgələrinin başqa hissələri isə həttə Tanaislə sınırlanır. Bu hökmdar iskitlərdən şimala doğru melanxlenlər-iskit olmayan qəbilə yaşayır. Melanxlenlərdən şimala doğru, mənim bildiyimə görə, bataqlıq və insan yaşamayan bir ölkə uzanır.

21. Tanais çayının o biri tərəfi artıq iskit ölkəsi deyil, amma oradakı ilk torpaqlar savromatlarındır. Savromatlar Meotida gölünün çalasından başlayaraq şimala doğru on beş günlük yol məsafəsində nə yabanı, nə də əkilmiş ağacları olan bir zolağı tuturlar. Onlardan yuxarı, ikinci torpaq sahəsinə sahib olan budinlər yaşayırlar. Torpaq burada müxtəlif cinsli sıx meşə ilə örtülüdür.

22. Budinlərdən sonra şimala tərəf yeddi günlük çöl uzanır, daha sonra şərqi doğru fəssagetlər - çoxsaylı və özünəməxsusluğu ilə seçilən bir qəbilə yaşayır. Onlar ovla dolanırlar. Həmin tərəflərdə onlarla qonşuluqda iirki¹⁴ adlanan adamlar yaşayır. Onlar da ovçuluq edir və heyvanı bu yolla tuturlar: ovçular ağaca çıxıb ov güdürlər (axı, bütün ölkə sıx meşəlikdir). Hər ovçunun görünməmək üçün qarnı üstə çökməyə öyrədilmiş atı və iti vardır. Ovçu gördüyü ovu ağacdaca oxla vurur, sonra atın üstünə atılıb, ovu qovmağa başlayır, it də onun ardınca qaçır. İirkilərdən üstə, şərqi doğru başqa iskit qəbilələri yaşayırlar. Onlar hökmdar iskitlərin zülmündən qurtarıb bu torpaqları tutmuşdular.

23. Bu iskitlərin bölgəsinə qədər xatırladığımız bütün ölkə qalın torpaq qatı ilə örtülmüş düzənlikdir. Oradan o yana torpaq daş kimi bərk və kələ-kötürdür. Bu daşlıq sahədəki uzun sürən keçiddən sonra uca dağların ətəyində məskun bir ölkəyə gəlib çıxırsan. Deyilənə görə, kişili və qadınları onların hamısı anadangəlmə dazbaş,¹⁵ yastıburun və buxaqlıdırlar. Onlar əlahiddə bir dildə danışır, iskit sənəti geyinir, ağac meyvələri ilə qidalanırlar. Meyvəsini yedikləri ağacın adı pontikdir. Bu ağacın hündürlüyü əncir ağacı boydadır, onun meyvəsi paxlaya oxşayır, amma çəyirdəyi olmur. Dəymiş meyvəni parçaya töküüb sıxırırlar, ondan "asxi"¹⁶ adlanan qara şirə axır. Onlar bu şirəni yalayır və südə qatıb içirlər. Asxi cecəsindən yeməli kökələr hazırlayırlar. Yaxşı otlaqlar olmadığından onların mal-qarası azdır. Hər kəs ağac altında¹⁷ yaşayır. Qışda hər dəfə ağacı qalın ağ keçə ilə örtür, yayda isə açırlar. Müqəddəs sayıldıqlarına görə heç kəs onları incitmir, onların döyüş silahı belə yoxdur. Onlar qonşularının çəkişmələrini kəsirlər. Hər hansı bir sürgün onlarda sığınacaq taparsa, heç kəs onu incitməyə cəsarət etməz. Bu xalq argippeylər adlanır.

24. Bu dazbaş adamlara qədər olan ölkələr və o tərəflərdə yaşayan xalqlar yaxşı məlumdurlar, çünki iskitlər hərdən bir buralara gəlirlər. Axı, bunların haqqında təkə iskitlərdən deyil, Borisfen ticarət limanı və başqa Pont ticarət şəhərlərinin ellilərindən asanlıqla bilgi almaq olur. İskitlər isə argippeylərin yanına gələndə onlarla yeddi dilmanc vasitəsilə yeddi dildə danışmaq aparırlar.

25. Beləliklə, bu dazbaş adamlara qədər olan bölgələr bizə bəllidir, onlardan yuxarıdakı xalqlar haqqındasa heç kəs dəqiqliklə danışa bilməz. Bu ölkələri hələ heç kəsin keçmədiyi uca, keçilməz dağlar ayırır. Dazbaşların dediklərinə görə dağlarda keçiyəqanlı adamlar yaşayırlar (hərçənd mən

buna inanmıram), bu dağların arxasında ilin altı ayını yatan başqa adamlar yaşayırlar. Buna mən heç inanmıram. Dazbaşlardan şərq tərəfdəki bölgələr dürist bəllidir: orada issedonlar yaşayırlar. Amma issedonlardan və dazbaşlardan şimala doğru onların özlərinin danışdıqlarından başqa heç nə bilmirik.

26. İssedonların adətləri haqqında bunları danışirlar. Birinin atası öləndə bütün qohumları heyvan gətirir, onu kəsir, ətinə tikə-tikə doğrayırlar. Sonra evinə gəldikləri adamın mərhum atasının cəsədini də tikə-tikə doğrayıb heyvan ətinə qatırlar və qonaqlıq düzəldirlər (xeyrat verirlər). Mərhumun kəlləsindən dərinə soyub kəllə sümüyünün içini təmizləyir, sonra onu qızıla tutur və müqəddəs səcdəgah kimi saxlayırlar. Bu səcdəgaha hər il bol qurban verirlər. Ata şərafinə qurbanı oğul verir (bu da ellinlərdəki ehsan bayramı sayacağı olur). Belə adamlar da mömin sayılırlar. Arvadlar isə onlarda kişilərlə tam bərabər hüquqludurlar.

27. İssedonlar haqqında bizdə beləcə bilgi var. İssedonların özlərinin söylədiklərinə görə, onlardan yuxarılarda taygöz adamlar və qızıl güdən qriflər yaşayırlar. İskitlər bu haqda bilginə issedonların dilindən verirlər, biz də bunları və başqa bilgiləri iskitlərdən öyrənib, onları iskitcə arımasp adlandırırıq: iskitlərdə "arima"-tək, "spu"-göz mənasında işlənir.

28. Adları çəkilən bütün ölkələrdə qış çox sərt keçdiyindən orada səkkiz ay dözülməz soyuqlar olur. Bu vaxtlar yerə nə qədər su töksən də palçıq olmur, palçıq yalnız tonqal çatanda olur. Burada dəniz və Kimmeriya Bosporu tamam donur, ona görə də xəndəyin bu tərəfində yaşayan iskitlər öz arabaları ilə buz üstündə yürüşə çıxıb o biri sahiləki sindlərin torpağına qədər keçib gedirlər. Belə soyuqlar həmin ölkələrdə səkkiz ay çəkir, qalan dörd ay isə heç də isti olmur. Ümumən, oranın havası başqa ölkələrin havasından tamamilə fərqlənir: başqa ölkələrdə yağış mövsümü olanda orada yağış heç yağmır; yayda isə əksinə, bərk yağışlar yağır. Başqa yerlərdə tufan qopanda burada olmur, yayda isə burada tez-tez tufan qopur. Qışda tufan qopması, möcüzə kimi təəccüb doğurur. Eləcə də, qışda və yayda yer tərpənməsi İskit Elində qərribə görünür. Belə sərt qışa atlar asanlıqla dözürlər, qatırlar və eşşəklər isə dözmürlər. Başqa ölkələrdə isə, tərsinə, soyuqda atların sümüyü donur, eşşəklərə və qatırlara isə soyuq təsir etmir.

29. Bu soyuğun ucbatından oradakı buynuzsuz buğa cinsi heç buynuz çıxarmır. Homerin "Odisseyə"sindəki bir misra mənim bu fikrimi təsdiq edir:

Liviyada quzu gördüm öz buynuzuyla;18

Bu da tamamilə doğrudur, çünki isti ölkələrdə buynuz tez çıxır. Tərsinə, bərk soyuq olanda heyvanların buynuzu ya heç çıxmır, ya da balaca olur.

30. İskit Ellində bu, soyuğun nəticəsidir. Bununla belə, bütün Eleyada qatır doğulmur (Mənim bu hekayətim lap əvvəldən bu cür rəvayətlər üçün mənə imkan verir). Halbuki, bu ölkə heç də soyuq deyil və orada qatırın doğulmamasının başqa bir səbəbi görünür. Eleyalıların özlərinin iqrarına görə, onlarda qatırın doğulmaması hansısa bir qarğışın ucbatındandır. Döl vaxtı çatanda madyanları qonşu bölgəyə qovub aparırlar və orada madyanlar boğaz olana qədər anları eşşəklərlə cütləşdirirlər. Sonra madyanları qovub geri qaytarırlar.

31. Xatırladığım lələklər və iskitlərin dediklərinə görə, havanın lələklə dolu olması üzündən nə uzağı görməyin, nə də keçib getməyin mümkün olmaması haqqında mən bu fikirdəyəm. İskit torpağından şimala doğru həmişə (əlbəttə, yayda qışdakına nisbətən az) qar yağır. Beləliklə, dediyim qar lopalarını kim görübsə, o, məni başa düşər; axı, qar lopaları quş tükünə oxşayır və dünyanın bu (hissəsinin şimal bölgələri qışın son dərəcə sərt keçməsi üzündən məskunlaşmamışdır. Beləliklə, mənim təsəvvürümə görə, iskitlər və onların qonşuları, obrazlı desək, qar lopalarını lələk adlandıırırlar. Ən ucqar ölkələr haqqında bizim bilgimiz bax, bu qədərdir.

32. Hiperboreylər haqqında issedonlardan başqa nə iskitlər bir şey bilirlər, nə də yer üzünün bu bölgələrindəki başqa xalqlar. Bununla yanaşı, mənim düşündüyümə görə hiperboreylər haqqında issedonlar da bir şey bilmirlər: əks halda, taygöz adamlar haqqında issedonların danışdıqlarını elə iskitlər də danışa bilərdilər. Amma hər halda Hesiodda hiperboreylər haqqında bilgi var. Homer də "Epiqonlar"da (bu poema doğrudan da Homerindir) onları xatırlayır.

33. Hiperboreylər haqqında deloslular daha çox şeylər danışirlar. Onların danışığına görə hiperboreylər iskitlərə taxıl kövşəsinə bükülmüş qurbanlıq nəzirələri göndərilər. Nəzirələri iskitlərdən onların yaxın qonşuları qəbul edir və hər xalq onları öz qonşusuna ötürə-ötürə nəzirələr

qərbin lap ucqarında Adriatik dənizinə qədər gedib çatır. 19 Nəzirləri oradan cənuba göndərilir: bu hədiyyələr öncə Dodona ellinlərinə çatır, sonra onları Mali körfəzinə aparır və Yevbeyaya keçirirlər. Burada nəzirləri şəhərbəşəhər Karistə qədər daşıyırlar. Amma Androsun yanından ötürlər, çünki karistilər müqəddəs nəziri düz Tenosa, tenoslular da Delosa aparırlar, Delosluların dediklərinə görə, müqəddəs nəzirlər bu yolla axırda Delosa gəlib çatır. Deloslular deyirlər ki, hiperboreylər birinci dəfə nəzirlərlə birlikdə Hiperoxa və Laodika adlı iki qız da göndəribləmiş. Bu qızların təhlükəsizliyi üçün onları ötürən beş hiperborey şəhərlisi də yollayıblarmış. Bunlar indi perfereylər adlandırılan və Delosda çox böyük ehtiram sahibi olan adamlardır. Amma vaxt ötüb, elçilər isə vətənlərinə qayıtmayanda hiperboreylər hər dəfə yola salınan elçilərə bədbəxtlik üz verə biləcəyindən və evə dönməyəcəklərindən qorxuya düşmüşlər. Buna görə də, onlar taxıl samanına bükülmüş müqəddəs nəzirləri öz torpaqlarının sınırına qədər gətirməyə və qonşulara verərək, onların da başqa xalqlara ötürmələrini xahiş etməyə başlamışlar. Deyilənə görə, nəzirlər bu şəkildə yola salınmış və axırda Delosa çatdırılmışdır. Mənə bəllidir ki, müqəddəs nəzirlərin göndərilməsi başqa yerlərdə də belə olur. Məsələn, Frakiya və Peoniya qadınları hökmdar Artemidaya qurban gətirəndə həmişə müqəddəs nəzirləri taxıl samanına bükürlər.

34. Onların bu cür etdiklərini mən dəqiq bilirəm. Delosda ölmüş hiperborey qızlarının şərəfinə Delos qızları və yeniyetmə oğlanları saçlarını kəsdirirlər. Belə ki, qızlar toy qabağı hörüklərini kəsdirib milə dolayır, sonra hiperborey qızlarının qəbrinin üstünə qoyurlar (qəbir Artemida ibadətگاهının sol tərəfindəki girəcəkdir; qəbrin yanında zeytun ağacı var). Gənc oğlanlar isə saçlarını kiçik yaşıl budağa dolayıb, eyni ilə qəbrin üstünə qoyurlar. Delos əhalisi hiperborey qızlarına belə hörmət etməyi özlərinə borc bilirlər.

35. Delosluların danışdığına görə, hələ Laodikadan və hiperokadan öncə hiperboreylər ölkəsindən eyni xalqların yanından keçərək Delosa Arqa və Opis deyilən iki gənc qadın gəlibmiş. Onlar tez və asan doğum üçün İlifiyaya vəd etdikləri müqəddəs nəzirləri gətirmişlər. Deyilənə görə, Arqa və Opis hiperborey ölkəsindən öz tanrıları (Apollon və Artemida) ilə birlikdə gəlmişlər. Deloslular bunlara da ehtiram göstərirlər. Delos qadınları onların şərəfinə nəzir yığır. Likiyalı Olenin yazdığı himndə qadınlar bu şərəfli qadınları adbaad anırlar. Bu adəti deloslulardan başqa adaların əhalisi və ionlar götürmüşlər. Onlar da Opis və Arqanın adı çəkilən himnlər oxuyurlar, həm də onlara müqəddəs nəzir toplayırlar. Həmin bu Olen Likiyadan Delosa gəlib Delosda oxunan daha başqa qədim himnlər yazmışdır. Deloslular mehrabda yandırılmış qurbanlıq heyvan budunun külünü Opis və Arqanın qəbri üstünə səpirlər. Bunların qəbri Artemida məbədinin şərq tərəfində keosluların ziyafət otağının lap yaxınlığındadır.

36. Beləliklə, hiperboreylər haqqında lazımı qədər danışıldı. Mən, deyilənə görə, Hiperborey olan Abaris²⁰ haqqında rəvayəti xatırlatmaq istəmirəm: o, heç nə yemədən, əlində yay, bütün yerüzünü dolaşmışdır (mən, ümumən, hiperboreylərin olmasına inanmıram). Axı, ən ucqar şimalda olduğu kimi, ən ucqar cənubda da adamlar var. Yer in ümumi şəklinin düzgün izahını verə bilməyən bir çox adamların yer üzünün xəritəsini çəkmələrini görmək gülüncdür. Onlar, guya pərgarla çəkilmiş kimi dəyirmi olan yer ətrafını dövrələyən Okeanı təsvir edirlər. Asiyanı isə onlar həcm etibarı ilə Avropaya bərabər tuturlar. Ona görə də mən yer üzünün hər iki hissəsinin həcmi və hər birinin nə şəkillə olması haqqında qısaca danışacam.

37. Farslar Asiyada Qırmızı dəniz adlanan Cənub dənizinə qədər olan bölgədə yaşayırlar. Onlardan şimala midiyalılar, midiyalılardan yuxarıda saspirlər,²¹ saspirlərdən də yuxarıda Fasis çayının töküldüyü Şimal dənizi sınırında kolxlar yaşayırlar. Bu dörd xalq dənizdən dənizə olan bölgələri tuturlar.

38. Buradan qərbdə Asiyanın dənizdə iki yarımadası var; mən indi onları təsvir edəcəyəm. Bunun biri Şimal yarımadasıdır. O, Fasis çayından başlayıb Pont və Hellespont boğazı boyu Troyanın Sigey şəhərinədək uzanır. Cənubda bu yarımada Miriandin körfəzindən Finikiyada Triopi burnunadək dənizə uzanır. Bu yarımada otuz ulus yaşayır.

39. Dediym yarımadaının biri budur. İkincisi fars torpaqlarından başlayıb Qırmızı dənizə qədər uzanır. Bu yarımada Parsanı, ona bitişik Assuriyanı, sonra isə Ərəbistanı öz içinə alır. O, Daranın Nildən kanal çəkdiyi Ərəbistan körfəzində qurtarır (əlbəttə, bu adi bölgüdür). Beləliklə, geniş düzənlik Parsadan Finikiyayadək uzanıb gedir. Bu yarımada Finikiyadan sonra Bizim dəniz

boyunca Fələstin Suriyasından Misirə keçir və oradaca da qurtarır. Bu yarımada yalnız üç ulus yaşayır.

40. Asiyanın bu bölgəsi Parsadan qərbdə yerləşir. Qərbdən şərqə doğru isə farslardan yuxarılarda olan midiyalılar, saspirlər və kolxlar ölkəsindən sonra Hind okeanı, daha doğrusu (qədim) adı ilə desək Qırmızı dəniz, şimala doğru Kaspi dənizi və şərqə axan Aras çayı gəlir.²² Asiya Hindistana qədər məskunlaşmışdır. Bundan sonra şərq istiqamətində səhra uzanıb gedir və onun haqqında heç kəs heç nə deyə bilməz.

41. Asiyanın hüdudları və həcmi belədir. Liviya isə həmin bu ikinci yarımada yerləşir, axı o, bilavasitə Misirə bitişir. Bu yarımada Misirdə çox dardır, belə ki, Bizim dənizin qıraqlarından Qırmızı dənizə qədər cəmi 100.000 orqiya, yəni 1000 stadiyadır. Liviya adlanan bu dar yerdən sonra yarımada yenə genişlənir.

42. Buna görə yer üzünün üç hissəsini-Liviya, Asiya və Avropanı şəkil və sahə baxımından fərqləndirmək mənə qəribə gəlir. Hərçənd, onlar, sahəcə doğrudan da, xeyli fərqlənirlər. Belə ki, Avropa uzununa görə də, eninə görə də, mən bilən, Asiya və Liviya ilə müqayisə oluna bilməz. Liviya da, mənə elə gəlir ki, Asiyaya birləşdiyi yerdən başqa dənizlə çevrələnmişdir. Mənim bildiyimə görə, bunu ilk dəfə Misir hökmdarı Neko sübut etmişdir. Nildən Ərəbistan körfəzinə çəkilən kanalın tikintisi dayandırıldıqdan sonra hökmdar finikiyalıları gəmilərlə göndərərək onlara Herakl Sütunlarından keçib Şimal dənizinə çıxmağı və oradan Misirə qayıtmağı əmr etmişdir. Finikiyalılar Qırmızı dənizdən çıxıb Cənub dənizi ilə üzmüşlər. Payızda sahilə çatıb Liviyanın hansı yerlərinə çıxmışlarsa, oraların hamısında torpaq becərməyə başlamış, biçin vaxtını gözləmiş, məhsul toplanışından sonra yenə üzüb getmişlər. Üçüncü ilə keçəndə finikiyalılar Herakl Sütunlarını adlayaraq Misirə qayıtmışlar. Onların danışdıqlarına görə, Liviya ətrafında üzdükləri vaxt Günəş həmişə sağ tərəflərində olmuşdur²³ (buna kim inanırsa inansın, mən inanmıram).

43. Beləliklə, Liviyanın dənizlə əhatə olunduğu ilk dəfə sübuta yetirilmişdir. Sonralar karfagenlilər də Liviyanın ətrafına dolanmağa nail olduqlarını iddia edirlərmiş.²⁴ Amma Liviyanın ətrafına dolanmaq üçün göndərilmiş Teaspi oğlu Stasp bunu edə bilməmişdir. Stasp açıq dənizdə uzunmüddətli üzgüdən qorxub geri dönmüşdür. Beləliklə də o, anasının təhlükəli tapşırığını yerinə yetirməmişdir. Bu Stasp Mehabazın oğlu Zopirin qızını zorlayıb təhqir edibmiş. Şah Kserks bunun üstündə onu çarmıxa çəkdirmək istəmiş, amma caninin anası, Daranın bacısı, Kserksdən oğluna rəhm göstərməyi xahiş etmişdir. Ananın dediyinə görə o, oğlunu hökmdarın istədiyindən də ağır cəzalandıra bilər. Ana təklif edib ki, qoy Stasp Liviya ətrafında üzüb yenidən Ərəbistan körfəzinə gəlsin. Kserks bu təkliflə razılaşmışdır. Stasp da Misirə gedib, orada Misir gəmiçiləri ilə bir gəmi hazırlamış və gəmini Herakl Sütunlarına doğru sürürmüşdür. O, Soloent adlanan Liviya burnunu keçib cənuba sarı istiqamət götürmüşdür. Stasp geniş dənizdə aylarla üzsə də, yol ona sonsuz görünmüşdür. Ona görə də geri dönüb Misirə qayıtmışdır. Oradan şah Kserksin hüzuruna gələrək belə şeylər danışmışdır: Liviyanın uzaq yollarında onlar kiçik boylu, şümşad yarpaqlarından paltar geyinmiş adamlar yaşayan torpaqların yanından keçmişlər. Dənizçilər hər dəfə sahilə çıxanda, əhali kəndlərini buraxıb dağlara qaçmış. Farslar onların kəndinə gəlir, heç kimə heç bir ziyan vurmadan yalnız mal-qaranı aparırlarmış. Liviya ətrafında üzməyin uğursuzluğunu isə Stasp belə izah etmişdir: onların gəmiləri saya üstünə çıxıbmiş. Amma Kserks bunun doğruluğuna inanmamışdır. O, Staspı əvvəlki cəzaya məhkum etmişdir: əmri yerinə yetirməyən bu adamı şah çarmıxa çəkməyi hökm etmişdir. Staspın bir xacəsi öz ağasının edam olunduğunu eşidən kimi onun zəngin xəzinəsini götürüb Samosa qaçmışdır. Samosda bir şəhərli bu xəzinəni ələ keçirmişdir. Onun adını bilsəm də, bunu unutmağa çalışıram.

44. Asiyanın böyük hissəsi Daranın vaxtından bəlli olmuşdur. Şah hind çayının harada dənizə töküldüyünü bilmək istəyir (axı, bu, Nildən sonra timsah yaşayan yeganə çaydır). Dara bu məqsədlə doğruculuğuna şəxsən inandığı bir neçə adamı gəmilərlə göndərir. Onların arasında kariandalı Skilak da varmış. Onlar Paktidəki Kaspatir şəhərindən yola düşmüşlər və şərqə doğru dənizə çatana qədər çayla aşağıya üzmüşlər. Sonra dənizlə qərbə tərəf gedərək otuzuncu ayda Misir hökmdarının finikiyalıları Liviya ətrafında üzmək üçün göndərdiyi yerə gəlib çatmışlar (o yer haqqında yuxarıda danışmışam). Bu adamların səfərindən sonra Dara hindliləri itaəti altına almış və

o vaxtdan bu dənizdə də ağalıq etmişdir. Beləliklə, Asiyanın da Liviya kimi (şərq tərəfindən başqa) dənizlə əhatə olunduğu sübuta yetirilmişdir.

45. Avropanın da şərqdən və şimaldan dəniz ləpələri ilə döyüldüyü heç kəsə dəqiq bəlli deyil. Biz onun yalnız eninə görə dünyanın qalan iki hissəsinə bərabər olduğunu bilirik. Mən, hətta vahid torpaq olan dünyanın üç hissəsinə niyə qadın adı verildiyini də başa düşə bilmirəm Nilin və Kolxidada Fasis çayının (başqa məlumata görə Meotida gölünə tökülən Tanais çayının və Kimmeriya şəhəri Portmeyin) bu hissələr arasında sərhəd əmələ gətirməsini də başa düşmürəm. Bu üç hissəyə sərhəd müəyyənləşdirənlərin adlarını ortalığa çıxarmaq, həmin hissələrin kimlərin adından götürüldüyünü izah etmək də mümkün deyil. Axı, adətən Elladada düşünüldüyü kimi, Liviyanın adı Liviya adlı yerli qadının, Asiyanın isə Prometeyin arvadının adından götürülmüşdür. Bununla belə, lidiyalılar da Asiya adını özlərinə çıxmaq istəyirlər. Onların dediyinə görə Asiya adı Prometeyin arvadından deyil, Manesin nəvəsi, Kotisin oğlu Asiyn adındandır. Ona görə də Sardanın bir məhəlləsi Asiada adlanır. Avropaya gəldikdə, onun torpaqlarını dənizin döyüb döymədiyini, adının haradan götürüldüyünü, kimin onu belə adlandırdığını heç kəs bilmir. Ya da gərək bu ölkənin öz adını Tir Avropasından aldığını təsəvvür edəsən (axı, keçmişlərdə yer üzünün başqa hissələri kimi, bu hissə də adsız olmuşdur). Amma, hər halda Avropa adlanan bu qadın Asiyadan törəmədir və o, indi ellinlərdə Avropa adlanan ölkəyə heç vaxt gəlməmişdir. O, yalnız Finikiyadan Kritə, oradan da Likiyaya getmişmişdir. Amma bu haqda daha bəsdir. Mən ümumən qəbul olunmuş fikrə tərəfdar çıxıram.

46. Daranın yürüş etdiyi Evksin Pontundakı ölkələr içində iskit ulusu ilə yanaşı, ən cahil qəbilələr yaşayırlar. Axı, Pontun bu tərəfində bircə mədəni qəbilənin də adını çəkmək olmaz və biz onların arasında iskit Anaxarsisdən başqa tanınmış bir adama da rast gəlmirik. Bildiyimiz bütün tanınmış xalqlar içərisində yalnız iskitlər bircə sənətə, amma insan həyatı üçün ən vacib sənətə yiyələniblər. Bu da odur ki, iskitlər onların yurduna hücum etmiş bircə düşmənin də xilas olmaq imkanı vermirlər; həm də iskitlər özləri yol verməsələr, heç kəs onları yaxalaya bilməz. Axı, iskitlərin nə şəhərləri, nə də möhkəmləndirilmiş qalaları var; onlar evlərini də özləri ilə aparırlar. Onların hamısı süvari oxatanlar olub, əkinçiliklə deyil, heyvandarlıqla məşğul olurlar. Onlar alaçıqlarda yaşayırlar. Belə bir xalq necə də yenilməz və basılmaz olmasın?

47. İskitlərin bu xüsusiyyətinə, əlbəttə, onların torpaqları və çayları da kömək edir. İskit Eli bol otlaqlıqlar, suvarılan düzənliklər yurduudur. Bu düzənliklərdən, demək olar ki, Misirdəki kanallar qədər çaylar axır. Mən yalnız məşhur olan və gəmiləri dənizdən ölkənin dərinliklərində aparən gəmiçilik əhəmiyyətli çayların adını çəkəcəyəm. Bunların hamısından öncə beş qollu İstr, sonra Tiras, Hipanis, Borisfen, Pantikap, Hipakiris, Herr və Tanais²⁵ çaylarıdır. Bu çayların axarı haqqında aşağıdakıları demək lazımdır.

48. İstr bizə bəlli olan çayların ən böyüyüdür; Qışı da, yayı da o eyni həcmdə olur. Bu, qərbdə İskit Elinin birinci çayıdır. O, bax aşağıdakı səbəblərə görə ən böyük çay olur: İstrə başqa çaylar da töküldüyünə görə o, bol suludur. Bunların beşi İskit torpaqlarından axır: iskitlərin Porata dedikləri çayı ellinlər Piret adlandırırlar. Bundan sonra Tiarant, Arar, Naparis və Ordess çayları gəlir. Adları çəkilənlərin birincisi böyükdür, şərqə doğru axır və İstrə tökülür. Tiarant adlanan ikinci çay daha çox qərb istiqamətində axır, özü də birincidən kiçikdir. Arar, Naparis və Ordess isə ilk iki çayın arası ilə axıb İstrə tökülür.

49. İstrin bu qolları öz başlanğıcını İskit Elinin özündən alır. Maris çayı isə Ağafırlar ölkəsindən axıb İstrə tökülür, Şimalda Hem dağının zirvələrindən üç böyük çay axıb gəlir: Atlant, Avras və Tibisis. Sonra İstrə Frakyadan və Frakiya krobizləri ölkəsindən axan Afris, Noes və Artanes çayları tökülür. Daha sonra peonların bölgəsindən və Rodop dağlarından axıb Hemi ortadan kəsən və İstrə tökülən Kios çayı gəlir. İlliriyadan şərqə, Triball düzənliyinə axan Anqr çayı gəlib Bronq çayına qovuşur, Bronq da İstrə tökülür. Beləliklə, İstr bu iki böyük çayı da öz sularına qatır. Ombriklərin şimal ölkəsindən Karpis və Alpis çayları şimala doğru axıb İstrə tökülür. Axı, İstr kinetlərdən sonra Avropanın ən qərb ulusu olan keltlər ölkəsindən başlayıb bütün Avropadan axıb gedir. Beləliklə, İstr bütün Avropanı keçib İskit Elinin ucqarında dənizə tökülür.

50. Beləliklə, adları çəkilən və çəkilməyən çoxlu çaylar İstrə töküldüyünə görə o, ən böyük çaylardan biri olur. (Nil ilə İstri müqayisə edəsi olsaq), əlbəttə, Nil öz-özlüyündə daha bol suludur.

Doğrudan da, Nilə heç bir çay və başqa mənbələr tökülmür ki, bunlar onu daha sulu edə bilsinlər. İstr sularının qışı da, yayı da eyni səviyyədə qalması, görünür, belə izah edilə bilər: qışda bu çayın suları özünün təbii səviyyəsinə gəlib çatır və ya təbii səviyyədən bir qədər qalxır, çünki həmin ölkələrdə bu vaxt yağış təkməseyrək olur, amma daim qar yağır. Yay vaxtlarında isə qışdan qalma qar əriyib hər tərəfdən İstrə tökülür. Bax, bu əriyən qar və bol yağışlar axıb çayı doldurur (axı, yağışlar orada yayda olur). Günəş yayda suyu qışa nisbətən nə qədər çox özünə cəzb edirsə, İstr də qışa nisbətən yayda bir o qədər bol sulu olur. Buxarlanma ilə yağma bir-birini əvəz edəndə tarazlaşma əmələ gəlir.

51. Beləliklə, İstr İskit Elinin birinci çayıdır. Ondan sonra Tiras gəlir. Bu, şimaldan axıb başlanğıcını İskit Eli ilə nevrələr ölkəsinin sınırındakı bir göldən alır. Bu çayın; mənsəbində tritamlar adlanan ellinlər yaşayır.

52. Üçüncü çay-Hipanis başlanğıcını İskit Elindən alır. Bu da ətrafında vəhşi ağ atlar otlayan böyük bir göldən axıb gəlir. Bu göl haqlı olaraq "Hipanis anası" adlanır. Çay göldən çıxandan sonra yalnız azacıq bir müddət (beş günlük yol) içməli olur, sonrakı dörd günlük gəmi yolu zamanı lap dənizin özünə qədər acılaşır, duzlaşır. Axı onun axarına, o qədər böyük olmasa da, Hipanisin sularını tamamilə acılaşdıran çox duzlu su qarışır. (Hipanis də, axı, çox çaylardan böyükdür). Həmin suyun mənbəyi iskitlərlə alizonların sınırındadır. Mənbənin özünün və axdığı yerin adı iskitcə Eksampey, ellin dilində Müqəddəs yollar adlanır. Tirasla Hipanis alizonlar torpağında bir-birinə çox yaxınlaşsa da, sonra hər iki çay müxtəlif istiqamətə burulur və aralarındakı məsafə genişlənir.

53. Dördüncü çay-Borisfen İstrdən sonra buradakı bütün çayların ən irisidir. Mənim fikrimcə, o, təkcə iskit çayları içərisində yox, Misir Nilindən başqa (çünki Nili heç bir çayla müqayisə etmək olmaz) bütün digər çaylardan daha bol nemətlidir. Buna görə də Borisfen başqa çaylardan daha gəlirlidir; onun qıraqlarında heyvan üçün şirəli otlaqlıqlar uzanıb gedir; orada çoxlu və ən yaxşı balıq olur; çayın içmək üçün xoş təmli, (İskit Elindəki başqa bulanıq çaylara nisbətən) duru suyu var. Borisfen boyu əkinlər çox yaxşıdır, əkin olmayan yerlərdə isə. Hündür ot uzanıb gedir.

Borisfenin mənsəbində öz-özünə olduqca çox duz yığılır. Çayda "antakeya" adlanan çox böyük, sümüksüz balıq və daha başqa qərribə məxluqat olur. Şimaldan Borisfenin axarı dənizdən Herr torpağına qədər gəmi ilə qırx günlük məsafəyədək bəllidir. Amma bu çayın şimala doğru hansı qəbilələrin bölgəsindən axdığını heç kəs deyə bilməz. O, görünür, əkinçi iskitlərə qədər çöllük yerlərdən keçib gedir. Axı, bu İskitlər çay qıraqları boyu on günlük su yolu məsafəsində yaşayırlar. Bu və bir də Nil yeganə çaylardır ki, adamlar onların mənbələrini göstərə bilmirlər. (Mənim düşündüyümə görə, ellinlərdən də heç kəs bunu bilmir). Borisfen dənizin yaxınlığında artıq qüdrətli çaydır. Burada eyni limana tökülən Hipanis də onunla birləşir. Bu çaylar arasındakı pəzəkəlli yerə Hippolay burnu deyilir. Orada Demetra məbədgahı ucaltmışlar. Hipanisdə məbədgahla üzbəüz borisfenlilər yaşayırlar.

54. Bu çaylar haqqında mənim bilgilim bu qədərdir. Bunların ardınca Pantikap adlı beşinci çay gəlir. O da şimaldakı bir göldən axıb gəlir. Onunla Borisfen arasında əkinçi iskitlər məskunlaşmışdır.

Pantikap Hileyə bölgəsindən axaraq, sonra onu ötüb Borisfenə tökülür. 55. Altıncı çay-Hipakiris öz başlanğıcını göldən alıb köçəri iskitlərin bölgəsini yarı bölür, sonra Axilles cıdırı deyilən yeri sağda qoyub, Karkinitida şəhəri yaxınlığında dənizə tökülür.

56. Yeddinci çay-Herr Borisfenin axarının bilinmədiyi yerindən axır. O, eyni adlı Herr deyilən yerdə qollara ayrılır. Bu çay köçəri və hökmdar iskitlərin torpaqları arasında sınır yaradıb, sonra Hipanisé tökülür.

57. Axırıncı-səkkizinci çay Tanaisdir. O, yuxarıdan axıb başlanğıcını böyük bir göldən alır və daha böyük göl olan Meotidaya tökülür. (Bu çay hökmdar iskitləri sarmatlardan ayırır). Tanaisə Sirgis adlı başqa bir çay da tökülür.

58. İskit Elini suvaran, bax, bu əhəmiyyətli çaylardır. İskit Elində bitən ot bizim bildiyimiz otlara nisbətən heyvanlarda daha çox ödə ifrazı yaradır. Heyvan cəmdəyinin yarılması bizi buna inandırır.

59. Beləliklə, yaşayış üçün vacib olan hər şeyi əldə etmək iskitlərə asandır. İskit adətlərinə gələndə, onlar belədir. İskitlər yalnız aşağıdakı tanrılara səcdə edirlər. Öncə Hestiyaya, sonra Zevsə və Heyaya (Heya onlarda Zevsin arvadı sayılır); bunlardan sonra Apollona və Göy Afroditasına, Herakla və Aresə. Bu tanrıları iskitlərin hamısı qəbul edir, eləcə də hökmdar iskitlər adlananlar bir

də Poseydon qurban verirlər. İskit dilində Hestiya-Təbiti, Zevs-məncə, tamamilə doğru olaraq-Papey,²⁶ Heya-Api, Apollon-Qoytosir,²⁷ Göy Afroditası-Argimasa, Poseydon-Fakimasad adlanır. İskitlərdə Aresdən başqa tanrılara səcdəgah və məbəddə tikmək də deyil. Aresə isə belə tikililər ucaldırlar.

60. Onlarda tanrılara qurban vermək və bütün bayram adətləri eynidir və belə icra olunur: qurbanlıq heyvanın qabaq ayaqlarını bağlı saxlayırlar. Qurban gətirən adam heyvanın arxasında dayanıb bağın ucundan çəkir, sonra heyvanı yerə yıxırlar. Heyvan yıxılanda kahin qurbanlıq əhd olunmuş tanrının adını çəkir. Sonra o ilgəki heyvanın boynuna keçirib ilgəkə salınmış çubuğu buraraq heyvanı boğur. Bu vaxt ocaq qalanmır, tanrıya ithaf olmur və şərab içilmir. Daha sonra heyvanın dərisini soyur və ətinə bişirməyə başlayırlar.

61. İskit Elində meşə son dərəcə az olduğundan iskitlər ət bişirmək üçün belə bir şey fikirləşiblər; qurbanlıq heyvanın dərisini soyandan sonra onlar əti sümükdən ayırır və (yanlarında qazan varsa), əti özlərinin qayırdıqları qazanlara tökürlər. Bu qazanlar çaxırın su ilə qatışdırıldığı Lesbos qablarına çox oxşayır, amma onlardan xeyli iri olur. Əti qazanlara doldurub qurbanlıq heyvanın sümüyünü yandırır, əti onun üstündə bişirirlər. Onların belə qazanları olmayanda əti heyvanın qarnına doldurub üstünə su tökürlər, altında da sümük yandırır. Sümüklər yaxşıca yanır, sümükdən təmizlənmiş ət də qarına tamamilə sığır. Beləliklə, buğa, eləcə də başqa qurbanlıq heyvanlar özləri özlərini bişirirlər. Ət bişiriləndə qurban verən adam ətin bir hissəsini və icalatı tanrının adına çıxıb öz qarşısında yerə atır. Başqa ev heyvanlarını, xüsusən atları da qurban kəsirlər.

62. Onlar müxtəlif tanrılara belə heyvanlardan qurban gətirir və bu yolla qurban verirlər. Ares qurbanını isə belə icra edirlər. Hər bir iskit bölgəsində Aresə belə məbədlər ucaldılmışdır: eni və uzunluğunu təqribən üç stadiya olan bir sahədə ondan az hündürlükdə çır-çırpını üst-üstə qalaqlayaraq dağ kimi qaldırırlar. Onun üstündə dördbucaqlı meydança düzəldilir. Onun üç tərəfi şaquli olur, dördüncü tərəfdən üstünə çıxmaq üçün yol qoyulur. Bu qurğu yağış-yağmurdan tədricən çökür, ona görə də ildə buraya yüz əlli araba çırpı tökmək lazım gəlir. Belə çırpı təpələrinin hər birinin üstünə qədimi dəmir qılınca sancılır. Bu, Ares səcdəgahıdır. Bu qılınca, hətta başqa allahlara veriləndən də çox at və buynuzlu heyvan qurbanı gətirirlər. Hər yüz əsirdən birini qurbanlıq ayırırlar; amma onu heyvanı kəsdiyə üsulla yoxu başqa qaydada qurban verirlər. Öncə əsirlərin başına çaxır səpirlər və qurbanları qabın üstünə tutub kəsirlər. Sonra qanı çırpı yığınının üstünə çıxarır onu qılınca üstünə çiləyirlər. Səcdəgahın aşağısında isə belə mərasim düzəldilir: kəsilmiş qurbanların sağ çiyini qolu ilə birlikdə çapır və havaya tullayırlar; qurbanlıq əsir qolu düşdüyü yerdə, cəsədi isə başqa yerdə qalır. Bunun ardınca başqa heyvanları kəsirlər və bununla da mərasimi bitirib dağılışırlar.

63. İskitlərdə qurban mərasimi bu cür olur. Onlar donuzları qurban kəsmirlər və ümumən bu heyvanları öz ölkələrində yetişdirmək istəyirlər.

64. İskitlərin hərbi adətləri belədir: iskit ilk düşməni öldürəndə onun qanını içir.²⁸ İskit döyüşçüsü vuruşmada öldürdüyü bütün düşmənlərin başını hökmdara gətirir. Axı, ancaq düşmən başı gətirən döyüşçü özünə qənimət payı alır, baş gətirməyə qənimət verilmir. Başın dərisini bu üsulla soyurlar: qulaqların yanından başın dərisini dəyirmi kəsirlər, sonra tüklərdən tutur, başı silkələyib dəridən ayırırlar.²⁹ Bundan sonra dərinə ətdən buğa qabırğası ilə sıyıdırıb əlləri ilə övkələyirlər. Hazırlanmış belə dəridən iskit döyüşçüsü əl dəsmalı kimi istifadə edir, onu öz atının yüyəninə bağlayıb onunla məğrurcasına oynayır. Kimin belə dəri dəsmalı olursa o, ən cəsur ər sayılır. Bəzi döyüşçülər soyulmuş belə dərilərdən hətta keçidə dəsmalı kimi bürüncək tikirlər. Bəziləri isə düşmən meyitinin sağ qolunun dırnaqla birlikdə soyulmuş dərisindən özlərinin sadaxları üçün örtük hazırlayırlar. Doğrudan da, insan dərisi qalın və parıltılı olur və bütün başqa dərilərdən daha çox parıltılıdır. İskitlərin çoxu düşmən meyitinin bütün dərisini soyurlar, onu taxtaya çəkir, sonra at üstündə özləri ilə aparırlar.

65. İskitlərin hərbi adətləri belədir. (Ən qəddar düşmən) başı ilə belə rəftar edirlər: öncə kəllə sümüyünü qaşlardan yuxarı mişarlayıb içini təmizləyirlər. Kəsib bu kəlləni bayırdan yalnız öküzün xam göynə tutur və ondan elə bu şəkildə istifadə edir. Varlı adamlar isə kəlləyə öncə bayırdan xam gön çəkir, sona da içini qızıla tutdurub cam əvəzinə istifadə edirlər. İskitlər öz qohumlarının kəlləsi ilə də belə rəftar edirlər. (Qohum iskitlər dalaşır hökmdar məhkəməsi qarşısında duranda

qalib gələn məğlubun başından cam düzəldir). Hörmətli qonaqları gələn ev yiyəsi bu cür kəllələri ortaya çıxarıb qonaqlara deyir ki, bu qohumları ona düşmən olmuşlar və o, bunlara qalib gəlmişdir. İskitin bu cür hərəkəti onun rəşadətli əməli sayılır.

66. Hər hökmdar ildə bir dəfə öz nahiyyəsində çaxırı su ilə qatışdırmaq üçün qab düzəltdirir. Bu qabdan yalnız düşmən öldürmüş adam çaxır içir. Hələ düşmən öldürməyə macal tapmayanlar bu qabdan çaxır içə bilməzlər, onlar rüsvay olmuşlar kimi gərək çəkilib kənarda otursunlar. Bu da iskitlər üçün ən eyibli şeydir. Bunun tərsinə, çox düşmən öldürmüş adamlara iki cam çaxır gətirirlər, o da bunları bir dəfəyə içir.

67. İskitlərdə çoxlu gələcəkdən xəbər verənlər var. Onlar çoxlu söyüd çubuqları vasitəsilə bu tərzdə fala baxırlar: böyük çubuq bağlamalarını gətirib yerə qoyurlar. Sonra bağları açıb çubuqları bir-birinin yanınca cərgəyə düzür və qeybdən xəbər verməyə başlayırlar. Bu vaxt falçılar çubuqları bir-bir yığıb yenə bağlayırlar. Onlarda bu fal üsulu sələflərdən nəslən keçmədir. Enareyalar-kişi sayığı qadınlar onlara falçılıq sənətini Afroditanın bəxş etdiyini deyirlər. Bunlar cökə yarpağından düzəldilmiş hamam lifi vasitəsi ilə fala baxırlar. Həmin lifi üç hissəyə bölür, onları barmaqlarına dolayır, sonra yenə açır və bunu edə-edə gələcəkdən xəbər verirlər.

68. İskit xaqanı xəstələnəndə o, üç nəfər ən hörmətli falçı gətirməyi buyurur. Onlar yuxarıda xatırladılan üsulla fala baxırlar. Adətən, gələcəkdən xəbər verənlər təxminən bu cür deyirlər: filan yerdə yaşayan filankəs (həmin adamın adını çəkirlər) xalqam ocağının tanrısına saxta and içibmiş, (iskitlər xüsusilə müqəddəs and içmək istəyirlərsə, onda adətən xaqan, ocağına təntənəli and içirlər). Yalan and üstündə təqsirləndiriləni dərhal tutub xaqanın yanına gətirirlər. Gələcəkdən xəbər verənlər ittiham olunan şəxsi, tanrıya sorğudan sonra aydınlaşdığı kimi, xaqan ocağı tanrısına yalandan and içdiyinə və guya bu səbəbdən xaqana xəstəlik üz verdiyinə görə ifşa edirlər.

Müttəhim bunu hiddətlə rədd edir. O, ittihamı boynuna almırsa, onda xaqan iki qat sayda təzə falçılar çağırılmasını əmr edir. Bunlar da fala baxandan sonra müqəssirin günahını; təsdiq edirlərsə, onda həmin adamın dərhal başı vurulur, əmlakı isə çöp atmaq yolu ilə ilk dəfə çağırılan falçılara çatır. Tərsinə, ikinci falçı dəstəsi müttəhimə bəraət qazandırarsa, onda yenidən dönə-dönə falçılar çağırılır. Onların çoxu bəraət hökmü çıxarsa, onda ilk falçıların özlərinə ölüm hökmü kəsilir.

69. Falçılar belə edam edirlər: öküzlər qoşulmuş arabanı dolana qədər çırpı ilə yükləyirlər. Ayaqları bağlı qolları kürəsinə burulmuş falçıları çırpının arasına dürtürlər. Çırpıya od vurub, sonra öküzləri hürküdərək qovurlar. Bəzən falçılarla birlikdə öküzlər də məhv olurlar. Amma, hər halda, araba dişləsi od tutub yananda öküzlər yanğına məruz qalsalar da, bəzən xilas olurlar.

Falçıları saxta peyğəmbər adlandırıb, başqa qəbahətlərinə görə də xatırladılan üsulla yandırırırlar. Xaqan edam olunanların hətta uşaqlarını da bağışlamır, onların bütün oğullarını edam etdirir, qızlarını isə incitmir.

70. Andla müqəddəsləşən dostluq müqavilələri iskitlərdə belə həyata keçirilir: müqavilə iştirakçılarının qanı qatılmış şərəbi böyük gil qaba tökürlər (qan çıxarmaqdan ötəri dəriyə biz batırırlar, ya da dərinə bıçaqla yüngülcə çərtlər). Sonra qılını, oxları, döyüş baltasını və süngünü qabın içinə salırlar. Bu mərasimdən sonra uzun-uzadı ovsunlar oxuyur, daha sonra həm müqavilə iştirakçılarının özləri, həm də burada olan daha hörmətli adamlar qabdan çaxır içirlər.

71. Xaqan qəbirləri Herrdədir. (Bu yerə qədər Borisfen çayı su yolu kimi əlverişlidir). İskit xaqanı öləndə orada böyük dördkünc xəndək qazırlar. Xəndəyi hazırlayıb, cəsədi arabaya qaldırır və mumlayırlar, sonra mərhumun qarnını yarıb onu təmizləyirlər və döyülmüş (kiperlə), ətirlərlə, (selereya) toxumları və cirə ilə doldururlar.30 Bundan sonra qarnı tikirlər və mərhumu arabada başqa qəbiləyə aparırlar. Xaqanın cəsədi aparılan bölgələrin əhalisi də hökmdar iskitlər kimi hərəkət edirlər. Onlar qulaqlarından bir parça kəsir, saçlarını dəyirmi qırıxdırır, qollarını bir çox yerdən çərtir, alın və burunlarını cırmaqlayır, sol qollarını oxlarla deşirlər. Sonra mərhumu buradan arabada öz hökmdarlığının başqa bölgəsinə aparırlar. Cəsədi öncə hansı qəbiləyə gətirmişdilsə, o qəbilə də onu müşayiət edir. Bütün bölgələri dolaşandan sonra onlar yenidən Herrə, ölkənin ən ucqar hüduqlarında yaşayan qəbilələrə və xaqan qəbirlərinə gəlirlər. Orada meyiti saman döşəkdə qəbrə sallayırlar, hər iki tərəfində yerə nizə sancırırlar, qəbrin üstünə taxtalar döşəyir, onları da qamış həsirlərlə örtürlər. Qəbrin qalan geniş sahəsində xaqanın əvvəlcədən boğulmuş kənizlərindən birini, eləcə də saqısını, aşpazını, mehtərini, gözətçisini, carçısını, atlarını, hər cür ev heyvanının ilkinini

dəfn edirlər; buraya, eyni zamanda, qızıl camlar qoyurlar (iskitlər bu iş üçün gümüş və mis qablardan heç istifadə etmirlər). Bütün bunlardan sonra hamılıqla qəbrin üstünə torpaq töküb böyük təpə (kurqan) düzəldirlər. Həm də bir-birini əvəz edərək bu təpəni daha hündür etməyə çalışırlar.³¹ 72. Bir ildən sonra onlar yenidən belə dəfn mərasimi keçirirlər, mərhum xaqanın qalan xidmətçilərindən ən çox canfəşanlıq göstərənləri seçirlər (onların hamısı yerli iskitlər olurlar; axı, xaqanın əmr etdiyi hər kəs ona xidmət göstərməyə borcludur, xaqanın pulla satın alınmış qulları olmur). Beləliklə, onlar xidmətçilərdən 50 adamı boğub öldürürlər (50 dənə də ən gözəl atı boğurlar), meyitlərin içəlatını çıxarır, qarınlarını təmizləyir və içərisini kəpəklə doldurub sonra kəsik yeri tikirlər. Sonra da təkər çənbərini iki yerə bölüb hərəsini müxtəlif yerə basdırılmış iki ağac dirəyə elə bərkidirlər ki, çənbər əyrisi aşağıya baxsın. Sonra dirəklərin və oraya bərkidilmiş təkər çənbərlərinin sayını artırır: bundan sonra atlara arxasından boynuna qədər bütün bədəni uzunluğunda yoğun payalar soxub onları çənbərə qaldırırlar. Qabaq tərəfdəki çənbərlər atların çiyinlərini, arxadakı çənbərlər isə budları tərəfdən qarınlarını saxlayır. Atların qabaq və dal ayaqları yerə çatmadan sallana qalır. Bundan sonra atlara yüyənlər və dəhnələr taxır, yüyənləri çəkərək payalara bağlayırlar. Boğulmuş 50 gəncin hamısını atlara bu cür mindirirlər: onların da bədənlərinə fəqərə sütunu boyu ta boynuna qədər paya soxurlar. Payanın bayırda qalan aşağı ucunu atın bədəninə soxulmuş payada açılan deşiyə taxırlar. Bu cür atlıları qəbrin ətrafına düzən iskitlər dağılışıb gedirlər.³²

73. İskitlər öz xaqanlarını belə dəfn edirlər. Başqa iskitlər öləndə onların ən yaxın qohumları ölünün cəsədini arabaya qoyub bütün bölgə boyu dostlarının yanına aparır. Bütün dostları da mərhumu qəbul edib onu gətirənlərə qonaqlıq verirlər, eyni zamanda, qonaqlıqdakı bütün yeməklərdən ölüyə də gətirirlər ki, o da dadsın. Adi adamların meyitini bölgədə qırx gün bu cür gəzdirəndən sonra dəfn edirlər. Dəfndən sonra iskitlər özlərini belə paklayırlar: əvvəlcə başlarına ətirli yağ çəkib yuyurlar, bədənlərini isə (hamamda buğla pak edirlər). Hamamı da belə hazırlayırlar: yuxarı ucu bir-birinə doğru çatılan üç paya atıb, onların ətrafını yun keçə ilə örtərək, keçəni mümkün qədər bərk dartır və alaçıqın ortasında, qoyulmuş çənə köz kimi qızarmış daşlar atırlar.

74. İskit Elində kətana çox oxşayan, amma ondan xeyli yoğun və iri olan çətənə bitir. Bu bitki kətandan xeyli üstündür. Burada onu becərilər, amma yabanı bitəni də var. Frakiyalılar çətənədən hətta kətana oxşayan elə paltarlar hazırlayırlar ki, naşı adamlar onları kətan paltarlardan seçə bilməzlər. Çətənə parçasını heç görməyənlərsə onu kətan hesab edəcəkdir.

75. İskitlər bu çətənə toxumunu götürüb keçə alaçıqlara girirlər və onu qızmar daşların üstünə atırlar. Bundan elə güclü tüstü və buxar qalxır ki, heç bir ellin buğ hamamı belə hamamla müqayisəyə gəlməz. Bundan həzz alan iskitlər bərkədən qışqırırlar. Bu cür buğlanma onlarda hamamı əvəz edir, belə ki, onlar heç su ilə yuyunmurlar. İskit qadınları sidr, sərv və buxur ağacının parçalarını kələ-kötür daşa sürtüb üstünə su tökürlər. Sonra sürtünmədən alınan horranı bədənlərinin hər yerinə və üzlərinə yaxırlar. Bundan bədəndə xoş qoxu əmələ gəlir, ertəsi gün yaxılmış horra qatını yuyanda bədən tərtəmiz olur, hətta parıldayır.

76. İskitlər də başqa xalqlar kimi əcnəbi adətlərindən inadla çəkinirlər, özü də yalnız başqa xalqların deyil, məhz ellinlərin adətlərindən qaçırırlar. Bunu Anaxarsisin, sonra isə Skilin taleyi aydın göstərir. Anaxarsis çoxlu ölkə görmüş, oralarda öz müdrikliyini göstərmişdir. Geri dönəndə o, iskit sınırlarında Hellespontdan üzərək Kizikdə dayanmalı olmuşdur. Kiziklilər elə bu vaxt Allahlar Anası bayramını təntənə ilə keçirmişlər.³³ Anaxarsis ilahəyə belə bir əhd eləyib: o, evə sağ və xətersiz dönərsə, kiziklilərdə gördüyü mərasim üzrə qurban verəcək və ilahənin şərəfinə bütün gecəni davam edən bayram təsis edəcəkdir. İskit Elinə dönən Anaxarsis gizlincə Hileya adlanan yerə getmişdir. Bu yer Axilles cıdırında yerləşir və başdan-başa müxtəlif növ ağaclarla örtülüdür. Beləliklə, Anaxarsis buraya yola düşüb Kizikdə gördüyü bayram mərasimini tam yerinə yetirmişdir. Anaxarsis həm də ilahənin kiçik şəklini üstünə taxıb təbil döymüşdür. Bir nəfər iskit Anaxarsisin bu mərasimi yerinə yetirdiyini görüb bunu xaqani Savliyə çatdırmışdır. Xaqan özü hadisə yerinə gəlib Anaxarsisin bu bayramı keçirdiyini görən kimi yayı çəkib oxla onu öldürmüşdür. Hələ indinin özündə də Anaxarsis haqqında suala cavab verəndə deyirlər ki, onu tanıyırlar, çünki o, Elladada olub, yadellilərin adətini götürmüşdür. Mən Ariapifin qəyyumu

Timndən öyrəndim ki, Anaxarsis iskit xaqanı İdənfiresin əmisi, Qnurun (Qonurun) oğlu, Likin nəvəsi, Sparqapifin nəticəsi olmuşdur. Anaxarsis doğrudan da bu xaqan evindən çıxmışsa, onda məlum olur ki, onu doğma qardaşı öldürmüşdür. Axı, İdənfires Savlinin oğludur, Savli isə Anaxarsisin qatili olmuşdur.³⁴

77. Bununla yanaşı, mən peloponneslilərdən başqa hekayət də eşitmişəm. Anaxarsisi iskit, xaqanı ellinlərin yanına təhsil almağa göndərmişdi Anaxarsis vətənə dönəndə lakedemonlulardan başqa bütün ellinlərin hər şeyi öyrənib müdrik olmağa çalışdıqlarını xaqana deyibmiş. Bununla belə, yalnız lakedemonlularla ağıllı söhbət etmək olarmış. Bu hekayət ellinlərin özlərinin boş uydurmasıdır, hər halda, Anaxarsis yuxarıda danışdığım kimi həlak olmuşdur.

78. Bu adam yadellilərin adətini götürdüyünə və ellinlərlə ünsiyyətinə görə öz həyatını bədbəxtcəsinə başa vurmuşdur. İllər keçəndən sonra belə bir aqibət Ariapif oğlu Skilin də qismətinə düşmüşdür. İskit xaqanı Ariapifin digər övladlarından başqa Skil adlı oğlu da varmış. O, iskit olmayan; istriyalı bir qadından doğulmuşdur. Anası ona ellincə danışmaq və yazmağı öyrətmişdir. Bir müddət keçəndən sonra ağafirlər hökmdarı Sparqapif Ariapifi xaincəsinə öldürmüş və taxt, eləcə də mərhum atasının arvadlarından Opiya adlı biri varisliyə görə Skilə keçmişdir. Opiya iskit qadını olmuşdur, onun Ariapifdən Orik adlı oğlu varmış. İskitlərə xaqanlıq edən Skil bu xalqın həyat tərzini heç sevmirmiş. Aldığı tərbiyənin təsiri ilə xaqan ellin adət-ənənələrinə daha çox meyl göstərirmiş və məsələn, belə edirmiş: xaqan ordu ilə borisfenlilərin şəhərinə getməli olanda (bu borisfenlilər özlərini miletlilər adlandırırlar) məiyyətinə şəhər darvazaları qabağında qoyub, özü tək-cə şəhərə girir və şəhər darvazalarını bağlamağı əmr edirmiş. Sonra Skil özünün iskit libasını çıxarıb ellin paltarını geyirmiş. Xaqan bu paltarda bazar meydançasını gözətçisiz və daha başqa ötürənlər olmadan gəzib-dolaşmış. (Xaqanı bu geyimdə heç kimin görə bilməməsi üçün şəhər darvazaları qorunurmuş). Xaqan isə tək-cə ellin adətlərinə riayət etməklə kifayətlənməyib, hətta ellin mərasimi üzrə qurban da kəsdirmiş. O, bir, bəlkə də iki ay şəhərdə qalandan sonra iskit paltarını geyərək oranı tərk edirmiş. Belə gəlişlər dönə-dönə olmuşdur və Skil, hətta, Borisfendə özünə saray tikdirib yerli qadın olan arvadını oraya köçürmüşdür.

79. Amma Skili kədərli qismət gözləyirmiş. O da, bax, bu səbəbdən baş vermişdir: xaqan Dionis Vakxa sitayiş mərasimi keçirmək istəmişdir. Məhz mərasim başlayanda böyük əlamət zahir olmuşdur. Xaqanın borisfenlilər şəhərində ətrafı hasarlı böyük və zəngin sarayı varmış (bu haqda mən elə indicə xatırlatdım). Sarayın hər tərəfində ağ mərmərdən sfinkslər və qrifonlar qoyulubmuş. Allah öz perununu³⁵ bu sarayın üstünə tökmüş, saray alov içərisində məhv olmuşdur. Bununla belə, Skil sitayiş mərasimini keçirmişdir.

İskitlər ellinləri vakxik cüşa gəlmədə ittiham edirlər. Axı, onların dediyinə görə, insanları ağılsızlaşdıran allah ola bilməz. Xaqan, axırda Vakxa sitayiş mərasimi keçirəndə bir nəfər borisfenli, iskitlərə üz tutub istehza ilə demişdir: "Siz ey iskitlər, siz bizi Vakxa xidmət etdiyimizə görə bu vaxt bizi ilahi divanəlik bürüdüyü üçün lağa qoyub gülürsünüz. Amma indi sizin xaqanınız tanrının sehrinə düşmüşdür, o, Vakxa sitayiş mərasimi keçirməklə kifayətlənməyib, ilahi cüşa mübtəla olub dəlilik edir. Buna inanmırsınızsa, dalımcə gəlin, onu sizə göstərim!" İskit başçıları borisfenlinin dalımcə gedirlər. O, iskitləri gizləncə şəhər divarının yanına aparıb qülləyə çıxarır. İskitlər Skili yanlarından ötən kütlə ilə birlikdə vakxik vəcd vəziyyətində görüb son dərəcə qeyzlənirlər. Onlar qüllədən düşüb gördüklərini bütün orduya danışirlar.

80. Bundan sonra Skil evə dönəndə iskitlər onun əleyhinə üsyan qaldırıb, Terey qızının oğlu Oktamasadı xaqan elan eləmişlər. Skil üsyandan və onun səbəbindən xəbər tutanda Frakiyaya qaçmışdır. Oktamasad isə bunu eşidib frakiyalıların üstünə yürüşə çıxmışdır. Frakiyalılar İstrdə onu qarşılamışlar. Ordular artıq döyüşə başlamağa hazırlaşanda Sitalk Oktamasada bunları demək üçün adam göndərmişdir: "Nə üçün biz bir-birimizə hücumə keçməliyik: axı, sən mənim bacım oğlusan, mənim qardaşım sənə əlindədir. Sən onu mənə ver, mən də Skili sənə verim, bununla da öz ordularımızı təhlükədə qoymayaq!" Sitalk bu təklifi çatdırmağı carçıya tapşırırmışdır. Doğrudan da, Sitalkın qardaşı Oktamasadın yanında sığınacaq tapdığına görə Oktamasad təklifi qəbul edir və öz dayısını Sitalka verir, əvəzində qardaşı Skili alır. Sitalk qardaşını alıb ordusu ilə birlikdə geri çəkilir. Oktamasad isə Skilin başını buradaca vurmağı əmr edir. İskitlər öz adətlərini belə möhkəm qoruyurlar və yad adətləri götürənləri də beləcə sərt cəzaya məhkum edirlər.

81. İskit əhalisinin sayını mən dəqiq müəyyənləşdirə bilmərəm, çünki bu haqda olduqca müxtəlif bilgi almışam. Doğrudan da, bəzi xəbərlərə görə iskitlər olduqca çoxsaylıdılar, başqa xəbərlərə görə, əsl iskitlər çox azdılar. Amma yerli əhali mənə bax belə şeylər göstərmişdir: Borisfen ilə Hipanis çayları arasında Eksampey adlanan bir yer var. Mən bir qədər bundan əvvəl burada acı sulu çay, olduğunu xatırladanda bu yer haqqında danışmışdım. Eksampeyin suyu Hipanise axıb, bu çayın suyunu korlayaraq içilməz vəziyyətə salır. Bu yerdə çaxıra su qatmaq üçün işlədilən qabdan altı dəfə böyük olan mis qab durur; Kleombrot oğlu Pavsani onu allahlar üçün, özü də Pontun girişində qoymağı əmr etmişdir. Bu qabı görməyənlər üçün onu bir də təsvir edirəm: o, 600 amforanı lap sərbəst tutur; bu iskit qabının qalınlığı isə altı barmaqdır. Yerli camaatın dediyinə görə, bu qab ox ucluğundan düzəldilmişdir. Ariant adlı bir iskit xaqanı iskitlərin sayını bilmək istəmişdir. O, bundan ötəri bütün iskitlərə hər kəsin bir ox ucunu gətirməsini əmr etmiş, əmrə tabe olmayan hər adamı da ölümə hədələmişdir. Onda iskitlər o qədər çoxlu ox ucluğu gətirmişlər ki, xaqan ondan özünə abidə ucaltmaq qərarına gəlmişdir: o, həmin ox ucluqlarından təsvir etdiyimiz həmin mis qabı hazırlamağı və Eksampeyə qoymağı əmr etmişdir. İskitlərin sayı haqqında aldığım bilgi bunlardır.

82. Bu ölkədə böyük çaylardan başqa diqqətəlayiq heç nə yoxdur. Bununla belə, bu böyük çaylar və zəngin düzənliklərlə yanaşı, mən bir qərribə şeyi xatırlatmalıyam. Yerli əhali Tiras çayının bir qayasında Herakl pəncəsinin izini göstərir. O, 2 dirək uzunluğunda olub, insan ayağının izinə oxşayır. Bu iz belədir. İndi mən əvvəl başladığım hekayətə qayıdaram.

83. Dara iskitlərin üzərinə yürüşə hazırlaşır və özünə tabe olan xalqlara carçılar göndərir. Şah bu xalqlardan bəzilərinə qoşun, başqalarına gəmi verməyi, nəhayət, bir qisminə də Frakiya Bosporu üstündə körpü salmağı əmr edir. Şahın qardaşı, Güştəp oğlu Artaban İskit Elinin alınmazlığını göstərərək şahı yürüşdən çəkəndirmək üçün onu təkidlə dilə tutur. Amma Artaban ağıllı məsləhətləri ilə şahı inandırmağa nail ola bilməyib öz təklifindən əl çəkir. Dara isə yürüşə lazım olan bütün hazırlığı gördürüb Susdan yürüşə çıxır.

84. Orada farslardan üç oğlu olan və üçü də yürüşə çıxmalı olan Eobaz adlı birisi heç olmasa bir oğlunu saxlamağı şahdan xahiş edir. Şah da bir dost və təvazökar iltimasçı kimi tanıdığı bu adamın oğullarının hamısını saxlayacağını deyir. Eobaz oğullarının hamısının yürüşdən azad ediləcəyi ümidi ilə son dərəcə sevinir. Dara isə onun oğullarının hamısını öldürməyi nöqərlərinə əmr edir. Onlar edam olunaraq, doğrudan da, oradaca qalırlar.

85. Dara artıq Susdan çıxaraq Kalxedoniya bölgəsindəki körpü salınan Bospora gəlib çatır. Sonra şah gəmiyə minib Kianey qayaları deyilən yerə gedir. (Ellinlərin rəvayətinə görə, bu qayalar öncə "azdırıcı"36 olmuşlar). Dara oradakı burunda əyləşib Pontu seyr edir. Doğrudan da, bu dənizlə əylənməyə dəyərməmiş, belə ki, Pont bütün dənizlərdən gözəldir. Onun uzununu 11.100 stadiya, eni isə ən geniş yerdə 3300 stadiyadır.³⁷ Bu dəniz boğazının eninə görə 4 stadiya, (Bospor³⁸ adlanan) və Daranın əmri ilə üstündən körpü salınan boğazın və ya keçidin uzununu isə təxminən 120 stadiyadır. Bospor Propontidaya qədər uzanır. Eni 500, uzununu isə 1400 stadiya olan Propontida da Hellesponta tökülür; Hellespontun eni ən dar yerdə 7, uzununu isə 400 stadiyadır. Hellespont da Egey adlı açıq dənizə tökülür.

86. Mən bu dənizləri bu yolla ölçmüşəm: yayda gündüzlər gəmi adətən 70.000, gecə isə 60.000 orgiya yol gedir. Halbuki Pontun Fasisə qədər hər iki mənsəbi (bura Pontun ən geniş yeridir) 9 günlük, 8 gecəlik dəniz yoludur. Bu da 1.110.000 orgiya və ya 11.100 stadiya edir. Pontun ən geniş yeri olan sindlər ölkəsindən Fermodont çayındakı Femiskiraya qədər 3 gündüz, 2 gecəlik yoldur; bu da 300.000 orgiya, ya da 3300 stadiya edir. Mən bu Pontu, Bosporu və Hellespontu beləcə ölçdüm və onların həcmi yuxarıda göstərdiyim kimi oldu. Bu Ponta həcmcə ondan bir qədər kiçik olan bir göl də tökülür. O, Meotida və Pontun Anası adlanır.

87. Dara Pontu seyr edəndən sonra samoslu Mandroklun tikdiyi körpüyə qayıdır. Sonra da Bosporu seyr edib sahilə ağ mərmərdən iki sütun ucaldaraq birində assur yazısı,³⁹ o birində isə ellin yazısı ilə yanınca gətirdiyi bütün xalqların adının həkk olunmasını buyurur. Şahın özünün başçılıq etdiyi: qoşunda isə ona tabe olan bütün xalqlar var idi. Minikdən başqa bütün piyada və atlı döyüşçülərin sayı 700.000 nəfər gəmilərin sayı isə 600 imiş. Sonralar bizanslılar sütunları, öz şəhərlərinə gətirib onları Orfosiya Artemidası səcdəgahının tikintisində işlətməmişlər. Təkcə Bizansda Dionis məbəbində

assur yazısı olan bir qaya parçası qalmışdır. Bosporda Daranın körpü tikilməsini əmr etdiyi yer, mənim təsəvvürümə görə, Bizansla Bosporun girəcəyindəki məbəd arasındadır.

88: Dara körpünün tikintisindən çox razı qalıb, onu tikən samoslu Mandroklun başına hədiyyələr yağdırmışdır. Mandrokl bu varidatın bir hissəsinə Bospor üzərində bütün körpü tikintisinin şəklini çəkməyi buyurmuşdur; şəkildə Dara sahilə qoyulmuş taxt üstündə, qoşunu isə Bospor körpüsünü keçən vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Mandrokl şəkili Samosdakı Hera məbədinə nəzir verib üstündə belə yazdırmışdır:

Ey ilahə, balıqla dolu Bospor üzərində

Körpü quran Mandroklun hədiyyəsini qəbul et

Şah Dara tərəfindən bəyənən əsəri

Samosa şərəf, özünə tac qazandırdı.⁴⁰

89. Körpünü tikən belə bir abidə qoymuşdur. Dara isə Mandroklun mükafatlandıraraq Avropaya keçməyə başlamışdır. O, ionlara Pontdan üzüb İstr çayının mənsəbinə getməyi, oraya çatandan sonra çayın üstündən körpü salıb orada onu gözləməyi əmr etmişdir (çünki gəmiləri ionlar, eolilər və Hellespontlular idarə edirdilər). Beləliklə, donanma Kianeydən keçərək, birbaşa İstrə doğru səmət alır. Sonra gəmiçilər çay boyu dənizdən iki günlük yolu qalxaraq İstrin qollara ayrılan yerdə-çayın "boğazında" körpü tikintisi ilə məşğul olmuşlar. Dara da Bospor üstündəki körpüdən adlayıb Frakiyadan keçərək Tear çayının mənbəyinə gəlmiş və burada saldırdığı düşərgə üç gün qalmışdır. 90. Ətraf əhalinin dediyinə görə, Tear gözəl çaylardan biridir: onun suyu başqa müalicə xassələri ilə yanaşı, insanlardakı və atlardakı qaşınmanın qarşısını alır. Bu çayın 38 çeşməsi var-bəziləri isti, bəziləri isə soyuqdur, amma hamısı eyni qayadan çıxır. Bu çeşmələr Perinfdəki Gerey şəhərindən və Evksin Pontundakı Apolloniyadan eyni məsafədə- iki günlük yoldadırlar. Bu Tear Kontadesd çayına, Kontadesd isə-Əqriana, Əqrian da-Hebr çayına, o da axırda Epos şəhəri yaxınlığında dənizə tökülür.

91. Dara bu çaya gələrək onun qırağında dayanıb düşərgə salmışdır. Çayı görüb sevinən şah orada da belə bir kitabəli sütun ucaldılmasını əmr etmişdir: "Tearın çeşmələrinin suyu bütün çayların suyundan daha yaxşı və gözəldir. Bu çeşmələrə iskitlərin üstünə yürüşə çıxan bütün insanların ən yaxşısı və rəşadətli, farsların və bütün Asiya materikinin şahı Güştəsp oğlu Dara gəlmişdir". Şah bu kitabənin sütunun üstünə həkk olunmasını əmr etmişdir.

92. Dara buradan hərəkət edib, odrislər torpağından axan və Artesk adlanan başqa bir çaya gəlib çatmışdır. Şah bu çaya çatanda belə bir iş görmüşdür: ordusuna yer göstərərək hər döyüşçünün bu yerin yanından keçərək oraya bir daş qoymasını buyurmuşdur. Əsgərlər şah buyruğunu yerinə yetirəndə şah burada böyük daş qalaqları qoyub irəli getmişdir.

93. Dara İstrə çatmamış öncə özlərini ölməzlər sayan getləri tabe etmişdir. Apolloniyadan və Mesambriya şəhərindən şimalda yaşayıb skirmiadlar və nipseylər adlanan salmidessli frakiyalılar Daraya döyüşsüz təslim olmuşlar. Amma frakiyalılar içərisində ən cəsur və qeyrətli olan getlər silahlı müqavimət göstərmiş, dərhal da ram edilmişlər.

94. Getlərin özlərinin ölməzliyi haqqında inamına gələndə bunun əslisi belədir: getlərin təsəvvürünə görə onlar ölürlər, amma mərhum allah Salmoksisin ixtiyarına keçir (indi bu allahı həm də Hebeleyzis adlandırırlar). Getlər hər beş ildən bir püşk atmaq yolu ilə Salmoksisə seçilmiş carçı göndərərək, hal-hazırda nəyə ehtiyacları olduğunu tanıya çatdırmağı tapşıırırlar. Carçını da onlar belə göndərilər: cərgəyə düzülmüş adamların bir qismi üç süngünü hazır tutur, başqaları isə Salmoksisə göndərilən carçının əllərindən və ayaqlarından tutub havaya elə atırlar ki, o, süngülərin üstünə düşsün. Süngü onu deşib öldürərsə, bu allah mərhəmətinin əlaməti sayılır, əksinə, carçı ölməzsə, onda onun özünü müqəssir sayırlar. Onu canı elan edib, allahın yanına başqa adam göndərilər. Hər halda, ona sağ ikən tapşırıq verirlər. Bu Frakiya qəbilələri tufan zamanı şimşək çaxanda göyə ox atıb, şimşək allahını hədələyirlər, çünki onlar öz allahlarından başqa allahı qəbul etmirlər.

95. Buna baxmayaraq, mən Hellespontda və Pontda yaşayan ellinlərdən eşitdiyimə görə, bu Salmoksis Samosda bir insan, qul, məhz Minesarx oğlu Pifaqorun köləsi olmuşdur. Sonra azad olub böyük sərvət qazanmış və bu sərvətlə vətəninə qayıtmışdır. Frakiyalılar o vaxtlar miskin həyat sürürmüşlər və bir qədər də səfeh imişlər. Salmoksis zərifliyi ilə frakiyalılardan seçilən İoniya

həyat tərzi və adətləri ilə tanış olmuşdur, çünki o, ən böyük ellin müdriklərindən olan Pifaqorla ünsiyyət saxlamışdır. Salmoksis kişilər üçün yemək otağı düzəltdirib, adlı-sanlı şəhərliləri oraya qonaqlığa çağırmışdır. Bu qonaqlıqda o nə özünün, nə qonaqlarının, hətta onların uzaq nəsilələrinin heç vaxt ölməyəcəklərini, amma onları gözləyən əbədi həyat və xoşbəxtlik məkanına köçəcəklərini dostlarına sübut edirmiş. Salmoksis bu cür nitqlər söylədiyi qonaqlıqlar düzəltməklə yanaşı, özünə yeraltı mənzil tikməyi buyurur. Bu mənzil hazır olanda Salmoksis frakiyalılar arasından yoxa çıxıb yeraltı mənzilinə enir və üç il orada yaşayır. Frakiyalılarsa onun bərk həsrətini çəkib, ölmüş adam kimi ona yas da tutmuşlar. Dördüncü ildə Salmoksis yenidən frakiyalılar arasında zühur edir və onlar, beləliklə, onun təliminə inanmağa başlayırlar.

96. Frakiyalıların dediklərinə görə, Salmoksis bax, belə iş tutmuşdur. Mənə qalsa, mən yeraltı mənzil haqqında hekayəti inkar etmirəm, amma ona çox da inanmıram. Hər halda mən bu fikirdəyəm ki, həmin Salmoksis Pifaqordan xeyli əvvəl yaşamışdır. Qərər, Salmoksis bir insanımı və ya getlərin hansısa bir yerli allahımı olub, bunu bir yana qoyaq, onun haqqında daha danışmayaq.

97. Farslar getləri tabe edəndə onların inancları belə olmuşdur və getlər də yürüşdə iştirak edən qoşunlara qoşulmalı idilər. Bu vaxt Dara piyada qoşunu ilə İstrə çatmışdır. Bütün döyüşçülər o biri sahilə keçəndən sonra Dara ionlara gəmilərin heyəti ilə birlikdə körpünü uçurub quru yolla onun arxasınca getməyi əmr etmişdir. İonlar şahın əmrini yerinə yetirmək üçün körpünü uçurmağa hazırlaşanda, mitilənəhəlin strateqi (məşhur sərkərdəsi-P. X.) Erksandr oğlu Koy, əvvəlcə məsləhət vermək istəyən bir adamın məsləhətini dinləmək istəyib-istəmədiyini şahdan soruşub, sonra belə deyir: "Şah! Axı, sən nə şumlanmış zəmisini, nə də məskunlaşmış şəhəri olan bir ölkəyə yürüşə hazırlayırsan. Əmr elə bu körpünü saxlasınlar və onun qorunmasını da körpü tikənlərin özlərinə tapşır. Hər şey yaxşı olsa və biz iskitləri tapsaq, onda bizim geri çəkilməyə imkanımız qalır. Yox, biz onları tapmasaq, onda heç olmasa, geri qayıtmaq yolumuz təmin olunar. Məni heç də iskitlərin döyüşdə bizə üstün gələcəkləri qorxutmur, mən iskitləri tapa bilməyərək yolda azmaqdan qorxuram. Mənim bu sözləri özümdən ötəri, burada qalmağım üçün söylədiyimi deyə bilərlər. Amma əksinə, mən, əlbəttə, səninlə gedəcəyəm və qalmaq istəmirəm". Dara bu məsləhəti çox lütfkarlıqla qəbul edib Koya belə cavab vermişdir: "Mənim lesboslu dostum, mən uğurla vətənə dönəndə, buyur, yanıma gəl, mən də xeyirxah məsləhətin üçün səni səxavətlə mükafatlandırım".

98. Bu sözlərdən sonra Dara qayısa 60 düyün vurur. Sonra İoniya tiranlarını yığıncağa çağırır onlara belə deyir: "İonlar, körpü haqqında əvvəlki əmrimi ləğv edirəm. Bu qayısa alın və belə edin: mənim iskitlərə qarşı getdiyimi görən kimi həmin vaxtdan başlayaraq bu qayısdan gündə bir düyün açın. Mən vaxtında qayıtmasam və qayısdakı düyünlərin göstərdiyi günlər ötüb keçsə, onda üzüb vətəninizə gedin. İndi ki, mən öz qərarımı dəyişmişəm körpünü gözləyin, onu qoruyub saxlamağa çalışın. Bununla mənə böyük xidmət göstərərsiniz". Dara belə deyir və ordunu tələsik çəkib irəli aparır.

99. Frakiya İskit Elindən daha artıq dənizə sarı çıxır. İskit Eli isə Frakiyadan sonra dənizin körfəz əmələ gətirdiyi, və İstrin dənizə töküldüyü yerdən başlanır (İstrin mənsəbi cənub-şərqə baxır). Mən indi İstrdən başlayaraq İskit Elinin uzunluğunu müəyyənləşdirmək üçün onun sahil zolağını təsvir edəcəyəm. Bu, əsil İskit Elidir, o, İstr mənsəbindən başlanır, cənuba baxır və Karkinitida adlanan şəhərə qədər uzanır. Buradan həmin dəniz boyu uzanan dağlıq ölkə gəlir. O, Ponta çıxır və Qayalıq Xersones⁴¹ adlanan şəhərə qədər tavrılar qəbiləsi ilə məskundur. Bu Xersones şərqdə dənizə girir. Attika kimi, iskit torpağının da sınırının dördü ikisi (cənubda və şərqdə) dənizlə əhatə olunmuşdur. Attikada dənizin içərisinə girən Suni burnunu, yəni, Forikdən Anaflist kəndinə qədər bölgəni afinalılar deyil, başqa bir qəbilə tutduğu kimi, tavrılar da İskit Elinin Attika torpaqlarına oxşayan hissəsində yaşayırlar. Mən bu müqayisəni kiçiyi böyüklə müqayisə imkanı daxilində aparıram. Tavriya da bu vəziyyətdədir. Kim Attikadakı burnun yanından gəmi ilə üzüb keçməyibsə mən bunu ona başqa bir misal əsasında izah edərdəm. Tavrılar İskit Elinin bir hissəsində elə yerləşiblər ki, sanki İapigiyada İapigilər deyil, başqa bir qəbilə özünə Brentesiya limanından Taranta qədər torpaq kəsmiş və yarımadada məskunlaşmışdır. Bu iki ölkədən başqa Tavriyaya oxşayan çoxlu ölkələri də misal göstərə bilərəm.

100. Tavlardan sonra qismən şər qə doğru dəniz qırağında, qismən də Kimmeriya Bosporunun qərbində və Meotida gölündən başlamış bu gölün lap uzaq küncündə ona tökülən Tanais çayına qədər yenə iskitlər yaşayırlar. İskit Elinin İstrin yuxarı axarında materikin içərisinə uzanan şimal hissəsi öncə ağafırlarla, sonra nevlərlə, daha sonra androfaqlarla və nəhayət, melanxlenlərlə sınırlanır.

101. İskit Elini dördküncü hesab etsək, onun dənizə uzanan iki tərəfində ölkənin içərilərinə gedən xətt uzununa və eninə görə dəniz kənarı xətlə tamamilə eyni olar. Çünki İstrin mənsəbindən Borisfenə qədər 10 günlük yol, Borisfendən də Meotida gölünə qədər daha 10 gün və sonra dənizdən ölkənin içərilərinə-melanxlenlərdən yuxarıda yaşayan iskitlərə qədər 20 günlük yoldur. Gündüz yolu məsafəsinə 200 stadiya götürürəm. Beləliklə, İskit Elində (dördküncünün) köndələn tərəfləri 40.000 stadiya təşkil edir, materikin içərisinə gedən uzunluq tərəfləri də bir o qədərdir. Bu sahənin həcmi belədir.

102. İskitlər məsləhətləşəndən sonra təkcə özlərinin açıq döyüşdə Dara qoşunlarını dəf edə bilməyəcəklərinə inanıb qonşu qəbilələrə elçilər göndərirlər. Qonşuların hökmdarları belə böyük bir qoşunun basqını zamanı necə hərəkət etmək lazım olduğunu düşünmək üçün artıq məsləhətə yığılmışlarmış. Yığıncaqda tavlaların, ağafırların, nevlərin, androfaqların, melanxlenlərin, gelonların, budinlərin və savromatların hökmdarları iştirak edirmişlər.

103. Tavlarda belə adət var: onlar qəzaya uğramış dənizçiləri və açıq dənizdə tuta bildikləri ellinlərin hamısını Bakirə (Qıza) qurban gətirirlər. Qurbanvermə üsulu da belədir: onlar öncə qəzaya uğramışların başından zopa ilə vururlar. Sonra, bəzilərinin dediyinə görə, qurbanlığın bədənini uca qayadan dənizə tullayırlar, çünki məbəd sərt qaya üstündədir, qurbanlığın başını da sütuna mıxlayırlar. Bəzi adamlar isə başın sütuna mıxlanması haqqında deyilənlə razılaşırsalar da, tavlaların bədənini qayadan atmayıb, torpağa basdırdıqlarını təsdiq edirlər. Qurban verdikləri (ilahə) isə, onların öz sözlərinə görə, Ağamemnonun qızı İfigeniyadır.⁴² Tavlər əsir alınmış düşmənlərlə belə rəftar edirlər: əsirlərin kəsilmiş başlarını evə aparırlar, sonra da onu şüvülə taxıb evdən hündür yerdən, adətən bacanın üstündən asırlar. Evin üstündən asılmış bu başlar, onların dediyinə görə, bütün evin keşikçisi olurlar. Tavlər qarət və müharibə ilə dolanırlar.

104. Ağafırlar-ən erköyün qəbilədir. Onlar adətən qızıl bəzəklər gəzdirirlər və hamının qardaş sayılması, doğmalar kimi öz aralarında paxıllıq və düşmənçilik etməməsi üçün arvadlarla hamılıqla yaşayırlar. Onların başqa adətləri Frakiya adətlərinə oxşardır.

105. Nevlərin adətləri iskitlərininki kimidir. Onlar Daranın yürüşündən bir nəsil əvvəl ilan əlindən öz ölkələrini bütövlükdə tərk etməli olmuşlar. Çünki həm öz torpaqlarında "çoxlu ilan törəyib, həm də ölkənin içərilərindəki səhradan onlara daha çox ilan hücum etmişdir. Buna görə nevlər öz torpaqlarını buraxıb budinlərin arasına köçməyə məcbur olmuşlar. Bu adamlar, görünür, gözbağlayıcı (ya da ovsunçudurlar). İskitlər və onların içərisində yaşayan ellinlər ən azı bunu təsdiq edirlər ki, hər nevr ildə bir neçə günlüyə qurda dönür, sonra yenə insan liciyinə düşür.⁴³ Bu nağıl-mağıl, əlbəttə, məni inandırma bilməz, bununla belə bu cür danışılar və hətta bunun üçün and da içirlər.

106. Bütün qəbilələr içərisində ən vəhşi xasiyyətli androfaqlardır. Onlar nə məhkəmə tanıyır, nə də qanun bilirlər, özləri də köçəridirlər. Geyimləri iskitlərininki kimidir, amma özünəməxsus dilləri var. Bu. həmin ölkədə yeganə adamyeyən qəbilədir.

107. Bütün melanxlenlər qara paltar⁴⁴ geyirlər, onların adı da buradan doğur. Onların xasiyyətləri iskit xasiyyətləridir.

108. Budinlər böyük və çoxsaylı qəbilədirlər: onların hamısı açıq mavi gözlü, kürən saçlıdirlər. Onların torpağında ağacdan tikilmiş Helon adlı şəhər var. Şəhər hasarının hər tərəfi 30 stadiya uzunluğundadır. Şəhərin hasarı hündürdür və başqa-başqa ağacdandır. Evlər və məbədlər də ağacdan tikilmişdir. Orada ellin allahlarının heykəlləri, qurbangahı və səcdəgahı, ağacdan olan məbədi ellinsayağı tikilmişdir. Budinlər hər üç ildən bir Dionis şərəfinə bayram keçirirlər və vaxxik coşğunluq halına gəlib çatırlar. Helonun əhalisi qədimdən ellinlər olmuşdur. Onlar ticarət məntəqələrindən qovulandan sonra budinlərin arasına köçmüşlər, qismən iskit, qismən də ellin dilində danışılar. Amma helonlulardan fərqli olaraq budinlərin başqa dili var, həyat tərzləri də başqadır.

109. Budinlər ölkənin yerli əhalisi olub köçərilik edirlər. Bu ölkədə onlar şam qozaları⁴⁵ ilə qidalanan yeganə ulusdur. Helonlular isə əksinə, torpaq becərilər, bağbançılıq edirlər və çörək yeyirlər. Zahirî görüşünə və dərisinin rənginə görə onlar budinlərə heç oxşamırlar. Ümumən, ellinlər, səhv də olsa belə, budinləri də helonlular adlandırırlar. Onların torpağı başdan-başa sıx və müxtəlif növlü meşə ilə örtülüdür. Meşə cəngəllikləri arasında bataqlıqlarla və qamış pöhrəliyi ilə əhatələnmiş böyük göl var. Bu göldə su samuru, qunduz və dördkünc burunlu⁴⁶ başqa heyvanlar tutulur. Budinlər həmin heyvanların dərilərindən öz kürklərinə köbə (haşiyə) vururlar, qunduz yumurtasından isə bətn xəstəliyinə qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirlər.

110. Savromatlar (sarmatlar) haqqında belə danışırırlar:⁴⁷ ellinlər amazonlarla müharibə aparmışlar. İskitlər amazonları "eorpata"⁴⁸ adlandırırlar. Bu söz ellincə ərəldürən mənası verir. "Eor"-ər (kişi), "pata" isə öldürmək deməkdir. Rəvayətdə deyilənə görə, ellinlər Fermodontda müzəffər döyüşdən sonra üç gəmidə evə qayıdanda özləri ilə sağ tuta bildikləri qədər amazon aparırmışlar. Açıq dənizdə amazonlar ellinlərin üstünə atılıb (bütün) kişiləri qırmışlar. Amma amazonlar gəmi sürməyi, sükanı, yelkənləri və kürəkləri işlətməyi bacarmamışlar. Kişiləri öldürəndən sonra onların gəmilərini dalğalar, küləklər qovub aparır, axırda gəlib Meotida gölündə Kremnaya çatırlar. Kremna da azad iskitlərin torpağında yerləşir. Burada amazonlar gəmilərdən sahilə çıxıb ətraflarda dolaşmağa başlayırlar. Sonra onlar at ilxısına rast gəlib onu tuturlar. Bu atlarda çaparaq İskit Elini qarət eləməyə başlayırlar.

111. İskitlər nə baş verdiyini anlaya bilmirlər, çünki amazon qəbiləsi, onların dili və geyimləri iskitlərə bəlli deyildi. İskitlər amazonların buraya haradan gəlib çıxdıqlarını da başa düşməyib, onları gənc kişilər sayaraq vuruşmağa başlayırlar. Vuruşmadan sonra bir neçə amazon meyiti iskitlərin əlinə keçəndə onların qadın olduqlarını başa düşmüşlər. Onda iskitlər məsləhətləşib qadınları öldürməməyi qərara almış və amazonların yanına təxminən onlar sayda gənc oğlan göndərməyi məsləhət bilmişlər. Gənclər amazonların yaxınlığında düşərgə salmalı, amazonlar hər nə etsələr, onu təkrar etməli, amazonlar onları izləyəndə bu qadınlarla vuruşmayıb qaçmalı, təqib qurtaranda yenə amazonlara yaxınlaşmalı və yenidən düşərgə salmalı imişlər. İskitlər amazonlardan uşaqları olmasını istədikləri üçün belə qərara gəlmişlər.

112. İskitlərin göndərdikləri gənclər bu göstərişi yerinə yetirməyə başlamışlar. Qadınlar gənclərin heç bir düşməncilik qəsdilə gəlmədiklərini görəndə onları rahat buraxmışlar. Gündən-günə hər iki düşərgə bir-birinə yaxınlaşmışdır. Gənclərin də, amazonların da silah və atdan başqa heç nəyi yox imiş və onlar eyni həyat tərzini keçirərək ovla və qarətlə məşğul olurlarmış.

113. Günorta zamanı amazonlar öz təbii ehtiyaclarını rəf etmək üçün təkbətək, iki-iki aralanırmışlar. Bunu görən iskitlər də o cür eləmişlər. Bu gənclərdən biri amazonu tək tapanda amazon onu qovmayıb, onunla əlaqəyə girməyə icazə vermişdir. Onlar bir-birinin dilini bilmədikləri üçün, əlbəttə, danışa bilməmişlər. Amazon əl işarəsi ilə gəncin sabah: həmin yerə gəlməsini və özü ilə yoldaşını da gətirməsini, özünün də tək olmayıb rəfiqəsi ilə gələcəyini başa salmışdır. Gənc geri dönüb bunu başqa gənclərə danışmışdır. O biri gün bu gənc həmin yerə öz yoldaşını da aparmış və iki amazonun onları gözlədiyini görmüşdür. Bunu başqa gənclər də biləndə onlar da başqa amazonları ram etmişlər.

114. Bundan sonra hər iki düşərgə birləşərək bir yerdə yaşamış, həm də, hər gənc ilk dəfə görüşdüyü qadınla evlənmişdir. Kişilər arvadlarının dilini öyrənə bilməsələr də arvadlar ərlərinin dilini öyrənmişlər. Onlar bir-birini başa düşəndə kişilər amazonlara demişlər: "Bizim valideynlərimiz var, əmlakımız var. Biz belə həyat sürə bilmərik, ona görə də özümüzünkülərin arasına qayıdıb yenə öz xalqımızla birlikdə yaşamaq istəyirik. Siz bizim yeganə arvadımız olacaqsınız, başqa arvadımız olmayacaqdır". Amazonlar buna belə cavab vermişlər. "Biz sizin qadınlarla dolana bilmərik. Axı, bizim adətlərimiz onlarınki kimi deyil, biz yay çəkib ox atırıq, balta tolazlayırıq, at minib çapırıq, bunun əksinə, biz qadın işinə alışmamışıq. Sizin qadınlar isə bizim işimizin bircəciyini görmürlər, onlar öz dəyələrində qalıb qadın işləri görürlər, ov ovlamırlar və heç yana çıxmırlar. Ona görə də biz onlarla yola gedə bilmərik. Siz bizi özünüzə arvad etmək və özünüzü namuslu göstərmək istəyirsinizsə, onda ata-anələrinizin yanına gedib özünüzdən vərəsə payınızı alın. Siz qayıdanda gəlin öz bildiyimiz kimi yaşayaq".

115. Gənclər arvadlarının sözüne baxıb deyilən kimi da etmişlər; onlar özlərinin vərəsə payını alıb amazonların yanına dönmüşlər. Onda arvadları onlara demişlər: "Biz bu ölkədə yaşamaq fikrindən dəhşətə gəlirik. Axı, siz bizdən ötəri öz atalarınızdan məhrum olmusunuz, biz də sizin ölkənizə böyük ziyan vurmuşuq. İndi ki, bizi özünüə arvad eləmək istəyirsiniz, onda gəlin birlikdə belə bir iş tutaq; bu ölkədən köçək və Tanaisin o biri tayında yaşayaq".

116. Gənclər buna da razı olmuşlar. Onlar Tanaisi keçib, sonra Tanaisdən üç gün şərqi və üç gün də Meotida gölündən şimala getmişlər. Onlar köçüb, indi də yaşadıkları yerdə məskunlaşmışlar. O vaxtdan sarmat qadınları özlərinin qədim adətlərini saxlayırlar: öz ərləri ilə, hətta təklikdə ova çıxır, hərbi yürüşə gedir və kişilərlə eyni paltar geyinirlər.

117. Sarmatlar iskitlə danışirlar, amma lap köhnədən sözləri düzgün tələffüz edə bilmirlər, çünki amazonlar bu dili yaxşı mənimsəməmişdilər. Evlənmə adətlərinə gələndə bunlar bax, belədir: qız düşməni öldürməyincə ərə getmir. Bəziləri hətta adətə əməl edə bilmədikləri üçün ərə getmədən qarıyıb ölürlər.

118. Beləliklə, iskit elçiləri xatırlanan qəbilə hökmdarlarının yığınağına gəlmişlər. Onlar bildirmişlər ki, fars şahı dünyanın başqa hissəsindəki bütün qəbilələri tabe edib, Bospor boğazında körpü saldıraraq bu materikə keçmişlər. Sonra şah frakiyalıları tabe edib İstr üstündə körpü qurdurmuşdur. İndi isə şah onların bütün torpaqlarını istila etmək istəyir. Elçilər deyirdilər: "Siz heç vaxtlə kənarda durub bizim həlak olmağımıza əsla imkan verməməlisiniz. Gəlin əl bir olub düşməni qarşı çıxmaq. Siz belə etməsəniz, onda biz ya vətənimizi buraxıb getməli, ya da burada qalıb düşməni könüllü təslim olmalıyıq. Siz bizə kömək etməli olmasanız, biz bundan başqa nə etməliyik. Bundan sizin özünüə də işiniz asan olmayacaqdır. Axı, fars şahı bizim əleyhimizə yürüşə çıxdığı kimi sizin də üstünüə gəlir. O, bizi tabe etməklə sakitləşməyəcək və sizə də rəhm etməyəcək. Biz dediyimiz sözlər üçün sizə vacib sübutlar verə bilərik. Əgər fars şahı bizim əvvəlki istilalarımıza görə qisas almaq üçün təkə bizə qarşı çıxsaydı, onda o, başqa xalqları rahat buraxıb düz bizim ölkəmizin üstünə gəlməli idi. Onda onun başqa xalqların deyil, yalnız iskitlərin üstünə gəlməsi hamıya aydın olardı. Axı, şah bizim materikimizə keçən kimi öz yolundakı bütün ulusları tabe etmişdir. Frakiyanın bütün qalan qəbilələri, eləcə də onlarla qonşu olan getlər artıq onun əlindədir.

119. İskitlərin bu məlumatından sonra buraya gələn qəbilələrin hökmdarları məsləhətləşməyə başlamışlar. İştirakçıların fikirləri haçalanmışdır: helonluların, budinlərin və sarmatların hökmdarları razılığa gəlmişlər və iskitlərə kömək göstərməyə söz vermişlər. Ağafırların, nevrələrin, androfaqların, eləcə də melanklenlərin və tavrıların hökmdarları iskitlərə belə cavab vermişlər: "Siz əvvəllər farsları incidib onlarla müharibəyə başlamasaydınız, onda sizin xahişinizi haqlı sayardıq və sizə razılıqla kömək göstərərdik. Amma siz bizim köməyimiz olmadan farsların torpağına girib, allahın izni ilə onun sahibi olmusunuz. İndi həmin allah onların tərəfini saxlayır, farslar da eyni yolla əvəz çıxırlar. Biz isə o vaxtlar onları heç bir şeylə incitməmişdik, indi də onların birinci düşməni olmayacağıq. Farslar ölkəmizə ayaq basarlarsa və bizə hücum keçərlərsə, onda biz buna yol vermərik. Amma indi biz bunu görmürüksə, onda öz ölkəmizdə qalacağıq. Bizim gümanımızca, farslar bizə qarşı deyil, onları incidənlərə qarşı gəlmişlər".

120. İskitlər belə cavab alıb, farslarla açıq döyüşə girməmək qərarına gəlmişlər (çünki bu qonşular onlara kömək etmək istəməmişlər). İskitlər mal-qaranı sürüb apararaq, quyuların və çeşmələrin gözüni dolduraraq, yerdə otu əzib-tökərək yavaş-yavaş geri çəkilməyə başlamışlar. Onlar ordularını iki dəstəyə bölmüşlər. Birinci dəstəyə hökmdar Skopasisin başçılığı ilə sarmatlar qoşulmuşlar. Farslar bu bölgəyə hücum edərsə, onda həmin hərbi hissə Meotida gölü boyu Tanais çayına çəkilməli, farslar geri dönsələr, onda onları təqib etməli imiş. Bu qoşun İskit xaqanlığının üç hissəsindən birincisinə məxsusdu və göstərilən yolla getmək əmri almışdı. O biri iki xaqanlıq-İdənfirin ixtiyarında olan böyük xaqanlıq və Taksakisin hökmdar olduğu üçüncü xaqanlıq da helonlar və budinlərlə birlikdə qoşunun o biri hissəsinə birləşərək farslardan bir günlük aralı məsafə tutmaqla yavaşca geri çəkilməli, beləliklə, hərbi planı yerinə yetirməliymiş. Hər şeydən əvvəl, farsları iskitlərlə ittifaqdan boyun qaçırmış qəbilələrin torpağına çəkib gətirməklə onları da farslara qarşı müharibəyə cəlb etmək lazım idi. Qonşular könüllü surətdə farslara qarşı çıxmaq

istəməmişdilsə, onda onlar iradələrinin əksinə olaraq vuruşmağa məcbur edilməli idilər. Bundan sonra iskitlər öz torpaqlarına qayıtmalı olar, lazım gəlsə, farslara hücum da edərlər.

121. İskitlər belə qərara gəlib, ən yaxşı süvarilərin baş dəstəsini qabağa göndərərək Dara qoşununa qarşı hərəkət etmişlər. Üstü dəyəli arabalarda qadın və uşaqlar, habelə yemək üçün lazım olan miqdarda heyvan saxlanılmaqla, qalan bütün heyvanlar daim şimala doğru hərəkət etmək əmri ilə qabaqcadan göndərilmişdi.

122. Bundan sonra araba karvanı irəli hərəkət etmişdir. İskitlərin baş hərbi hissəsi farslara İstrdən üç günlük yol məsafəsində rast gəlmişdir. İskitlər düşməni bir günlük keçid qədər qabaqlayaraq, bütün bitkiləri məhv edib düşərgə salmışlar. Farslar iskit atlılarının peyda olduğunu görən kimi daim geri çəkilən düşmənin izi ilə getməyə başlamışlar. Sonra farslar iskit qoşununun bir hissəsinə basqın edib onları şərq səmtində Tanais çayına doğru təqib etməyə başlamışlar. İskitlər Tanais çayını keçmişlər, farslar da birbaşa onların ardınca çayı keçib, sarmatların torpağından adlayaraq budinlərin bölgəsinə gələnə qədər iskitləri izləmişlər.

123. Yolu İskit Elindən və Sarmatıyadan düşən farslar buraları viran edə bilməmişlər, çünki oralar barsız torpaqlar olmuşdur. Farslar budinlər torpağına girib orada ağacları hasarlanmış şəhər görmüşlər. Budinlər qaçmış, şəhər boşalmış, farslar onu oda yaxmışlar. Bundan sonra farslar o ölkədən keçərək səhraya gəlib çatana qədər geri çəkilən iskitləri izləmişlər. Tamamilə əhalisiz olan bu səhra budinlərin ölkəsindən şimala doğru yerləşib, yeddi günlük yol boyu uzanır. Bu səhradan şimala doğru fissagetlər yaşayırlar. Onların torpağından dörd böyük çay axır və onlar meotların bölgəsindən keçərək Meotida adlanan gölə tökülür. Bu çayların adları belədir: Lik, Oar, Tanais və Sirqis.

124. Dara bu səhraya çataraq, Oar çayında düşərgə salıb ordu ilə birlikdə dayanmışdır. Sonra şah bir-birindən bərabər məsafələrdə-60 stadiya aralı olan səkkiz böyük istehkam tikməyi əmr etmişdir. Bu istehkamların qalıqları zamanəmizə qədər qalmaqdadır. Şahın başı bu tikintilərə qarışanda onun izlədiyi iskitlər şimaldan şahın arxasına keçib İskit Elinə qayıtmışlar. İskitlərin qəflətən yoxa çıxması ilə Daranın başa çatmaqda olan tikintiləri yarımçıq qoymaq əmri verməsi bir olmuşdur; o, iskitlərin bir daha üzə çıxmadıqlarını görüb qərbə dönmüşdür. Şah bütün iskit ordusunun onun qarşısında durduğunu və iskitlərin qərbə qaçdıqlarını güman etmişdir.

125. Dara ordusu ilə sürətlə gedib İskit Elinə çataraq orada iskit qoşununun hər iki dəstəsi ilə qarşılaşmışdır. Düşmənlərlə toqquşan şah onları təqib etməyə başlamış, iskitlər isə bir günlük yol qədər ondan qabaqda olmuşlar. Beləliklə Dara təqibi dayandırmır, iskitlər də özlərinin hərbi planlarına görə onlara kömək etməkdən boyun qaçırmış qəbilələrin mülklərinə, öncə melanxlenlərin ölkəsinə çəkilməyə başlamışlar. İskitlərin və farsların basqını melanxlenləri qorxutmuşdur. Bundan sonra iskitlər düşməni androfaqların bölgələrinə çəkməyə başlamışlar. İskitlər androfaqları da qorxudaraq oradan nevrələrin torpağına çəkilmişlər. Nevrələri də qorxuya salan iskitlər sonra ağafırlərə doğru çəkilmişlər. Qonşularının iskitlər qarşısında necə qorxuya düşərək qaçdıqlarını görən ağafırlər iskitlər onların torpağına girənə qədər carçı göndərib hüduqları keçməyi yasaq etmişlər. Ağafırlər iskitləri xəbərdar etmişlər ki, onlar ağafırlərin "ölkəsinə soxulmağa cəsarət göstərsələr, onda əvvəlcə onların özləri ilə ölüm-dirim döyüşünə girməli olacaqlar. Bu xəbərdarlıqdan sonra ağafırlər hücumu dəf etmək üçün qoşunla sınırlara çıxmışlar. Melanxlenlər, androfaqlar və nevrələr isə farslara və iskitlərə müqavimət göstərməyə cəsarət etməmişlər. Onlar təhdidlərini unudaraq özləri şimala doğru səhraya qaçmışlar. İskitlər isə ağafırlərin onları öz ölkələrinə buraxmaq istəmədiklərini görüb oraya getməyərək, farsları nevrələrin ölkəsindən öz torpaqlarına çəkməyə başlamışlar.

126. Mühəribə uzandığına və onun sonu görünmədiyinə görə Dara iskit xaqanı İdənəfirə bir atlı göndərib xaqana bunları çatdırmağı ona əmr etmişdir: "Ey qəribə adam! Sənə iki şeydən birini seçmək imkanı verildiyi halda niyə hey qaçırsan? Sən özünü mənim qüvvəmə qarşı duracaq vəziyyətdə görürsənsə, onda qaçmaqdan usanıb dayan və mənimlə vuruş. Özünü çox zəif bilirsənsə, onda da qaçmağa son qoyub, öz ağana torpaq, su haqqı gətirib onunla danışığa girməlisən".

127. İskit xaqanı bu sözlərə belə cavab vermişdir: "Şax! Mənim vəziyyətim belədir. Mən elə əvvəllər də heç kəsin qarşısından qorxub qaçmamışam, indi səndən də qaçmıram. Mən indi dərhal

vuruşa kırıxməməyimin səbəbini izah edəcəyəm. Axı, bizim nə şəhərlərimiz, nə də becərilən torpaqlarımız var. Biz onların qərar olunması və dağıdılmasından qorxmuruq, ona görə də sizinlə dərhal vuruşa girməmişik. Siz bizimlə necə olursa-olsun döyüşmək istəyirsinizsə, onda bilin, bizim atalarımızın qəbirləri var. Onları tapın və uçurmağa çalışın, onda bu qəbirlər üstündə sizinlə döyüşüb döyüşməyəcəyimizi bilərsiniz. Amma ağılımıza batmayınca sizinlə döyüşə girmərik. Mən bunu döyüş haqqında dedim. Mən yalnız Zevsi və iskitlər hökmdarı Hestiyanı özümün ağam sayıram. Sənə isə torpaq və su haqqı hədiyyələri əvəzinə sənənin layiq olduğun başqa hədiyyələr göndərərəm. Sənənin özünü mənim ağam adlandırmağına gəlincə, bu sənə hələ çox baha başa oturacaqdır!" İskitlərin cavabı belə olmuşdur.

128. Carçı bu xəbərlə Daranın hüsuruna yola düşür. İskit xaqanları isə "qul" sözünü eşidib hiddətlənirlər. Onlar Skopasisin başçılıq etdiyi sarmatlardan ibarət qoşun hissəsini İstr üstündəki körpünü qoruyan ionlarla danışığa göndərilər. Qoşunun qalanı daha farsları arxalarınca çəkməyib, farslar özlərinə azuqə axtarmağa çıxanda onlara hücumə keçmək qərarına gəlirlər. İskitlər bu qərarı yerinə yetirərək, Daranın əsgərləri özlərinə yemək axtaranda onları qızıqdırıb döyüşə təhrik etmişlər. İskitlərin atlıları düşmənin atlılarını həmişə qaçırtmışlar. Qaçan fars atlıları onlara köməyə gələn öz piyadalarının üstünə düşmüşlər. Düşmənin atlılarının hücumunu dəf edən iskitlər qarşılarındakı piyalardan qorxaraq geri dönmüşlər. İskitlər gecələr də belə basqın etmişlər.

129. İndi də mən farslara əlverişli olub, iskitlərin Dara düşərgəsinə basqınında onlara maneçilik törədən çox qərribə bir olaydan, məhz eşşəklərin və qatırların anqırtısından danışacağam. Axı, artıq əvvəldə qeyd etdiyim kimi, bütün İskit Eli torpağında ümumən soyuqların ucundan eşşək və qatır saxlanmır. Ona görə də, eşşək anqırtısı iskit atlılarını çaxnaşmaya salırmış. Farsların üstünə hücum zamanı iskit atları çox vaxt eşşək anqırtısı eşidib qorxudan geri dönürlərmiş: onlar heyrətdən qulaqlarını şəkəyirmişlər, çünki əvvəllər heç vaxt belə səs eşitməyib, bu növ heyvan görməmişdilər. Ümumən, bu vəziyyət az bir müddətdə farslara kömək etmişdir.

130. İskitlər isə farsların arasındakı çaşqınlığı görüb farsları öz ölkələrində daha çox saxlamağa, onları bütün lazım olan şeylərə möhtac və məhrumiyyət içərisində qoymağa çalışaraq belə bir vasitəyə əl atmışlar. İskitlər sürülərinin bir hissəsini çobanların yanında saxlayıb özləri başqa yerə gedirmişlər. Farslar isə gəlib heyvanı ələ keçirir və hər dəfə də bu uğurla öyünürlərmiş.

131. Dara, nəhayət, çətin vəziyyətə düşənə qədər bu, təkrar edilmişdir. İskit xaqanları bundan xəbər tutub Daraya carçı yollayaraq onunla şaha quş, siçan, qurbağa və beş ox göndərmişlər. Farslar bu hədiyyələrin nə mənə daşdığını elçidən soruşmuşlar, amma elçi cavabında ona yalnız hədiyyələri təqdim etmək və mümkün qədər tez qayıtmaq əmri verildiyini bildirmişdir. Onun sözlərindən belə anlaşılıb ki, farslar lazım olan qədər ağıllıdırlarsa, onda bu hədiyyələrin mənasını özləri başa düşməlidirlər.

132. Farslar bu sözü eşidib məsləhətə toplaşmışlar. Dara iskitlərin onun hakimiyyəti altına keçdiklərini və (itaət əlaməti olaraq) ona torpaq və su haqqı gətirdiklərini demişdir; guya siçan torpaqda olur, insan kimi o da torpağın neməti ilə dolanır; qurbağa suda yaşayır, quş da (sürətdə) daha çox atı xatırladır, oxun isə iskitlərin müqavimət göstərməkdən imtina etmək əlaməti olduğunu bildirir. Dara özünün bu yozumunu söyləmişdir. Qobri bunun əksinə danışmışdır (Qobri mağı devirən yeddi fars ərindən biridir). O, hədiyyələrin mənasını belə yozmuşdur: "Farslar, siz quş olub göyə uçmasanız da, ya siçan kimi yeri oyub oraya girməsəniz də, ya da qurbağa kimi bataqlığa tullanmasanız, bu oxlarla vurulub, geri qayıda bilməyəcəksiniz".

133. Farslar hədiyyələrin mənasını belə yozmağa çalışmışlar, Bu vaxt əvvəllər Meotida gölündə keşikdə dayanmış iskit əsgəri hissələrindən biri ionlarla danışıq üçün İstrə yola düşmüşdür. O, (İstrdəki) körpüyə gəlib ionlara belə sözlərlə üz tutmuşdur: "İonlar! Siz bizə qulaq asmaq istəsəniz, bizim sizə azadlıq gətirəcəyimizi anlayarsınız. Biz, Daranın sizə əmrini-körpünü yalnız 60 gün qoruyub, həmin vaxta qədər gəlməsə, vətəninizə dönməyinizə icazə verildiyini eşitmişik. Bax, indi siz elə beləcə də etsəniz, nə şahın, nə də bizim qarşımızda təqsirkar olmazsınız. Sizə tapşırılmış günləri gözləyin, ondan sonra gəmilərlə üzüb vətəninizə gedin". İonlar iskitlərin xahişini yerinə yetirməyə söz vermişlər, onlar da dərhal geri qayıtmağa tələmişlər.

134. Daraya hədiyyələr gətiriləndən sonra öz torpaqlarında qalmış iskit qoşun hissələri-piyadalar və atlılar döyüş nizamı ilə farslarla vuruşa çıxmışlar. İskitlər artıq döyüş; cərgələrinə düzüləndə

onların cərgələri arasından dovşan qaçır. İskitlər dovşanı görüb dərhal onun ardınca düşürlər. İskitlərin cərgələri pozulub, özləri də qışqırmağa başlayanda Dara düşmən tərəfdəki bu hay-küyün səbəbini soruşur. İskitlərin dovşan dalınca qaçdıqlarını öyrənəndə adətən söhbət etdiyi yaxın adamlarına deyir: "Bu adamlar ürəklərinin dərinliklərində bizə nifrət edirlər. Qobrinin iskit hədiyyələri haqqında düzgün söz dediyi mənə indi aydın oldu. İşlərimizin nə vəziyyətdə olduğunu özüm görürəm. Təhlükəsizcəsinə evimizə dönməyimiz üçün yaxşıca məsləhət lazımdır". Qobri buna belə cavab verir: "Şah! Mən xəbər-ətər əsnasında bu qəbilənin əlçatmazlığı haqqında çoxdan eşitmişəm. Burada isə mən onların bizi necə ələ saldıqlarını görüb buna daha çox inandım. Ona görə də sənə məsləhətim belədir: adətən, həmişə etdiyimiz kimi, gecə düşən kimi ocaq qalayaq, bütün zəif əsgərləri taleyin ümidinə qoyub, bütün eşşəkləri də mıxa bağlayıb iskitlər körpünü uçurmaq üçün İstrə çatana və ya ionlar bizim üçün ölümcül qərar qəbul edəncə qədər geri çəkilmək". 135. Qobri belə məsləhət vermişdir. Qaranlıq düşəndə Dara: bu məsləhəti yerinə yetirməyə başlamışdır. Zəif əsgərlərdən itkisi qismən az əhəmiyyətli olanlarını, eləcə də bütün bağlı eşşəkləri düşərgədəki yerlərində qoymuşlar. Şah eşşəkləri anqırmaq, adamları da zəif olduqları üçün orada qoymuşdur. Şah özünü ələ aparmışdır ki, guya o, seçmə qoşunla iskitlərin üstünə hücumla getmək niyyətindədir; zəif döyüşçülər isə guya bu vaxt düşərgəni qorumağıdır. Dara düşərgədə qalanlara belə əmrilər verib, ocaq qalamalarını buyurmuş və tələsik İstrə yola düşmüşdür. Qoşun çəkildəndən sonra tərk edilmiş eşşəklər daha bərkdən anqırmağa başlamışlar. İskitlərsə eşşək anqırtısı eşidib farsların düşərgədə olduqlarına tam inanmışlar.

136. Şəhəri gün düşərgədə saxlanmış əsgərlər Daranın onlara xəyanət etdiyini başa düşmüşlər. Onlar əllərini iskitlərə uzadaraq bağışlanmalarını xahiş edib, başlarına gələni danışmışlar. İskitlər bunu eşidib, tələsik öz qüvvələrini, məhz iki iskit hərbi dəstəsini (biri sarmatlar, o biri budinlər və helonlular olmaqla) birləşdirmiş və farsları düz İstrə qədər izləməyə başlamışlar. Fars qoşununun çoxu piyadalardan ibarətmiş və yola bələd deyilmişlər, (hərçənd orada heç gediş-gəliş yolu da yoxmuş), iskitlər isə atlanmışlar və ən kəsə yolu bilirmişlər. Ona görə də hər iki qoşun ayrı-ayrı yerlə getmiş, iskitlər körpüyə farslardan xeyli əvvəl çatmışlar. İskitlər farsların hələ gəlib çıxmadıqlarını görüb öz gəmilərində olan ionlara belə sözlərlə üz tutmuşlar: "İonlar! Sizə (gözləmək üçün) təyin olunmuş günlərin sayı qurtarmışdır, siz burada qalmaqla düzgün iş görmürsünüz. Axı, siz yalnız qorxudan burada qalmısınız. İndi keçidi tezliklə uçurub azad adamlar kimi xoşluqla, allahlara və iskitlərə minnətdarlıq edərək sağ-salamat çıxın gedin. Sizin əvvəlki ağanızı isə biz elə günə salmışıq ki, bir də hər hansı xalqın üstünə yürüşə çıxmaz".

137. İonlar bu münasibətlə məsləhətləşməyə başlayırlar: Hellespontdakı xersoneslilərin sərkərdəsi və tiranı afinalı Miltiad iskitlərə qulaq asıb İoniyanı azad etməyi məsləhət görür. Miletli Histiey isə, əksinə, başqa fikirdə olur. Onun sözlərinə görə, bu ionların hər biri indi Daranın mərhəməti sayəsində şəhərdə tiran olmuşdur. Daranın möhtəşəmliyi sarsılırsa nə onun (Histieyin) özü, nə də başqaları şəhər üzərində öz hakimiyyətini saxlaya bilməz: axı, hər şəhər xalq hakimiyyətini tiran ağalığından üstün tutur. Məsləhət iştirakçılarının hamısı əvvəl Miltiadin fikri ilə razılaşırsalar da, indi dərhal Histieyin bu rəyinə şərik olurlar.

138. Şah mərhəmətinə sığınan ionlardan bu məsləhətdə iştirak edənlər adbaad bunlardır: Hellespontun tiranları-abidoslu Dafnis, lampsaklı Hippokl, pariyalı Herofant, prokonnesli Metrodor, kizikli Aristoqor, bizanslı Ariston. Bunlar Hellespontdakı şəhərlərin tiranları olmuşlar. İoniyadan isə bunlar iştirak etmişlər: xioslu Stratis, samoslu Eak, fokeyalı Laodam, Miltiadin rəyinin əleyhinə çıxan miletli Histiey. Eoli tiranlarından yalnız bircə əhəmiyyətli adam - kimalı Aristaqor iştirak etmişdir.

139. İonlar Histieyin məsləhətini qəbul edib, bu məsləhətdən başqa aşağıdakı təklif və hərəkətləri ona əlavə etməyi qərara almışlar: ionların işsiz dayanmasından iskitlərin şübhələnməməsi və onların İstrə üzərindəki körpüdən zorla keçməyə cəhd göstərməməsi üçün körpünü İskit Eli tərəfindən, həm də yalnız bir ox uçuşu məsafəsində uçurmaq, bununla da bir iş görüldüyünə iskitləri xatircəm etmək. İonlar körpünü iskitlər tərəfindən sökməklə iskitlərin istəyini yerinə yetirdiklərini onlara göstərmək istəmişlər. Histieyin məsləhətinə belə bir əlavəni ion tiranları etmişlər. Bundan sonra Histiey hamının adından iskitlərə belə cavab vermişdir: "Ey iskitlər, siz xeyirli məsləhət üçün, özü də lap vaxtında gəldiniz. Siz bizə doğru yol göstərdiniz, buna görə sizə

can-başla qulluq göstərməyə hazırıq. Axı, gördüyünüz kimi, keçidi artıq uçurmağa başlamışıq və necə olur-olsun azadlığa çıxmağa çalışacağıq. Biz körpünü sökənə qədər sizin də farsları axtarmağınızın vaxtıdır; siz onları tapanda bizim də, özünüzün də intiqamını alın, "onlar buna layiqdirlər".

140. İskitlər ionların doğruluğuna bir də inanıb farsları axtarmaq üçün geri dönmüşlər. Amma onlar (farsların) getdiyi yolu heç cür tapa bilməmişlər. Burada günah iskitlərin özündə olmuşdur, çünki onlar bu ölkədə ilxı üçün otlaqları məhv edib quyulara torpaq tökmüşdülər. Bunu etməsəydilər, farsları asanlıqla tapa bilərdilər. Onların ən ağıllı saydıqları planları məhz indi boşa çıxırdı. İskitlər düşməni axtaranda öz ölkələrinin at üçün yem və su olan yerlərindən keçib gedir və düşmənin də bu yolla geri çəkildiyini güman edirmişlər. Amma farslar əvvəl saldıqları cığıruları tutub getmişlər və yalnız bunun sayəsində (çətin də olsa) keçidi tapa bilmişlər. Onlar bu yerə gecə gəlib çatmışlar və körpünün söküldüyünü görmüşlər. İonların onları qoyub getdiklərini düşünən farsları qorxu sarmışdır.

141. Daranın məiyyətində çox gur səslə bir misirli varmış. Dara bu adama İstr qırağında durub miletli Histieyi çağırmağı buyurmuşdur. Misirli də belə etmişdir. Histiey isə onun ilk çağırışı ilə ordunun keçməsi üçün bütün gəmiləri gətirmiş və körpünü yenidən çəkmişdir.

142. Farslar belə xilas olmuşlar. İskitlər isə farsların axtarışında uğursuzluğa uğramışlar. O vaxtdan iskitlər azad insanlar olan ionları insanlar içərisində ən aciz qorxaqlar, bir qul kimi isə öz ağasına çox sədaqətli və qaçmağa ən az meylli hesab etmişlər. İskitlər ionları beləcə ələ salmışlar.

143. Dara Frakiyadan keçib Xersonesdəki Sestə gəlmişdir. Şahın özü buradan gəmilərdə Asiyaya üzüb getmiş, sərkərdə Mehabazı isə Avropada qoymuşdur. Dara bir vaxt farslar içərisində Mehabazı yüksək şərəfləndirib, onun haqqında belə bir rəy söyləmişdir: Bir dəfə Dara nar yeməyə hazırlaşanda, birinci narı kəsərkən şahın qardaşı Artaban ondan soruşur: "Şah, narın içindəki dənələr sayında nə əldə etmək istərdin?" Dara buna cavabında Elladanın sahibi olmaqdansa, Mehabaz kimi adamlarının çox olmasını üstün tutduğunu deyibmiş. Dara bir vaxtlar farslar içərisində belə bir rəylə şərəfləndirdiyi Mehabazı indi 80 minlik qoşun sərkərdəsi qoyub getmişdir.

144. Həmin bu Mehabaz hellespontlular arasında belə bir mülahizəsi ilə özü haqqında həmişəlik xatirə qoymuşdur. Mehabaz Bizansda necə olubsa, kalexdonluların bu ölkəyə bizanslılardan on yeddi il qabaq köçdüklərini öyrənmişdir. O, bu haqda deyilənləri eşidib deyibmiş: onda kalexdonlular kor olmuşlar. Onlar kor olmasaydılar öz şəhərləri üçün ən pis yeri seçməzdilər, halbuki onların gözü qarşısında daha yaxşı yer varmış. Beləliklə, Dara bu Mehabazı Hellespontda sərkərdə qoymuş, o da hələ farslara tabe olmayan bütün şəhərləri ram etmişdir.

145. Mehabaz belə işlər görmüşdür. Elə bu vaxt başqa bir böyük qoşun Liviyaya yürüş etmişdir. Bunun səbəbini sonra xatırladacağam. Öncə mən bunları danışmalıyam. Pelasqlar Afina qadınlarını Bavrondan qaçırdan arqonavtların nəsillərini Lemnosdan qovmuşlar. Arqonavtların xələfləri oradan dəniz yolu ilə Lakedemona gələrək Tayget dağında düşərgə salıb ocaq qalamışlar. Lakedemonlular işığı görüb onların kimliyini və haralı olduqlarını soruşmaq üçün xəbərçi göndərmişlər. Gəlmələr xəbərçinin sualına cavab vermişlər ki, onlar Lemnosa çıxaraq, lakedemonluların ulu babaları olmuş qəhrəman arqonavtların xələfləri minililərdir. Minililərin soykökü haqqında bu hekayəti eşidən lakedemonlular onların ölkəsinə nə üçün gəldiklərini və ocaq qaladıqlarını soruşmaq üçün yenə xəbərçi göndərmişlər. Onda minililər pelasqların onları qovduğunu, indi geri qayıdıb özlərinin ata torpaqlarına gəldiklərini, buna onların tam haqları çatdığını demişlər. Bunu da bildirmişlər ki, onlar lakedemonlular içərisində yaşamaq üçün icazə istəyirlər. Lakedemonlular minililərin təklif etdikləri şərtlə onları qəbul etmək qərarına gəlmişlər. Bu qərara onları sövq edən səbəb də əsasən Tindarin oğullarının arqonavtların yürüşündə iştirak etmələri olmuşdur. Beləliklə, lakedemonlular bu minililəri öz ölkələrinə qəbul edib onlara torpaq payı vermiş və filalar üzrə bölüşdürmüşlər. Bundan sonra minililər dərhal (Sparta qadınlarına) evlənmiş və Lemnosdan özləri ilə gətirdikləri qızlarını və bacılarını da lakedemonlulara ərə vermişlər.

146. Bir qədər keçəndən sonra minililər özlərini lovğa aparmağa başlamış, hökmdar hakimiyyətindən özlərinə pay istəmiş və daha başqa nalayiq hərəkətlər etmişlər. Onda lakedemonlular minililəri qırmaq qərarına gəlmişlər: onları tutub zindanlara salmışlar.

Lakedemonlular ölüm cəzasına məhkum olunmuşları həmişə gecə qətlə yetirər, gündüz isə heç kəsi

edam etməmişlər. Beləliklə, minililəri öldürmək üçün toplaşanda onların əsil lakedemonlu və ən adlı-sanlı spartalı qızları olan arvadları öz ərləri ilə danışmaq üçün icazə istəmişlər. Lakedemonlular heç bir məkr gözləmədən onları görüşə buraxmışlar. Arvadlarsa zindana girib bütün paltarlarını ərlərinə vermiş, özləri isə kişi paltarını geymişlər. Minililər də arvadlarının geyimində zindandan çıxmışlar. Bu yolla şəhərdən yayınıb, yenə Taygetdə düşərgə salmışlar.

147. Elə bu vaxt Polinikin kötükçəsi, Fersandrin nəticəsi, Tisamenin nəvəsi, Avtesionun oğlu Fera koloniyani⁴⁹ Lakedemondan çıxarmağa hazırlaşmış. Kadının nəslindən törəmiş bu Fera da Aristodemın oğulları Yevrisfen və Proklun dayısı olmuşdur. Bu bacı uşaqları yetkinlik yaşına çatana qədər Fera (onların qəyyumu kimi) Spartanın hökmdarı olmuşdur. Bacı oğulları tədricən böyüyərək özləri taxta çıxırlar. Fera da (hakimiyyətin dadını görmüş adam kimi) başqalarına tabe olmaq zərurəti qarşısında qaldığı üçün incik düşərək Lakedemonda qalıb, dənizlə öz qohumlarının yanına gedəcəyini bildirir. Öncə Kallista adlanan indiki Fera adasında finikiyalı Poykil oğlu Membliarın xələfləri yaşayırmışlar. Axı, Aqenor oğlu Kadm Avropanı axtaranda indi Fera adlanan adaya gəlib çıxmışdı. Buranı sevdininə görə, yoxsa başqa səbəblərdən məhz bu cür hərəkət etmək istədiyi üçünmü, hər halda o, bir neçə finikiyalını, o cümlədən öz qohumu Poykil oğlu Membliarı bu adada qoymuşdur. Səkkiz insan nəslə müddətində-Fera Lakedemondan oraya gedənə qədər finikiyalılar Kallista adasında yaşamışlar.

148. Fera müxtəlif Sparta filalarına mənsub bir neçə adamla həmin bu finikiyalıların yanına yola düşmüşdür. O, bunları heç də qovmaq deyil, onlarla bir yerdə yaşamaq istəmişdir. Bu vaxt minililər zindandan qaçıb Taygetdə düşərgə salmışdılar. Lakedemonlular onları ölümlə hədələmişlər, ancaq Fera qan tökməmək üçün həmvətənlərini dilə tutub minililəri ölkədən çıxarmağa söz vermişdir. Lakedemonlular onun xahişini nəzərə alıb güzəştə getmişlər. Onda Fera 30 avarlı üç gəmidə Membliarın xələflərinin yanına getmişdir. Amma o, minililərin hamısını yox, yalnız azacıq hissəsini özü ilə aparmışdır. Minililərin böyük hissəsi isə paroreatlara⁵⁰ və kavkonlara⁵¹ qarşı çıxıb onları ölkədən qovmuşlar. Özləri də altı hissəyə bölünüb sonralar Leprey, Makist, Frikxa, Pirq, Epi və Nudi şəhərlərinin əsasını qoymuşlar. Bu şəhərlərin çoxunu artıq mənim vaxtımda eylelilər uçurmuşlar. Adaya koloniyanın əsasını qoyan Fera'nın adı verilmişdir.

149. Amma Fera'nın oğlu atası ilə birlikdə üzüb getmək istəməmişdir. Ona görə də atası deyibmiş ki, onu canavarlar arasında bir qoyun kimi qoyub gedir. Atanın bu sözündən də gəncin ayaması Eolik törəmiş və bu ayama onun adına çevrilmişdir. Eolikin oğlu Egey olmuşdur. Spartadakı əhalisi çox olan fila onun adıyla Egeida adlanır. Bu filanın kişilərinin uşaqları sağ qalmırmış. Ona görə də onlar kahinin buyruğu ilə erinilərdən Laiy və Edipə məbəddə ucaltmışlar. O vaxtdan egeylərin (həm Spartada, həm də) Fera adasında uşaqları sağ qalmışdır.

150. İndiyə qədər lakedemonlular və feralıların hekayəti uyğun gəlir. Bu tarixçənin davamını isə yalnız feralılar danışirlər. Feralılara görə bu tarixçə belə olmuşdur: bu Fera'nın xələfi Fera adasının hökmdarı olan Esani oğlu Hrinp öz şəhərinin adından hekatomba⁵² vermək üçün Delfə gəlmişdir. Onu bir neçə Fera vətəndaşı müşayiət etmişdir. Yevfem nəslindən olan minili Polimnest oğlu Batt da onların arasındaymış. Feralıların hökmdarı Hrinin müxtəlif işlər haqqında kahinə sorğular verəndə Pifiya Liviyada şəhər salmağı buyurmuşdur. Hökmdar ona belə cavab vermişdir: "Mənim ağam! Artıq qocalmışam, yola çıxmaq mənə çox ağırdır. Bu işi buradakı daha cavan adamlardan birinə buyur". Hökmdar bu sözlərlə Batta işarə etmişdir. Sonra heç nə baş verməmişdir, amma vətənə döndən hökmdar və onun yol yoldaşları kahinin qeybdən verdiyi xəbərə məhəl qoymamışlar: onlar Livianın harada olduğunu bilmirlərmiş və oraya uğurla əhali göndərməyə cəsarət etməirlərmiş.

151. Bundan sonra allah Feraya yeddi il yağış yağdırmamış və adadakı bircə ağacdən başqa qalan hamısı qurumuşdur. Onda feralılar bu haqda kahinə sorğu vermişlər və Pifiya Liviyaya koloniya göndərməyi bir də buyurmuşdur. Feralılar bələdən qurtarmağın çarəsini bilmədiklərinə görə hər hansı bir kritlinin, ya da Kritdə yaşamış yadellinin Liviyada olub-olmadığını öyrənmək üçün Kritə xəbərçi göndərmişlər. Xəbərçilər adanın bu başından o başına veyllənib axırda İtan şəhərinə gəlmişlər. Orada onlara Korobi adlı baqrian⁵³ ovçusu rast gəlib, o da bunlara danışmış ki, bir dəfə tufan onu Liviya sahilindəki məhz Plateya adasına aparmışdır. Feralılar Korobini mızdılu işçi kimi Fera adasına aparmışlar. Sonra Feradan əvvəlcə bir neçə adam kəşfiyyata getmişdir. Korobi onları

həmin Plateya adasına gətirəndə, feralılar ona bir neçə aylıq ərzaq ehtiyatı verib onu orada qoymuşlar. Özləri isə bu haqda həmyerlilərinə danışmaq üçün tələsik geri dönmüşlər.

152. Amma feralılar şərtləşdikləri vaxtda gəlib çıxmadıqlarından Korobinin ərzaq ehtiyatı tükənmişdir. Bundan azca sonra Misirə gedən Samos gəmisini (gəmi sahibi Koley (olmuşdur) küləklər bu adaya qovub aparmışdır. Korobidən bütün əhvalatı öyrənən samoslular ona tam bir illik ərzaq qoymuşlar, özləri isə adadan yenə açıq dənizə çıxıb Misirə yola düşmüşlər. Amma şərq küləkləri onları geriə aparmış və tufan yatmadığına görə onlar Herakl Sütunlarını keçib, allah köməyi ilə Tartessə gəlmişlər. Bu ticarət limanı o vaxt ellinlərə bəlli deyilmiş. Ona görə də vətənə dönəndə, (mənim əlimdəki məlumat nə qədər etibarlıdırsa), gətirilmiş mallardan gəlirin çoxunu, əlbəttə, eginalı Laodamant oğlu Sostrat istisna olmaqla (bu işdə onunla heç kəs yarışa bilməzdi), bütün ellinlərə nisbətən samoslular götürmüşlər. Samoslular gəlirlərinin onda bir hissəsini-6 talantını allahlara nəzir deyərək, Arqoli kraterinə oxşayan bir mis qab hazırlamağı buyurmuşlar. Qabın yuxarı qıraqlarında qrif başlarından bir növ tac düzəldilmişdir. Bu qabı onlar Hera məbədinə nəzir gətirib, onu 7 dirsek hündürlüyündə dizləri qatlanmış üç nəhəng tunc heykəl üzərində quraşdırmışlar. Samosluların bu xeyirxah hərəkəti onların kirenalılar və feralılarla möhkəm dostluğunun təməli olmuşdur.

153. Feralılar Korobini Plateya adasında qoyub, sonra Liviya sahillərindəki adanı tutmaları haqqında xəbərlə Feraya qayıtmışlar. Feralılar çöp atmaq yolu ilə adadakı icmaların bütün ailələrindəki iki qardaşdan birini oraya göndərmək qərarına gəlmişlər və Battı da onlara hökmdar seçmişlər. Sonra onlar Plateyaya 50 avarlı iki gəmi göndərmişlər.

154. Feralıların danışdığı əhvalat belədir və sonrakı olaylar haqqında kirenalılar onu tamam başqa cür, məhz belə danışirlər: Kritdə Oaks şəhəri var. Orada Etearx hökmdarmış; onun Fronima adında qızı varmış. Arvadı öləndən sonra hökmdar anadan yetim qalmış qızının xatirinə yenidən evlənmişdir. Bu qadın hökmdar evinə ayaq basıb Fronimaya analıq olmaq istəmiş və doğrudan da analıq olmuşdur. O, ögey qızı ilə pis rəftar etmiş, ona hər cür fitnə-fəsad qurmuş, axırda əxlaqsızlıqda təqsirləndirmiş, hətta, ərinə də buna inandırmışdır. Arvadının qulaq doldurmasına görə hökmdar qızına dəhşətli pislik etmək fikrinə düşmüşdür. O vaxtlar Oaksda Femison adında feralı bir tacir yaşayırmış. Etearx bu Femisonu saraya qonaq çağırıb, ondan xahiş edilən hər hansı bir qulluğu göstərəcəyinə zorla and içdirmişdir. Tacir and içəndən sonra hökmdar qızını gətirməyi buyurmuş, qızı ona vermiş və geri dönəndə qızı dənizə atmağı əmr etmişdir. Femison aldadılaraq zorla and içdirilməsindən bərk hiddətlənmişdir. O, hökmdarla dostluğu pozmuş və belə bir iş tutmuşdur: Kritdən çıxıb gedərək, hökmdar qızını özü ilə aparmışdır. Açıq dənizdə guya andını yerinə yetirmək üçün qızın əl-ayağını kəndirlə bağlayıb dənizə atmış, sonra da çəkib dənizdən gəminin göyərtəsinə çıxararaq onunla birlikdə Feraya gəlmişdir.

155. Orada əsilzadə feralı Polimnest Fronimanı evinə aparıb onu özünə kəniz etmişdir. Vədə yetişəndə Fronima oğlan uşağı doğmuşdur. Sonra onun pəltəkliyi və fısıltılı səsle danışdığı aşkar olmuşdur. Feralılar və kirenalılar uşağa Batt adı qoyulduğunu söyləyirlər. Amma mən onun əvvəlcə başqa adı olduğunu, yalnız Liviya gələndən sonra Batt adlandırılmağa başladığını düşünürəm: ona bu adı məhz Delf kahininin qeybdən verdiyi buyruğa və malik olduğu hökmdar nəşəsinə görə qoymuşlar. Doğrudan da, axı liviyalılar hökmdarı "battos" adlandırırlar. Mənim fikrimcə, buna görə də Pifiya peyğəmbərlik edərək onu Liviya dilində hökmdar adlandırmışdır, çünki onun Liviya hökmdar olacağını bilmişdir. Batt böyüyüb özünün pəltəkliyinə görə Delfə məsləhətə gələndə Pifiya ona belə cavab vermişdir:

- Ey Batt, bir səs üçün gəldik, amma tanrı Apollon səni sürülərimə baxsın, şəhər qursun deyərək Liviya yollayır. 54 Pifiya ellin dilində belə demişdir: "Ey hökmdar! Sən öz nitqin üçün gəlmisən". Batt da ona belə sözlərlə cavab vermişdir: "Ey tanrım! Mən öz nitqim üçün sənə sorğu verməyə gəlmişəm, sən isə Liviya məskən salmağı əmr edib mənim boynuma mümkün olmayan başqa vəzifə qoyursan. Amma hansı qoşunla, hansı adamlarla?" Amma bu cavabla o, Pifiyanı ona başqa bir buyuruq verməyə inandıra bilməmişdir, Pifiya özünün qeybdən gələn əvvəlki bəyanını təkrar etmiş, Batt da hələ ilahə buyruğu söyləyərkən Feraya qayıdımış.

156. Bundan sonra Batta da, feralılara da cürbəcür bədbəxtliklər üz vermişdir. Feralılar bunun səbəbini bilmədən qeybdən xəbər verən kahindən sorğu üçün Delfə adam göndərmişlər. Pifiya belə

cavab vermişdir: onlar, başda Batt olmaqla, Liviyada Kirenanın əsasını qoysalar, vəziyyət yüngülləşməyə başlayar. Onda feralılar Battı 50 avarlı iki gəmi ilə yola salmışlar. Gəmilər Liviyaya üzmüş, amma Batt və yol yoldaşları orada nə edəcəklərini bilmədiklərindən yenə Feraya dönmüşlər. Feralılarsa onları oxa tutub, sahilə çıxmağa qoymamışlar və geri qayıtmalarını əmr etmişlər. Onda köçkünlər təzədən dənizə çıxmağa məcbur olub, Liviya sahilində adını çəkdiyimiz Plateya adasına düşmüşlər. Deyilənə görə, bu ada indiki Kirena şəhəri böyüklükdədir.

157. Onlar adada iki il yaşamışlar. Amma burada yaxşı bir şey görməyib adada bircə adam qoyaraq oradan Delfə üzüb getmişlər. Oraya gələndə kahinə sorğu verərək Liviyaya köçmələrinə baxmayaraq, işlərinin heç də yaxşı olmadığını bildirmişlər. Pifiya cavabında onlara belə buyurmuşdur: Liviyada olmadan da quzuları doyduran bu diyarı məndən yaxşı tanıyırsan. Mən isə orada olduğuma görə sənə müdrikliyin məni hədsiz dərəcədə təəccübləndirir. Kahinin belə cavabını eşidən Batt yol yoldaşları ilə geriyyə qayıtmışdır. Axı, onlar hələ Liviyaya çatmağa nail olmasalar da, görünür, allah onları yaşayış məskəninə əsasını qoymaq vəzifəsindən azad etməmişdir. Onlar adaya gəlmiş, sonra orada qoyulmuş adamı da özləri ilə götürüb Livianın özündə, adanın qarşısında yaşayış məskəninə əsasını qoymuşlar. Bu yerin adı Azirida olmuşdur. Ora iki tərəfdən gözəl meşəli dərə ilə çevrələnmişdir, üçüncü dərə boyu isə çay axır.

158. Köçkünlər bu yerlərdə altı il yaşamışlar. Yeddinci ildə liviyalılar onları daha yaxşı yerə gətirməyi boyunlarına çəkmiş və bu bölgəni buraxmağın zəruriliyinə inandırmışlar. Liviyalılar köçkünləri oradan aparanda onları qərbə getməyə həvəsləndirmişlər. Ellinlərin ən gözəl yeri görməməsi üçün liviyalılar sutkanın vaxtını müvafiq surətdə dəqiq hesablayaraq onları həmin yerdən gecə aparmışlar. Bu yer İrəsə adlanır. Sonra liviyalılar köçkünləri guya Apollona nəzir edilmiş bir çeşməyə gətirmiş və demişlər: "Ellinlər! Siz gərək burada məskən salasınız, çünki göy burada dəşikdir".

159. Yaşayış məskəninə əsasını qoyan Battın qırx illik hakimiyyəti, oğlu Arkesilayın da 16 illik hökmranlığı zamanı kirenalıların sayı köçün əvvəllərindəki kimi az olmuşdur. Xoşbəxt Batt adlandırılmış üçüncü hökmdarın dövründə Pifiya qeybdən bəyan verərək bütün ellinləri Liviyaya gedib kirenalılarla birlikdə oraya köçməyə sövq etmişdir. Çünki kirenalılar köçkünləri çağıraraq torpaqlarını onlarla bölüşməyə söz vermişdilər. Kahin bəyanında belə deyilmişdir: Kim arzu olunan Liviya torpağına çox gec gələrsə, o, torpaqlar bölünəndən sonra acı peşmançılıq çəkəcəkdir. Beləliklə, Kirenaya olduqca çoxlu adam yığılıb, qonşu liviyalıların böyük torpaq sahələrini əllərindən almağa başlamışlar. Onda talanmış və rüsvaycasına təhqir olunmuş liviyalılar, onların Adikran adlı hökmdarı Misirə elçilər göndərərək Misir hökmdarı Aprinin himayəsinə keçmişlər. 55 O da böyük Mioir qoşunu toplayıb onu Kirenanın üstünə göndərmişdir. Kirenalılar isə İrəsə deyilən yerə və Festa çeşməsinə yürüşə çıxıb misirlilərə hücumla keçmiş və bu döyüşdə qalib gəlmişlər. Axı, misirlilər əvvəllər heç vaxt ellinlərlə tutaşmamışdılar. Onlar ellinlərə saymazyanalığ göstərmiş*. indi isə onlara dəhşətli şəkildə məğlub olaraq yalnız bəziləri Misirə qaçıb xilas olmuşdur. Misirlilər özlərinin məğlubiyyətində Aprini təqsirləndirmiş və intiqam qəsdilə ona qarşı üsyan qaldırmışlar.

160. Bu Battın oğlu Arkesilay olmuşdur. Hökmdarlığa keçəndə əvvəlcə qardaşları Kirenanı buraxıb gedənədək onlarla küsüşüb dalaşmışdır. Onlar Livianın başqa yerinə çəkilərək, təkbəşinə Barka adı daşıyan bir şəhərin təməlini qoymuşlar. (Bu şəhər indi də belə adlanır). Şəhər salınan vaxt qardaşlar liviyalıları Kirenaya qarşı üsyana təhrik etmişlər. Bundan sonra Arkesilay onun qardaşlarını qəbul edən liviyalıları və qiyamçıların özlərinə qarşı yürüşə çıxmışdır. Bu liviyalılar qorxuya düşüb şərq bölgəsindəki Liviya qəbilələrinə sarı qaçmışlar. Arkesilay qaçqınları Levkon deyilən yerə qədər qovmuşdur. Orada liviyalılar ona hücumla keçmək qərarına gəlmişlər. Vuruşmada kirenalılar darmadağın edilmişlər, onların 7000 qoplit döyüş meydanında qalmışdır. Bu uğursuzluqdan sonra Arkesilay xəstələnmişdir. Hökmdar dərman içəndə qardaşı Learx onu boğmuşdur. Learxı da Arkesilayın Erikso adlı arvadı mərkələ öldürmüşdür.

161. Arkesilayın oğlu Batt onun səltənətinə varis çıxmışdır. O, topal olmuş və ayağı üstə zorla dayana bilmişdir. Kirenalılar isə onları basmış bədbəxtliyə görə Delfə adam göndərərək, hansı dövlət quruluşunda daha yaxşı yaşaya biləcəkləri haqqında kahinə sorğu vermişlər. Pifiya Arkadiyadakı Mantineyadan vasitəçi çağırmağı buyurmuşdur. Bu xahişə görə mantineyalılar öz vətəndaşlarından

Demonakt adlı ən hörmətli adamı göndərmişlər. Vasitəçi Kirenaya gəlib şəhərin vəziyyəti ilə tanış olaraq əhalini bu şəkildə üç filaya bölmüşdür: birinci hissəyə feralılar və onların qonşuları, ikinciyə peloponneslilər və kritlilər, üçüncü hissəyə isə bütün ada əhalisi daxil idi. Sonra o hökmdar Battın özünə hökmdar (torpaq) mülkləri və kahinlik gəliri ayırmış, əvvəlki hökmdara məxsus olan hər nə varsa, onları da xalq malı etmişdir.⁵⁶

162. Bu Battın dövründə belə qaydalar hökm sürmüşdür. Amma onun oğlu Arkesiyalın hakimiyyət illərində hökmdar (hüquqları) və imtiyazları üstündə güclü qarışıqlıqlar başlamışdır. Çünki topal Battın və Feretimanın oğlu Arkesilay mantineyalı Demonaktın qoyduğu qaydalara dözmədiyini bildirib öz sələflərinin imtiyazlarını və mülklərini ona qaytarmağı tələb etmişdir. Sonra baş vermiş çəkişmələrdə Arkesilay məğlub olub Samosa, anası isə Kiprdəki Salaminə qaçmışdır. O vaxt Salaminə Yevelfont hakimiyyət sürmüşdür. O, korinflilərin xəzinəsində olan gözəl buxurdanı Delfə nəzir vermişdir. Feretima Yevelfontun hüzuruna gəlib oğlu ilə birlikdə Kirenaya qayıtmaq üçün qoşun verməsini ondan xahiş etmişdir. Yevelfontsa ona qoşundan başqa lazım olan bütün şeyləri vermişdir. Feretima bu hədiyyələri qəbul edib onların gözəlliyini tərifləyərək, hər halda hökmdar onun xahişinə əməl edib qoşun versə, bunun daha yaxşı kömək olacağını söyləmişdir. Hər hədiyyə təqdim olunduqca bu sözlər təkrar edildiyinə görə Yevelfont axırdan-axıra Feretimaya qızıldan cəhrə, mil və əyrilmək üçün yun göndərmişdir. Feretima bu dəfə də eyni sözləri təkrar etmişdir. Onda Yevelfont qadınlara, məhz bu cür hədiyyələr göndərmək lazım olduğunu söyləmişdir.

163. Bu vaxt (Samosda olan) Arkesilay torpağı yenidən bölüşdürmək üçün hər cür adamlar toplamağa başlamışdır. O, böyük qoşun yığıb, özünün geri dönməsi haqqında kahinə sorğu vermək üçün adam göndərmişdir. Pifiya hökmdara belə cavab vermişdir: "Dörd Batt və dörd Arkesilay vaxtında Loksi sizə Kirenada hakimiyyət sürməyə icazə verir. Bundan sonra o, hakimiyyətə can atmağı sizə məsləhət görmür. Sən özün rahatca evə qayıda bilərsən. Amfora dolu soba tapsan, amforanı yandırma, onu necə varsa eləcə də göndər getsin. Yox, yandırması olsan, ətrafında su olan yerə ayaq basma, yoxsa özün ölərsən və sənin naxırındakı ən gözəl buğa da məhv olar".

164. Pifiya Arkesilaya belə buyurmuşdur. O da Samosdan seçib gətirdiyi adamlarla Kirenaya qayıtmışdır. Arkesilay hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra kahinin dediklərini unudub, məhkəmə vasitəsi ilə onun qovulmasına bais olanları təqib etməyə başlamışdır. Onların bir qismi ölkədən həmişəlik çıxıb getməyə məcbur olmuş, bəziləri isə Arkesilayın əlinə keçmişlər, o da bunları edam etdirmək üçün Kiprə göndərmişdir. Amma (yolda) külək onları Knidə aparmış, knidlilər də bu əsirləri azad edib Feraya göndərmişlər. Bəzi kirenalılar Aqlomaxa məxsus böyük qüllədə sığınacaq tapa bilmişlər. Arkesilay da qüllənin ətrafına odun qalayıb yandırmağı əmr etmişdir. Hər şey qurtaranda kahinin bu cür cinayətkarlığa necə münasibət bəslədiyi Arkesilayın ağılına gəlmişdir: Axı, Pifiya ona tapacağı amforanı yandırmağı yasaq etmişdi. Bu halda öləcəyinin əvvəlcədən xəbər verilməsindən qorxuya düşən Arkesilay kirenalıların şəhərini könüllü buraxıb getmək fikrinə düşmüşdür. O, Kirenanı "su ilə əhatələnmiş yer" hesab etmişdir. Arkesilay öz qohumu, Barka hökmdarı Alazirin qızına evlənmişdi. O, qayınatasının yanına getmiş və orada barkalılar və Kirenadan bəzi sürgün olunmuşlar onu öldürmüşlər. Onlar Arkesilayı qayınatası Alazirlə birlikdə öldürmüşlər. Arkesilay bilərəkdənmi, bilməyərəkdənmi kahinin bəyanına etinasızlıq göstərdiyinə görə öz qismətindən qaça bilməmişdir.

165. Arkesilay öz başına bəla açdığı Barkada yaşayarkən onun anası Feretima Kirenada öz oğluna layiq fəxri yer tutmuş, hətta məsləhət məclisinin yığıncaqlarında iştirak etirmiş. Oğlunun Barkada ölümünü eşidəndə qaçıb Misirdə gizlənir. Arkesilay Kuruş oğlu Kambisə qulluq göstərüb Kirenanı ona vermiş və üstəlik xərəcə də ödəmişdi. Feretima Misirə gələrək bir iltimasçı kimi Ariandın ayaqlarına döşənib ondan kömək istəmişdir. Özü də oğlunun farslarla dostluq üstündə öldürüldüyünü inandırmağa çalışmışdır.

166. Həmin bu Ariand Kambis Misirə satrap qoymuşdu. Sonralar o özünü Dara ilə bərabər tutmaq xəyalına düşdüyünə görə öldürülmüşdür. Məhz Daranın özünə hələ heç bir hökmdarın ucalda bilmədiyi bir abidə qoymaq istədiyini eşidən satrap, nə qədər ki, buna görə cəzalandırılmayıb, Daranı yamsılamaq istəmişdir. Axı, Dara sikkə kəsdirmək üçün mümkün qədər saf qızıl əritmək əmri vermişdi. Ariand da Misirin satrapı olduğu zaman gümüş sikkə kəsdirmək üçün eyni şeyi

etmişdir. Belə ki, Ariand gümüşü indi də ən saf gümüş sayılır. Dara bundan xəbər tutub, satrapı öldürmək əmri vermiş və bu əmr üçün başqa ittiham - üsyan fikrinə düşmək ittihamı irəli sürülmüşdür.

167. Amma bu vaxt Feretimaya yazdığı gələn Ariand Misirin həm quru, həm də hərbi dəniz qüvvələrini bütünlüklə ona vermişdir. O, marafilərdən olan Amasisi qoşuna, pasaraqad nəslindən Bədri isə donanmaya başçı təyin etmişdir. Ariand hələ yürüşdən əvvəl Arkesilayı kimin öldürdüyünü öyrənmək üçün Barkaya xəbərçi göndərmişdi. Barkalılar Arkesilaydan çox pisliklər gördüklərinə görə (qətlin) günahını öz boyunlarına götürmüşlər. Ariand bunu eşidib onlara qarşı Feretima ilə birlikdə qoşun göndərmişdir. Amma bu, yürüş üçün yalnız sözgəlişi səbəb olmuşdur, yürüşün əsl səbəbi isə, mənim düşündüyümə görə, Liviyanın istilasına ola bilərdi. Axı, Liviyada çoxluca müxtəlif qəbilələr yaşayır və onların az bir qismi şaha tabe olmuş, çoxu isə Daraya məhəl qoymamışdır.

168. Liviyalılar (öz ölkələrində) belə bir qayda ilə yaşayırlar: Misirdən başlayanda birinci qəbilə adirmaxlardır. Onların çox adətləri Misir adətləridir, geyimləri də başqa liviyalılarınkı kimidir. Onların qadınları ayaqlarının hərəsinə bir mis halqa taxır və uzun saç saxlayırlar. Başlarında bit tapanda onlar da öz növbəsində onu dişləyib sonra tullayırlar. Bütün liviyalılarından yalnız onlar belə edirlər və yalnız onlarda öz qızlarını hökmdara ərliyə təklif etmək adəti var. Hökmdar isə daha çox xoşladığı qızların bərəkətini alır. Bu adirmaxlar Misirdən Plin adlı limana qədər olan yerdə yaşayırlar.

169. Onlardan sonra qərbdə doğru Afrodisiada adasına qədər olan yerlərdə qiliqamlar yaşayırlar. (Bu bölgənin arasında) isə kirenalıların məskunlaşdığı Plateya adası Materikdə isə Menelay limanı və kirenalıların öz şəhərlərinin əsasını qoyduqları Azirida deyilən yer gəlir. Buradan silfi⁵⁷ bitən sahə başlayır. Silfi isə Plateya adasından tutmuş Sirt körfəzinədək bitir. Qiliqamların adətləri başqa qəbilələrin adətləri kimidir.

170. Qərbdə qiliqamlara asbistlər qonşudurlar. Onlar kirenalılardan cənubda yaşayırlar. Amma onların bölgəsi dənizə çatmır, belə ki, sahilə kirenalılar yiyəlik edirlər. Liviyalılar içərisində onlar dörd at qoşulmuş araba sürməyi xoşlayırlar və ümumən kirenalıların adətini yamsılamağa çalışırlar.

171. Asbitlərlə qərbdə avsxislər həmsərhəddir. Onlar Barka arxasındakı bölgədə yaşayır və Yevesperida yaxınlığında dənizə çıxırlar. Avsxislər ölkəsinin mərkəzində bakallar adlı kiçik bir qəbilə yaşayır; onların torpaqları Barkeya bölgəsindəki Tavxir şəhəri yaxınlığında dənizdək uzanır. Avsxislərin adətləri də Kirena arxasında yaşayan liviyalılarınkı kimidir.

172. Bu avsxislərdən sonra qərbdə çoxsaylı nasamonlar qəbiləsi gəlir. Onlar yayda heyvanlarını dəniz qırağında qoyub ölkənin dərinliklərində Avgil deyilən yerə xurma dərməyə gedirlər. Orada hamısı bar verən çoxlu iri xurma ağacı (palma) bitir. Nasamonlar çəyirtkələri da tutub, gün altında qurudaraq üyüdür və sonra südə töküb (bu halda) içirlər. Hər nasamonun ümumi sayılan çoxlu arvadı olur. Onlar arvadlara təxminən massagetlər kimi əlaqəyə girirlər: qapının ağzına dəyənək qoyub sonra qadınla cütləşirlər. Nasamon ilk dəfə evlənirsə, adətə görə, gəlin birinci gecə toya gəlmiş bütün qonaqlarla növbə ilə əlaqəyə girməlidir. Əlaqəyə girdiyi hər qonaq ona evdən gətirdiyi hədiyyəni verir. Onların andıçmə və ya falaçma adətləri isə belədir: onlar and içəndə qədimlərin ən ədalətli və rəşadətli ərlərini xatırlayırlar onların qəbirlərinə əl basırlar. Fal açmaq üçün də onların ulu babalarının qəbrinin üstünə gəlib, dua edərək gecəni qəbrin üstündə yatırırlar. Falabaxan hər yuxuya inanır. Onlar dostluq sazişlərini də belə bağlayırlar: biri öz ovcunda başqasına su içirdib, özü də onun ovcundan su içir. Yanlarında su olmayanda, yerdən bir çimdik, toz götürüb onu yalayırırlar.

173. Nasamonların qonşuları psillərdir. Bu qəbilə bax belə məhv olmuşdur: cənub küləyi o qədər güclü əsmişdir ki, onların sututurları qurumuş və (Sirtin) içərisində yerləşən bütün ölkə tamamilə susuz qalmışdır. Onda psillər bir nəfər kimi cənub küləyinə qarşı müharibəyə getmişlər (mən liviyalılarından nə eşitmişəmsə, yalnız onu çatdırıram). Onlar qum səhrasına gəlib çıxanda cənub küləyi qalxıb onları quma qərq etmişdir.

174. Nasamonlardan daha cənuba doğru yerləşən vəhşi heyvanlar ölkəsində insanlardan çəkilən, insanla hər cür ünsiyyətdən qaçan qaramantlar yaşayırlar. Onların nə hücum, nə də müdafiə üçün heç bir silahı yoxdur.

175. Bu qəbilə nasamonlardan cənubda yaşayır. Qərbdə dəniz; qırağı boyunca maklar yaşayırlar. Onlar saçlarını qırıxdırıb yalnız kəkil saxlayırlar: təpələrində saçı uzadıb onun ətrafını təmiz qırıxdırırlar. Mühəribə vaxtı qorunmaq üçün dəvəquşu dərisi geyirlər. Kinip çayı onların torpağından axır. O, öz başlanğıcını Xarit deyilən təpədən alıb dənizə tökülür. Bu təpə sıx meşəliklə örtülü olduğu halda, Liviyanın yuxarıda təsvir edilmiş (hissəsi) tamamilə bitkisizdir. Təpə dənizdən 200 stadiya aralıdır.

176. Bu maklardan sonra hindanlar gəlir. Onlarda bütün qadınlar topuqlarında çoxlu dəri halqalar gəzdirlər və deyilənə görə onlar hər dəfə kişilərlə əlaqədən sonra belə halqalar taxırlar. Ona görə ki, halqaları çox olan qadın ən yaxşı qadın sayılır, çünki onun daha çox aşnası olmuşdur.

177. Bu hindanların qarşısındakı sahilə lotofaqlar⁵⁸ yaşayırlar. Onlar yalnız şanaküllə (lotos) meyvəsi ilə qidalanırlar. Şanagüllə (meyvəsinin) böyüklüyü təxminən sakkız ağacının meyvəsi böyüklüyündə olub, şirinliyinə görə xurmaya oxşayır. Lotofaqlar bundan çaxır da hazırlayırlar.

178. Daha sonra, dəniz qıraqlarında maxlılar yaşayırlar; (onlar da) şanagüllə yeyirlər, amma indicə xatırladılan lotofaqlar qədər yemirlər. Onların torpaqları isə Triton adlı böyük bir çaya qədər uzanır. Bu çay da böyük Tritonida gölünə tökülür. Göldə Fla adlı ada var. Deyilənə görə kahin bu göldə lakedemonlulara yaşayış məskəni salmağı buyurmuşdur.

179. Bununla belə başqa rəvayətlər də vardır. Yazon (İason) Pelionun ətəklərində özünün "Arqo" gəmisinin quraşdırılmasını başa vuranda ona hekatombadan başqa, mis üçayaq da yükləmişdir. Sonra qəhrəman Delfə gəlmək üçün Peloponnes ətraflarında üzməyə başlamışdır. Maleya yolunda şimal küləyi gəmini götürüb Liviya aparılmışdır. Yazon heç torpağı görməyə macal tapmamış Tritonida gölündə saya oturmuşdur. Rəvayətdə bu haqda söz belə davam etdirilir: qəhrəman çıxış yolu tapmayaraq çaşıb qalanda Triton gəlib üçayağı ondan istəmişdir. Allah bunun əvəzində arqonavtlara yol göstərüb, onları sağ-salamat buraxacağını deyibdir. Yazon onun sözünə əməl edib, Triton da sayadan çıxmaq yolunu Yazona göstərmiş, üçayağı da aparıb öz məbədinə qoymuşdur. Triton bu üçayaqda əyləşib Yazonun və yol yoldaşlarının gələcəyi haqqında belə xəbər söyləyib. Yazonla birlikdə "Arqo"da üzən qəhrəmanların nəslindən biri bu üçayağı evə aparsa, Tritonida gölünün ətrafında mütləq yüz ellin şəhəri əmələ gələcək. Bu bəyanı eşidən yerli lidiyalılar üçayağı gizlədiblər.

180. Bu maxlılardan sonra avseylər gəlirlər. Bunlar da maxlılar kimi Tritonida gölü ətrafında yaşayırlar. Triton çayı da onların arasında sınır əmələ gətirir. Maxlılar başlarının dalında, avseylərsə başlarının qabağında saç uzadırlar. Hər il Afina bayramında onların qızları iki qismə bölünüb bir-birinə daş atır və qırbaclarla döyüşürlər. Onların sözlərinə görə bu qızlar mərasimi bizim Afina⁵⁹ adlandırdığımız qədim yerli ilahə şərəfinə icra edirlər. Yaradan ölən qızları onlar yalançı qızlar adlandırırlar. Döyüş sona yetənə qədər xalq belə edir. Hamıdan cəsur vuruşan qızın başına Korinf dəbilqəsi qoyub, ona ellin yaraq-əsləhəsi verirlər və gərdunəyə mindirib gölün ətrafına aparırlar. Onlarda ellin yaşayış məskənlərinin binası qoyulana qədər avseylərin öz cəsur qızlarını nə ilə bəzədiklərini deyə bilmərəm, amma hər halda, görünür, onların belinə Misir silahı qurşayırmışlar. Axı, mənim fikrimcə, ellilər hətta qalxan və dəbilqəni də misirlilərdən götürmüşlər.⁶⁰ Onlar Afinanı Poseydonun və Tritonida gölü ilahəsinin qızı sayırlar. Afina atası ilə dalaşib Zevsə tapınmış, o da Afinanı qızlığa götürmüşdür. Onlar bu haqda belə danışirlər. Onlar qadınlarla kəbin kəsdirmədən birlikdə, özü də heyvan kimi açıq əlaqəyə girirlər. Arvad tamam sağlam uşaq doğursa, üç aydan sonra kişilər yığışır, uşaq kimə oxşayırsa onu da uşağın atası sayırlar.

181. Liviyanın sahilboyu qəbilələri mənim sadaladıqlarımdır.⁶¹ Bunlardan sonra ölkənin içərilərində çoxlu vəhşi heyvanlar olan bölgələr başlanır, onun ardınca da (sahil boyu) Misir Fivasından Herakl Sütunlarına qədər qum təpəciklərindən ibarət səhra uzanır. Bu səhrada bir-birindən təxminən on günlük yol məsafəsindəki təpələrdə qaya kimi iri duz parçaları görünür. Hər təpənin duz parçasının içindən soyuq və içməli bulaq suyu vurub çıxır. Səhra tərəfdən bu duzlu təpələrin həndəvərində və vəhşi heyvanlar bölgəsindən cənubda ən ucqar Liviya tayfaları hələ də yaşayırlar. Öncə Fivadan Fiva Zevsi məbədinə qədər olan on günlük yol boyu yaşayan ammonlar gəlir. Axı, artıq dediyim kimi, Fivadakı Zevs heykəli də qoyun başlıdır. Ammonlarda başqa bir su mənbəyi də vardır. Bu su səhər ilıq olur, bazar adamlarla dolan vaxt soyumağa başlayır, günorta isə

tamam soyuyur. Bu vaxt adamlar bağlarını sulayırlar. Qüruba yaxın su o qədər də soyuq olmur, gün batandan sonra ilıqlaşır. Gecə yarıya qədər su getdikcə daha da qızır, bu vaxt o pıqqıltı ilə qaynayır. Gecə yarıdan keçəndən sübhə qədər su yavaş-yavaş soyuyur. Bu, Günəş çeşməsi adlanır.

182. Ammonlar bölgəsindən sonra təpəli səhra boyu daha on günlük yol getdikdə ammonlardakı kimi, yenə duzlu və çeşməli təpəliyə gəlib çıxırsan. Bu çeşmələrin ətrafında da adamlar yaşayır. Bu yer Avgil adlanır. Nasamonlar buraya xurma yığmağa gəlirlər.

183. Sonra Avgildən on günlük yolda, başqa bölgələrdə olduğu kimi, yenə su çeşmələri olan duzlu təpələr və bar verən çoxlu xurma ağacları gəlir. Orada (son dərəcə çoxsaylı) qaramantlar qəbiləsi yaşayır. Onlar duzun üstünə torpaq töküb sonra səpin aparırlar. Buradan loltofaqlara yol məhz otuz gündür Qaramantlarda otladıqca dalı-dalı gedən öküzlər var. Bunun da səbəbi belədir: onların buynuzları qabağa burulduğuna görə dalı-dalı çəkilərək otlayırlar, çünki qabağa getmək istəyəndə buynuzları yerə toxunur. Onlar başqa öküzlərdən özgə heç nə ilə fərqlənmirlər, təkcə dəriləri qalındır və əl vuranda adama yumşaq gəlir. Bax, bu qaramantlar dörd at qoşulmuş gərdunələrdə⁶² mağara efioqlarını ovlamağa çıxırlar. Axı, bizim eşitdiyimiz sürətlə qaçan bütün adamlar içərisində mağara efioqları ən bərk qaçan adamlardır. Bu mağara sakinləri ilan, kərtənkələ və bunlara bənzər başqa sürünənləri yeyirlər. Dilləri heç bir dilə oxşamır: onlar yarasa ciyiltisinə bənzər səs çıxarırlar.

184. Qaramantlardan sonra daha on günlük yolda çeşməsi olan başqa bir duzlu təpə var. Bunun da yanında atarant adlı bir qəbilə yaşayır. Mən bilən, bunlar yeganə adsız adamlardır. Onların hamısına birlikdə atarantlar deyilir,⁶³ ayrı-ayrı adamlar isə adsızdırlar. Günəş xəfəsi özlərini və torpaqlarını yandırıdığına görə onlar yandırır-yaxan günəşi lənətləyib, ona söyüş yağdırırlar. Bundan da on günlük yoldan sonra yenidən çeşməsi olan təpəyə gəlib çıxırıq; burada da insanlar yaşayır. Atlas adlanan dağ həmin bu duzlu təpəyə birləşir. Bu dağ ensiz və dəyirmi olub, deyildiyi kimi, son dərəcə hündür olduğuna görə başı görünür. Qışı da, yayı da buludla örtülü olur. Yerli sakinlər onu göyün sütunu adlandırırlar, elə bu dağın adına görə yerli sakinlərə eyni ad verilmişdir. Doğrudan da, onlara atlantlar deyirlər. Danışılanlara görə onlar canlı heç nə yemirlər və yuxu da görmürlər.

185. Atlantlara qədər bu qum təpəli səhrada yaşayan qəbilələrin adlarını sadalaya bilərəm, oradan o yana yaşayanların isə yox, hər necə olsa da, bu qum təpəli səhra da Herakl Sütunlarına qədər uzanır, hətta ondan da uzağa gedir. Hər on günlük yolda qarşıya yeni duz mədənləri və ətrafında insan məskənləri çıxır. Bütün bu adamların evi daş duz parçalarından tikilir. Liviyanın bu hissəsinə qətiyyənlə yağış yağmır və oranı sulamır, axı, daxmaların divarları yağışa tab gətirməzdi. Orada (yerdən) yığılan duz ağ və al-qırmızı rəngdə olur. Bu təpəli səhradan cənuba sarı, yəni Liviyanın dərinliklərində insan, su, vəhşi heyvan, meşə yoxdur, torpaq yağışla sulanmır, oraya hətta şəh də düşmür.

186. Beləliklə, Misirdən Tritonida gölünə qədər Liviya qəbilələri köçəridirlər. Onlar ət yeyib, süd içirlər. Yeri gəlmişkən, onlar da inək əti yemirlər ki, bunun da səbəbi misirlilərdə olduğu kimidir. Onlar da donuz saxlamırlar. Hətta Kirena qadınları da Misir İsidası qarşısında böyük ehtiram qorxusu ilə inək əti yeməyi günah sayırlar. Onlarda İsidə şərəfinə oruculuq və bayramlar keçirilir. Barkeya qadınları isə inək ətindən başqa donuz əti yeməkdən də çəkinirlər.

187. Orada vəziyyət belədir. Tritonida gölündən qərbə sarı isə liviyalılar artıq köçəri deyillər, onların adəti də başqadır, uşaqlarla da köçərilərdə qəbul olunmuş qaydada rəftar etmirlər. Həmin bu Liviya köçəriləri - onların hamısını (bunu dəqiq deyə bilmərəm), amma hər halda çoxu uşaqlarla bax belə davranırlar: onlar çirkli qoyun yununu yandırır dörd yaşlı uşağın əmgəyinə, hətta bəziləri gicgahındakı damara dağ basırırlar. Bunu başdan bədənə axan fleqmanın uşağın bütün sonrakı həyatına ziyan vurmaması üçün edirlər. Buna görə də, onlar, öz dediklərinə görə, çox sağlam olurlar. Doğrudan da, mənəm bildiyimə görə liviyalılar bütün insanlar içərisində ən möhkəm sağlamlıqları ilə fərqlənirlər (amma mən onların yalnız bu səbəbə görə sağlam olduqlarını deyə bilmərəm). Hər halda, onlar ən sağlam adamlardır. Dağbasma vaxtında qıc olan uşağı müalicə vasitələri vardır: onlar uşağa keçə sidiyi çiləyirlər və qıc keçib gedir. Hər halda, mən liviyalıların öz danışdıqlarını sizə çatdırıram.

188. Bu köçərilərin qurban kəsmə mərasimləri isə belədir: öncə qurban gətirənlər qurbanlığın qulağından bir parça kəsərək başlanğıc kimi onu öz evinin üstündən atırlar, sonra heyvanın boynunu bururlar. Onlar yalnız Günəşə və Aya qurban verirlər. Bu tanrılara bütün liviyalıları qurban kəsmə mərasimi keçirirlər. Tritonida gölü ətrafı bölgələrin sakinləri isə əsasən Afinaya, sonra isə Tritona və Poseydonə qurban gətirirlər.

189. Ellinlər Afinanın təsvirlərindəki geyimini və egidasını bu Liviya qadınlarından götürmüşlər. Amma Liviya qadınlarının geyimi meşindəndir, egidaya taxma bəzəklər isə ilan deyil, qayıqlardır. Geyimlər əsasən bir biçimdədir. Hətta adın özü də Palladanın təsvirlərindəki geyimin Liviya mənşəli olduğunu göstərir. Axı, Liviya qadınları paltarın üstündən saçlaq ilə başı örtünmüş və qızılboya ilə boyanmış tüksüz keçi dərisi geyinirlər. Ellinlər Egida (adını) da məhz bu "ayges"⁶⁴ sözündən götürmüşlər. Mənim fikrimcə, dini mərasimlər zamanı allahın adını çəkib bərkdən fəryad qoparmaq ilk dəfə burada meydana gəlmişdir. Axı, Liviya qadınları bu cür fəryad qoparmağın (ağı deməyin) mahir ustalarıdır. Ellinlər dörd atlı gərdünə sürməyi də liviyalılarından öyrənmişlər.

190. Köçərilərdə (nasamonlardan başqa) dəfn mərasimləri ellinlərdəki kimidir. Amma onlar ölünü oturmuş vəziyyətdə dəfn edirlər. Can üstündə olan adam can verəndə liviyalıları gözləyirlər ki, o arxası üstə uzanmayıb, oturmuş vəziyyətdə ölsün. Onların daxmaları asfedol budaqları ilə qamış həsirinin hörülməsindən tikilir. Onları götürüb özge yerə də aparmaq olur. Bu qəbilələrin adətləri belədir.

191. Triton çayından qərbə doğru avseylərlə sınır bölgələrində daimi evləri olan Liviya əkinçiləri yaşayırlar. Bu liviyalıları maksilər adlanırlar. Onlar başlarının sol tərəfini qırıxdıraraq, sağ tərəfdə saç uzadırlar, bədənlərini də sülügənlə rəngləyirlər. Guya Troyadan çıxdıqlarını söyləyirlər. Onların torpağında, eləcə də Liviyanın qərbində qalan hissələrində vəhşi heyvanlar və meşələr köçərilərin bölgələrinə nisbətən daha çoxdur. Axı, Liviyanın köçərilər yaşayan şərq tərəfi Triton çayına çatana qədər ovalıq və qumlu yerlərdir. Bunun əksinə, bu çaydan qərbə doğru əkinçilərin tutduqları bölgə çox dağlıq, çoxlu yırtıcı heyvanı olan meşəlik yerlərdir.⁶⁵ Orada nəhəng ilanlar, şirlər, fillər, ayılar, zəhərli gürzələr, buynuzlu eşşəklər,⁶⁶ itbaşı, hətta tamam başsız adamlar, gözləri döşündə olan vəhşilər, (hər halda liviyalıları belə deyir), vəhşi kişilər və qadınlar⁶⁷ bir də əfsanəvi olmayan başqa heyvanlar yaşayırlar.

192. Köçərilərin torpağında belə vəhşilər yoxdur, amma piqargilər, zorkadlar, bubalidlər, buynuzsuz yox, su içməyən eşşəklər (onlar doğrudan da su içmirlər), sonra (ağ) orilər (onların buynuzlarından lira qolu hazırlanır; bu heyvan buğa boydadır, sonra tülkülər, kaftarlar, oxlu kirpilər, vəhşi qoyunlar, zürafələr, çaqqallar, vəhşi pişiklər, borlar,⁶⁸ uzunluğu 3 dirşəyədək olan quru timsahları (kərtənkələyə çox oxşayan zirehli timsahlar), dəvəquşu və balaca təkbuynuzlu ilanlar yayılmışdır. Bunlardan başqa qərbi Liviyada (maral və qabandan başqa) digər yerlərdə də yaşayan heyvanlara rast gəlmək olur. Liviyada maral və qaban heç olmur. Oradakı siçanların üç növü vardır: birinə ikiayaqlı deyirlər,⁶⁹ o biri "zegeri"lərdir (bu Liviya sözü ellincə təpə mənası verir),⁷⁰ üçüncü növ də kirpilərdir. Silfi fısıllıqlarında laski adlanan dələ fəsiləsindən kiçik yırtıcılar yaşayırlar, bunlar Tartessdəki laskilərə oxşayırlar. Geniş sorğu nəticəsində müəyyənləşdirildiyinə görə Liviya köçərilərinin torpaqlarında bax bu qədər vəhşi heyvan yaşamaqdadır.

193. Maksilərin sınırlarında müharibə vaxtı qadınları gərdünə sürən zaveklər qəbiləsi yaşayır.

194. Bu zaveklərdən sonra hizantlar gəlir. Onların torpaqlarında arılar çoxlu bal verir, amma deyilənə görə sənətkar ustaların hazırladığı süni bal daha çoxdur. Bütün bu qəbilələr bədənlərinə sülügən rəngi çəkirlər və meymun yeyirlər. Meymun isə dağlarda sayısız-hesabsızdır.

195. Hizantların torpaqlarının qarşısında, karfagenlilərin dediyinə görə, 120 stadiya uzunluğunda, amma çox ensiz olan Karavis adası yerləşir. Materik tərəfdən oraya çox asan gedilir. Ora zeytun və üzüm tənəkləri ilə doludur. Bu adada bir göl var, qızlar quş lələklərinə qatran yaxaraq bununla gölün lehməsindən qızıl qum yığırlar. Bunun doğru olub-olmadığını bilmirəm, amma hər nə danışdırlarsa, onu yazıram. Öz aramızdır, hər şey ola bilər! Axı Zakinfdəki göldən və onun mənbəyindən qatran əldə edildiyini özüm görmüşəm. Orada (Zakinfdə) çoxlu göllər də var. Onların ən böyüklərinin uzunluğu və eni 70 fut, dərinliyi 2 orgiyadır. Bu gölə ucuna mirra⁷¹ çubuğu bağlanmış şüvül sallayıb çubuğa bulaşmış qatran çıxarırlar. Bu qatran qır iyi verir, Piyeriya

qatranından yaxşı olur. Sonra qatranı gölün yaxınlığında qazılmış xəndəyə tökürlər. Xəndək dolanda qatranı oradan amforalarla⁷² götürürlər. Dəniz də göldən 4 stadiya aralıdır. Beləliklə, Liviya sahillərindəki ada haqqında danışılanlar da yəqin ki, doğrudur.

196. Karfagenlilər də əlavə olaraq bax, belə danışılar: Liviyanın yaşayış üçün yararlı olan hissəsi hətta Herakl Sütunlarından da o yana uzanır. Karfagenlilər hər dəfə oradakı adamların yanına gələndə öz mallarını sahilə boşaltıb cərgə ilə düzülür. Sonra yenə gəmiyə minib xəbərdarlıq tüstüsü buraxırlar. Yerli əhali isə tüstünü görüb dəniz qırağına gəlir, malların əvəzinə qızıl qoyaraq gedirlər. Bu vaxt karfagenlilər yoxlanış üçün yenidən sahilə çıxırlar: qızılın miqdarının mallara uyğun gəldiyini kəsdirəndə qızılı götürüb gedirlər. Əgər onların fikrincə, qızıl azdırsa, onda tacirlər yenə də gəmiyə oturub gözləyirlər. Yerlilər bir də sahilə gəlib tacirləri razı salana qədər qızılı artırırırlar. Bununla belə, onlar bir-birini aldatmırlar; gəlmə tacirlər qızıl malın dəyərinə uyğun olmayınca ona əl vurmadıqları kimi, yerlilər də tacirlər qızılı götürməyincə malı aparmırlar.

197. Bunlar adlarını bildiyim Liviya qəbilələridir. Onların çoxu fars şahının hakimiyyətini nə əvvəllər, nə də (yürüş) zamanı tanımışlar. Dünyanın bu hissəsi haqqında bir də onu qeyd etmək istəyirəm ki, burada, mənim bildiyimə görə, dörd qəbilədən artıq yaşamır. Bu qəbilələrdən ikisi yerlidir, ikisi gəlmə. Liviyalılar və efioplar ölkənin yerli əhalisidirlər. Birincilər şimalda, ikincilər cənubda yaşayırlar. Finikiyalılar və ellinlər isə gəlmədirlər.

198. Mənim fikrimcə, Liviya elə də məhsuldar deyil; onu nə Asiya, nə də Avropa ilə müqayisə etmək olar. Yalnız Kinip çayı qırağındakı eyniadlı yer istisnadır. Bu yer Demetra meyvələri məhsuluna görə (dünyanın başqa hissələrinin) məhsuldarlığından geri qalmır. O, Liviyanın heç bir yerinə oxşamır, oranın qara torpağı var, onu çeşmələrdən suvarırlar; nə quraqlıqdan ziyan çəkir, nə də qaratorpaq nəmişliyindən. Axı Liviyanın bu bölgəsinə yağış yağır. Burada taxıl məhsulu Babildəki qədər çoxdur. Yevesperitlərin bölgələri də məhsuldardır. Axı, o, fəraş illərdə yüz sam, Kinip torpağı isə üç yüz sam məhsul verir.

199. Çox qəribədir, Liviyanın köçərilər yaşayan ən yüksək yerlərindəki Kirena bölgəsində biçinin üç müxtəlif dövrü olur. Əvvəlcə dəniz kənarındakı məhsul yetişir. Burada məhsul yığımı qurtaranda ölkənin içərilərində dənizdən hündürdə, təpəlik adlanan yerdə taxıl yetişir. Bu məhsul da yığılıb qurtarandan sonra ölkənin içərisindəki ən hündür yerlərin taxılı dəyir. Beləliklə, kirenalılarda biçin səkkiz ay sürür. Amma bu haqda daha bəsdir.

200. Ariandın Feretimaya köməyə göndərdiyi fars qoşunu Barkaya gəlib çatanda, farslar şəhəri mühasirəyə almağa başlayıb, Arkesilayın ölümünə bais olan adamları istəmişlər. Qətdə bütün Barka əhalisinin əli olduğundan şəhərlilər bu tələbi rədd etmişlər. Bundan sonra Barkanın mühasirəsi doqquz ay çəkmişdir. Farslar şəhər divarlarına qədər lağımlar ataraq şəhəri şiddətli hücumlarla almağa çalışmışlar. Amma bir dəmirçi bu lağımların yerini üstünə mis çəkilməmiş qalxanın köməyi ilə bax belə tapmışdır: dəmirçi qolunda qalxan divarın iç tərəfində dolaşarkən qalxanı torpağa qoymuşdur; lağım olmayan yerdə qalxandan heç bir səs çıxmamışdır, lağım olan yerdə mis səslənməyə başlamışdır. Onda barkalılar düşmən lağımları qarşısında lağım atıb yerin altı ilə gələn farsları qırılmışlar. Beləliklə, fars lağımlarının yeri öyrənilmiş və barkalılar hücumları dəf etmişlər.

201. Uzun müddət belə sürmüş və hər iki tərəfdən xeyli, farslardan isə daha çox döyüşü həlak olmuşdur. Onda quru qoşunlarının başçısı Amasis barkalılara güclə deyil, yalnız hiylə ilə qalib gələ biləcəklərini düşünərək bax belə kələyə əl atmışdır. O, geniş xəndək qazıb, eninə nazik taxtalar qoyaraq üstünə torpaq tökməyi və yerlə bərabərləşdirməyi əmr etmişdir. Amasis şəhər o başdan barkalılara danışığlara başlamağı təklif edir. Barkalılar sülh istədiklərinə görə bu təklifi sevinclə qarşılayırlar. Təxminən belə bir razılaşma bağlanır. Bu razılaşmaya görə farslar gizli xəndəyin üstündə durub and içirlər: bu yer dağılmayınca onların andı da pozulmayacaqdır. Barkalılar şaha bac verməyə, farslar da bundan sonra onlara zərər vurmayacaqlarına boyun olurlar. Bu anddan sonra barkalılar müqaviləyə inanıb, yalnız özləri şəhərdən çıxmaqla kifayətlənməyib, farsların da istədikləri vaxt şəhərə girmələrinə icazə verirlər və darvazaları açırlar. Farslar xəndəyi gizlədən taxta körpünü uçuraraq şəhərə soxulurlar. Onlar andlarını pozmamaq üçün bu körpünü uçurmalı olmuşlar: axı, onlar barkalılara torpaq necə varsa, o cür qalana qədər öz andlarını pozmayacaqlarına and içmişdilər. Taxta körpü uçurulandan sonra and qüvvədən düşmüşdür.

202. Bundan sonra farslar (qətlın əsas günahkarlarını) barkalılarından alıb Feretimaya vermişlər, o da onları şəhər divarı boyundakı pazlara keçirməyi, arvadlarının isə döşlərini kəsib, qanını şəhər divarına yaxmağı əmr etmişdir. Battın nəslindən və Arkesilayın ölümündə günahı olmayan adamlardan başqa bütün şəhərliləri qul kimi satmaq üçün farslara vermişlər. Feretima şəhəri idarə etmək ixtiyarını da onlara vermişdir.

203. Farslar bax beləcə, qalan barkalıları qul edib Misirə qayıtmışlar. Farslar kirenalıların şəhərinə çatanda əhali hansı kahininə buyruğuna boyun əyərək qoşunun keçib getməsi üçün onları şəhərə buraxmışdır. Qoşun da keçib gedənə qədər, fars donanmasının başçısı Bədr şəhəri tutmaq əmrı vermişdir. Amma quru qoşunları sərkərdəsi Amasis yalnız bircə ellin şəhəri Barkaya qarşı yürüşə göndərildiyini söyləyərək Kirena şəhərinin tutulmasına icazə verməmişdir. Şəhəri keçəndən sonra Likeya Zevsi təpəsində düşərgə salan farslar Kirenanı tutmadıqlarına peşman olub yenidən şəhərə girməyə cəhd göstərmişlər. Amma kirenalılar onları şəhərə buraxmamışlar. Bu vaxt farslar bərk qorxuya düşüb qaçmağa üz qoymuş və yalnız (şəhərdən) 60 stadiya məsafədə dayanmışlar. Qoşun burada düşərgə salanda Ariandın xəbərçisi geri qayıtmaq əmrı gətirmişdir. Onda farslar kirenalılardan yol üçün ərzaq xahiş edib, onu almış və Misirə dönmüşlər. Amma yolda liviyalılar onların üstünə düşüb qoşun Misirə çatana qədər geri qalan paltarlarına və yüklərinə görə yavaş gedən döyüşçüləri öldürmüşlər.

204. Bu fars qoşunu Livianın Yevesperida bölgəsindən o yana girməmişdir. Qul edilmiş barkalıları gələndə farslar onları Misirdən şah Daraya aparmışlar, şah da onların köçürülməsi üçün Baktriyada kənd ayırmışdır. Onlar bu kəndə Barka adı vermişlər, zamanəmizə qədər də Baktriyada yaşayırlar.

205. Amma Feretima da ömrünü uğurla başa vurmamışdır. O, barkalılarından intiqam alıb Misirə dönəndə əzablı bir ölümə düşər olmuşdur. Belə ki, onun bədəni cıvıldaşan qurddan hələ diri ikən çürümüşdür.⁷³ Doğrudan da, həddindən artıq qəddarlıqla alınan qisas allahlarda insana qarşı nifrət doğurur. Battın qadını Feretimanın barkalılarından aldığı intiqam da belə dəhşətli olmuşdur.

İzahlar

1 Daranın bu yürüşü e. ə. 514-cü ildə olmuşdur.

2 Kimmerilər haqqında Herodot "Tarix"ində xeyli məlumat vardır (I-6, 15, 16, 103; IV-1, 11-13; VII -20). Qara dənizdə indiki Kerç boğazı onların adını daşıyırmışdır. Qədim yunan şairi Homer də kimmeriləri zəhmli qəbilələr kimi xatırlamışdır.

3 Kiçik Asiyanın bir hissəsi nəzərdə tutulur. Halis (və ya Talis) çayı Midiyanın Asiyadakı sınırı olmuşdur. "Tarix"ın rusca 1972-ci il nəşrində Herodot haqqında oçerk yazmış V. Q. Boruxoviç də "Tarix"ın dördüncü kitabında Şimal dənizindən (Qara dəniz) Erifreyə dənizinə (Hind okeanı) qədər, yəni kolxidalıların torpağından fars ölkəsinin qurtaracağına qədər olan meridiandan qərbə doğru-Mirianda gölündən Triop burnuna qədər uzanan ərazini Herodot anlayışına görə Kiçik Asiya sayır (səh. 491). Mirianda gölü Finikiyada, Triop burnu Kind yarımadaında yerləşmişdir.

4 "Skolotlar" adını İ. M. Dyakonov "Midiya tarixi" (1956) əsərində Ukrayna dilinə məxsus olan söz kimi izah edir. Mirzəbala Məmmədşadə onu yunan sözü sayır və "cam" mənasında izah edir. İskitlərin mənşəyi haqqında Herodotun verdiyi əfsanədə doğrudan da göydən (tanrıdan) iskitlərə düşən qızıl hədiyyə içərisində cam da varmış ("Tarix", IV, 5). Hökmran iskitlər kəmərlərindən cam asarlarmış.

5 1000 il qədimliyi göstərən rəqəmdir; keçmişdə minliklərlə hesablama dəb olmuşdur.

6 L. N. Tolstoy Herodotun bu məlumatı əsasında hekayə yazmışdır; "İnsana çoxmu torpaq lazımdır?" ("Skolǵko çeloveku zemli nujno?").

7 Qar lopaları burada quş lələyinə oxşadılmışdır.

8 "Tarix"ın iskitlərin Araz çayını keçib kimmeri torpaqlarına soxulması barədə məlumatı "Araz" çayının hansı ölkə ərazisindən axdığını, iskitlərin bundan qabaq harada məskunlaşdığını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. "Tomiris" əfsanəsində də Herodot Arazı gah Matien dağlarından başlanıb şərqə doğru axan və Kaspiyə tökülən çay kimi təsvir etmiş, gah da onu Orta

Asiyadakı çaylardan biri kimi təsəvvür etmişdir. Q. A. Stratanovski akkad mənbələrinə əsaslanıb iskitlərin kimmerilər torpağına girmələri tarixini e. ə 700-cü ilə yaxın hesab edərək massagetlərin və iskitlərin Orta Asiyada yerləşdiklərini düşünür. Onun fikrincə, massagetlərin sıxışdırdıqları iskitlər Kaspi dənizinin cənub sahillərinə gəlib "Arazı keçmiş və cənubi rus çöllərinə soxulmuşlar" ("Tarix", 1972, səh. 519). Bu məlumata görə "Araz" çayını indiki Azərbaycan ərazisindən axan çay hesab etsək, onda iskitlər hansı yolla cənubi rus çöllərinə getməli olardılar? Bunları nəzərə alanda "Araz" adlı çay Herodot "Tarix"ində öz coğrafiyasına görə müəyyən deyil. Dördüncü kitabın 40-cı bəndində də Arazın şərqə doğru axdığı göstərilir. Amma "Tarix"dəki Arazı həm də Volqa çayı hesab etmək daha ağla-batandır. Fars şahı, yəqin, bu çaydan keçib massaget torpağına ayaq basmış massagetlərin sıxışdırdıqları iskitlər də ancaq Volqadan keçib, daha sonra, Kimmeriya (Kerç) boğazından kimmerilər ölkəsinə soxula bilirdilər. İskitlər kimmeriləri "təqib" edəndə yenə Kimmeriya boğazından keçib Qafqaz dağlarına qədər gəlmişlər və Herodotun yazdığına görə kolxların ölkəsindən birbaşa saspirlər ölkəsinə, oradan da Midiyaya enmək əvəzinə Qafqazı sağ tərəfdə qoyub indiki Dərbənd keçidinə düşmüş, buradan Midiyaya getmişlər.

9 "Hökmdarlar sözü mətnin bu yerində hakim təbəqə mənası daşıyır.-P. X.

10 Burada verəcəyimiz izahat 8-ci şərhə gücləndirməlidir. Herodotun bu məlumatına görə kimmerilər "Evksin Pontu" (Qara dəniz) sahilləri ilə gedib-ellin şəhəri Sinopa (Miletli Hekateyə görə "Sinapa")ya giriblərsə, onlar Qara dənizin şərq sahillərindən cənub sahillərinə burula bilirdilər; cənub ölkələrinə - indiki Cənubi Azərbaycana və Midiyaya isə getməmişlər. Tabii ki, Midiyaya gedib çıxan iskitlər orada kimmerilərə rast gəlməmişlər.

11 Cənub dənizi - burada Qara dəniz.

12 Apollonun müqəddəs quşu.

13 Tavrıka - indiki Krım.

14 İrklər - Q. A. Stratanovski V. V. Latışevə əsaslanıb Uralın şimalındakı iirkləri macarların əcdadı hesab edir.

15 Q. A. Stratanovski S. Y. Luryeyə əsaslanıb bu adamları indiki başqırdların əcdadı sayır.

16 "Asxi"-Q. A. Stratanovski bunu türk sözü sayır. Qədim türk dilində "açıq" (indiki dildə "acı") sözündən olduğunu güman edir və başqırdlarda; "axşa" adlı xörək olduğunu söyləyir.

17 Burada "ağac altında yaşamaq" ifadəsini açıq havada, dəyələrdən bayırda gün keçirmək, daha çox üstü örtülməmiş dəyə çubuqları altında yaşamaq mənasında başa düşmək lazımdır. Qışda "ağacı" qalın keçə ilə örtmək olmaz. Demək, qışda həmin dəyə çubuqlarını keçə ilə örtülmüş.

18 Homer. Odisseyə (tərcümə edən İləkbər Ziyatay), Bakı, Azərənşr, 1977. IV, 85.

19 Burada Yuxarı İtaliya qəbilələri etrusqların və venetlərin Alpdan şimaldakı qəbilələrlə Herodotun xatırladığı əlaqələrini əsasən dini ayinlərin yaxınlığı kimi qəbul etmək lazımdır. Yuxarı İtaliyanın tunc qabları üstündəki bayram mərasimləri təsviri ilə Herodotun təsviri arasında uyğunluq görürük.

20 Abaris adı aparınların (sonralar avar adlanan köçəri Altay qəbiləsinin) adı ilə bağlanır. Abaris guya Krezin vaxtında yaşayıb, Apollonun, rəmzi kimi guya əlində ox bütün yer üzünü dolaşmışdır.

21 Herodot "Tarix"inin rusca 1972-ci nəşrinə Berlində (1964) çəkilmiş dünya xəritəsi əlavə olunmuşdur. Bu xəritədə saspirlər Kür çayından çox-çox yuxarılarda Qara dənizə tökülən bir çay qırağında göstərilmişdir. Bunun Çorox çayı olduğunu təsdiq edən mənbələr var.

22 Burada P. Kuturmanın da tərcüməsindən istifadə olunmuşdur. (səh. 174). P. X.

23 Nekonun hakimiyyət ili e. ə. 609-593-cü illərə düşür.

24 Nekonun əmri ilə finikiyalılar Xoş ümidlər adasına keçəndə günəş onların sağ tərəfində olmuşdur. Ovlar üçüncü ildə Cəbəltüttariqə çatıb yenidən Aralıq dənizinə girmişlər.

25 İstr - indiki Dunay; Tiras-Dnestr; Hipanis - Cənubi Buq; Borisfen - Dnepr; Tanais - Don.

26 F. Q. Mişşenkonun tərcüməsində "Papay" kimi getmişdir. "Tarix" in Azərbaycan dilinə tərcüməçisi onu "Babay" kimi oxuyur - P. X.

27 Biz belə hesab edirik ki, bu ad "Köytaşır" (türkcə "yanıb işığını kənara saçıran" mənasındadır) kimi də oxuna bilər - P. X.

28 Öldürülmüş düşmən qanını ona görə içirlər ki, qanla bərabər onun gücünü də sorsunlar. Bu məlumat C. Frezerin "Qızıl budaq" ("Zolotə vetvğ" əsərinin 1928-ci il nəşrindən götürülmüşdür.

- 29 Herodotun verdiyi bu hekayəti Altay kurqanlarından əldə edilmiş tapıntılar təsdiq edir.
- 30 Bu cür mummyalama üsulu altaylılarda da olmuşdur.
- 31 İskit kurqanları çox böyükmüş. Cəsəd qoyulan hissədə qiymətli qızıl bəzəklər qoyulmuşdur, onun yanında öldürülmüş atların qalıqları vardır.
- 32 Qəbrin ətrafına qoyulmuş keşikçilər sonralar daş heykəllərlə əvəz olunmuşlar (altaylılar bunlara "balbal" demişlər).
- 33 Bu mərasim iskitlərə kiziklilərdən keçmişdir.
- 34 İskit allahlarının və hökmdarlarının adları türk lüğəti əsasında izah oluna bilər. "Savli" adının əslə savlı - sözlü-söhbətli adam mənası verir. "Savlı" sözü peyğəmbər mənasında da yozulur. "Qonur" adı "qanır"maq sözündən olub ağacı kökündən çıxaran güclü adam mənası daşıyır. İdənfir - idən sözündəndir; ölkənin sahibi, ağası deməkdir.
- 35 Perun-burada ildırım.
- 36 Herodotun burada sadaladığı hökmdar nəslinin taleyi Parfiyada Arsaklar sülaləsinin son nümayəndələrinin taleyini xatırladır. Partlarla romalılar arasında sülh bağlananda part hökmdarları Romaya girov göndərərmişlər. Bu girovlar hökmdarın oğulları və nəvələri olmuşlar. Yad ölkədə yaşayıb, onların adətlərini, bəzən inanclarını qəbul edən bu nəsilədən hakimiyyət başına qayıdanları yadlaşdıqlarına görə Parfiya zadəganları gözdən salırmış, hətta öldürürmüşlər. Bu baxımdan iskitlər-sakalar-partlar arasındakı yaxınlıq aşkar görünür.
- Herodot Elladaya gedib yadlaşan qardaşla ölkədə qalan qardaşın düşməniliyini gözəl əks etdirmişsə, eyni baxışı Korneli Tassit Romaya gedən Ar ak nəslə ilə Parfiya zadəganları arasındakı münasibətlər fonunda açmışdır.
- 37 Herodot burada məşhur arqonavtlar haqqında asatirə görə Bosforun çıxacağında yerləşən qayalı adacıqları nəzərdə tutur; azıb qayalar arasına düşən gəmilər onlara toxunub əzilirmişlər.
- 38 Qara dənizin sahəsi haqqında Herodotun verdiyi məlumat qədim coğrafiyanın verdiyi məlum xəbərlə qətiyyənlə uyğun gəlir.
- 39 Bosforun şimal girişinin eni 4,7 km-dir. Daranın körpü salmağı hökm etdiyi ən dar yer indiki Rumeli Hissarda yerləşir (buranın eni 660 metrdir), Bosforun uzunluğu 31,7 km-dir. Hellespontun uzunluğu təxminən 60 km, dar yerdə eni 1350 metrdir.
- 40 "Herodot tarixi, İstanbul, 1973, səh. 184.
- 41 Şahın yazıları üçün Elam, akkad və qədim fars mixi yazılarından istifadə edilmiş.
- 42 Qayalıq Xersones - indiki Kerç keçidinə qədər uzanan Krım sahili.
- 43 Bakirə - İlahə, adətən, Artemida ilə eyniləşdirilir.
- 44 "Mele" sözü türkmən dilində "saya" rəng mənası verir. Melenxlənlərin (melanxlənlərin) də qara rəngli saya paltarları varmış.
- 45 Nevlər özlərinin mənşəyini qurdla bağladıqlarına görə qurd onların totemi olmuşdur. Nevlərin qurda çevrilməsi haqqında məlumat qurda səcdə mərasiminə aiddir. Bu mərasimin iştirakçıları qurd dərisi geyib, başlarına qurd maskası keçirirmişlər.
- 46 Q. A. Stratanovskiye görə, Herodot burada səhv edir. Onun fikrincə, Herodotun bu səhvi də ondan irəli gəlir ki, qəbilənin adı "dələ" olmuşdur və bu "dələ" anlayışı onların dilində "şam qozaları yeyən" sözbirləşməsindən əmələ gəlir. "Dələ" sözünə qəbilə adı kimi Altay uluslarında rast gəlmək olur. Stratanovski müqayisə üçün bir köçəri qəbilənin çinlilərdə "tinq-linq" adlandığını, bunun da "dələ" mənası verdiyini misal gətirmişdir.
- 47 Q. A. Stratanovski yazır ki, Herodotun verdiyi əfsanəyə görə sonrakı sarmatların (bu qəbilə adı ("Tarix"in) rus dilinə tərcümələrində "sarmat" və "savromat" şəklində yazılmışdır. Biz "sarmat" yazılışını düzgün sayırıq. Amazonlarla iskit oğlanlarının evlənərək qaynayıb-qarışması nəticəsində törəyən nəslə "sarmat"-bir-birinə sarmaşmaqdan törəyənlər adı verilmişdir. "Qədim türk lüğəti"nə (DTS) görə "sarma" sözü biri o birindən ayrılma, "sarmal" sözü sarmaşma mənası verir (səh. 489). Hər iki mənə çaları "sarmat" sözü üçün uyğun gəlir: iskit gənclərinin öz qəbiləsindən, amazonların da öz elindən ayrılması, ya da hər iki qəbilə gəncinin bir-birinə sarmal olması) bir hissəsi indiki Türkiyə limanı Samsundan çıxıb dəniz yolu ilə şimali Kuban bölgəsinə gələrək orada iskit qəbilələri ilə qarışmışlar.

48 Herodotun "eoropat" sözünü "eor" və "pat" (pata) tərkibinə bölüb mənalarını ellincə izah etməsinə və bu etimoloji izahın rus tərcüməsində "mujçina" və "ubivatğ" şəklində anlaşılmamasına əsaslanıb onların türk dili əsasında etimologiyasını vermək olar. Bizə elə gəlir ki, "eor" türkcə "ər" sözünə daha yaxındır, "pat" sözü isə p-b səsdəyişməsinə uğramış "bat"-maq felindən qalmadır. Türk dilində "batmaq" sözünü "ölüm" sözünün bir-başa sinonimi saymaq qəribə görünə bilər. Amma "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "ölmüsənmi?", "batmısanmı?" sinoniminə rast gəlirik. Belə qarışıq da var: "başın batsın" (yəni, "öləsən"); "başı batmış" (yəni "ölmüş"). Bu qarışıq "başını yerə soxum" şəklində də işlənir.

49 Koloniya-başqa bir ölkə və ya şəhərdə yaşayan həmyerlilər.

50 Paroreatlar - dağ əhalisi, Arkadiyadan Elladaya qədər olan dağ silsiləsində yaşayanlar.

51 Kavkonlar - Messeniyada Pilos qəbiləsi.

52 Hekatomba - 100 buğadan ibarət qurban.

53 Baqrian - al-qırmızı (fır-fır) rəng verən molyuskalar.

54 "Herodot tarixi", səh. 197.

55 Misir hökmdarı Apri (Apries, Bibliyada Xofra), Liviyanın çıxmışdır. Qəti döyüş e. ə. 570-ci ilə yaxın baş vermişdir.

56 Hökmdar, eyni zamanda, icmanın baş kahini olmuşdur.

57 Silfi-kol bitkisi. Onun kökündən balığa və ətə vurulan şirə hazırlanır.

58 Lotofaq adı lotos bitkisinin adıdır-Lotos yeyənlər mənası verir. Liviyanın bu "lotos yeyənlər"i hələ Homerə də məlum imiş.

59 Karfagenlilərdə bu ilahənin adı Tanitdir.

60 Qədim şəkillərə əsaslanan mütəxəssislər bunu təsdiq etmirlər.

61 Buraya qədər Herodot Misir sınırından indiki Habes körfəzinə qədər sahil qəbilələrini təsvir etmişdir. Onun sonrakı təsvirləri yuxarı Misirdəki Fivadan başlayıb müxtəlif bölgələrdən keçərək Habes körfəzinə qədər gələn karvan yoluna aiddir. Herodot burada, ehtimal ki, Misir məxəzindən istifadə etmişdir.

62 Qaramantların döyüş gərdunələri qaya şəkillərində təsvir olunmuşdur.

63 Atlantların bölgəsi Saxara ilə sınırlanmışdır.

64 "Ayges" - keçi dərisi deməkdir. "Egida - Afinanın "keçi" dərisindən qalxanıdır.-P. X.

65 Q. A. Stratanovskiye görə, bu məlumat indiki Tunis və Əlcəzairə aiddir. - P. X.

66 Q. A. Stratanovski bunun antilopa (qəzal) ola biləcəyini güman edir.-P. X.

67 A. Stratanovski itbaşlı adam təsvirinin qayalarda qaldığını göstərir; yəqin, mərasimlərdə başlarına maska taxmış adamlardır.

68 "Borlar" cinsinin adını lüğətimizdə tapa bilmədik. - P. X.

69 Q. A. Stratanovskiye görə, dovşan növüdür - P. X.

70 Q. A. Stratanovski bu növü bərbəri siçanı hesab edir. - P. X.

71 Mirra - ətirli qatran verən ağac.

72 İki qulplu, boğazı dar qab.

73 Q. D. Stratanovski bunun o vaxt Şərqdə yayılmış şəkər xəstəliyinin nəticəsi ola biləcəyini güman edir. - P. X.

* * *

BEŞİNCİ KİTAB

TERPSİXORA

1. Daranın Avropada qoyduğu Mehabaz başda olmaqla Parsa ordusu Hellespontun şəhərlərindən ilk dəfə Perinfi tabe etmişdir (perinflilər Daranın ağalığını tanımaq istəməmişdilər). Bundan əvvəl Perinf peonlar tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğramışdı. Allah kahini Strimonda yaşayan bu

peonlara perinflilərlə müharibəyə girməyi bəyan etmişdi. (Kahinin buyuruğunda deyilmişdi): "perinflilərin qarşısındakı düşərgəsindən onlar öz adları ilə çağırılsalar, onda peonlar hücumla keçməlidirlər; çağırılmasalar, yerlərindən tərpənməməlidirlər. Peonlar belə də etmişlər. Perinflilərlər isə öz şəhərlərinin darvazası qarşısında düşərgə salmış və burada onların çağırışı ilə üç qat təkbətək vuruşma olmuşdur. İki döyüşçü, iki at və iki köpək döyüşə girmişdir. Perinflilərlər ilk iki təkbətək döyüşdə qalib gələrək sevincdən peonları oxumuşlar. Peonlar isə bu peon sözünü kahin bəyanı saymışlar. Onlar öz aralarında belə götür-qoy etmişlər: "Kahinin bəyanı yerinə yetdi. İndi iş bizdən asılıdır!" Perinflilərlər peon oxumağa başlayanda peonlar hücumla keçib onları tar-mar etmişlər, onlardan az adam sağ qalmışdır.

2. Perinflilərlər əvvəllər peonlardan bax belə bəla çəkməli olmuşlar. İndisə azadlıq uğrunda rəşadətli vuruşmalarına baxmayaraq, hər halda, sayca üstün olan farslar və Mehabaz onlara qalib gəlmişlər. Mehabaz Perinfi alıb, ordunu Frakiyadan keçirərək sahil boyu bütün şəhərlərin və xalqların hökmdarlarını tabe etmişdir.

3. Frakiya xalqı hindililərdən sonra yer üzündə ən çoxsaylı xalqdır. Frakiyalılar əlbir olub birçə hökmdara boyun əysəydilər, mənim fikrimcə, məğlubedilməz və bütün xalqlardan daha güclü ola bilərdilər. Amma onlar heç vaxt birləşə bilmədikləri üçün bütün zəiflikləri də buradan doğmuşdur. Onların hər qəbiləsinin müxtəlif yerdə əlahiddə adı vardır. Hetlər, travslar və krestoniyalılardan şimala doğru yaşayan qəbilələrdən savayı bütün qəbilələrin adətləri eynidir.

4. Hetlərin əməlləri və ölməzliyə inanmaları haqqında əvvəldə danışmışam. Travsların həyat tərzi başqa Frakiya qəbilələrininki səviyyəsindədir. Yalnız doğum və ölüm adətləri ayrıdır. Bunlar da məhz belədir: yeni doğulmuş uşağın doğmaları onun ətrafında oturub, uşağa bütün ömrü boyu çox bəlalara çəkəcəyini deyirlər. Bunu deyə-deyə bütün insan kədəri və qayğılarını sadalayır. Bunun tərsinə, ölümlərin dəfni onlarda zərəfat və şadlıqla keçir. (Hetlərin fikrincə), axı, ölümlər həyatın bütün pisliliklərindən və qəm-qüssəsindən xilas olub xoşbəxt və şad həyat sürürlər.

5. Krestoniyalılardan şimala doğru yaşayan qəbilələrin bax belə adətləri var: bir qəbilədən hər hansı bir kişi ölsə, onun arvadları (onların hamısı çoxarvadlılardır) qızgın mübahisəyə başlayırlar (onların dostları da bu mübahisədə təəssübkeşliklə iştirak edirlər). Onlar mərhumun hansı arvadını çox istədiyi üstündə mübahisə açırlar. Mübahisəni həll edəndən sonra kişilər və qadınlar kişinin ən sevimlisi olmuş arvada tərif yağdırırlar və yaxın qohumları bu arvadı onun qəbrinə üstündə öldürərək əri ilə birlikdə basdırırlar. Qalan arvadlar isə (öldürülmək üçün onları seçmədiklərindən) kədərlənirlər: axı bu onlardan ötrü böyük rüsvayçılıqdır.

6. Qalan frakiyalıların adətləri belədir: onlar öz uşaqlarını qürbət ölkəyə satırlar. Qızlarına istədikləri kişi ilə əlaqəyə girməyə icazə verib, onların (bakirəliyini) qorumurlar. Bunun əksinə, ərli arvadların (sədaqətli olmasını) sərt güdürlər və evləndəndə arvadlarını onların ata-anasından böyük məbləğə satın alırlar. (Bədənə) şəkil döydürmək onlarda alicənablıq (əlaməti) sayılır. Hər kəsin bədəninə döymə yoxdursa, o nəcabətli sayılır. Gününü kef-damaqla keçirən adamlar onlarda hörmətli sayılır, əksinə, onlar əkinçilərə böyük nifrət bəsləyirlər. Döyüşçünü və qulduru ən hörmətli adam hesab edirlər. Onların ən diqqətəlayiq adətləri bunlardır.

7. Frakiyalılar ancaq üç allaha: Aresə, Dionisə və Artemidaya səcdə edirlər. Onların hökmdarları isə, (bütün xalqdan fərqli olaraq), bütün allahlardan daha çox Hermesə pərəstiş edib ona and içirlər. Dediklərinə görə, onların özləri də Hermesdən törəmişlər.

8. Varlı frakiyalıların dəfn mərasimi belədir: mərhumun cənazəsini üç gün saxlayırlar. Eyni zamanda, hər cür heyvan kəsib ağlaşmadan sonra xeyrat verirlər. Bundan sonra meyiti yandırır, ya da başqa üsulla torpağa basdırırlar və üstündə kurqan ucaltıb, müxtəlif yarışlar təşkil edirlər. Yüksək mükafatlar yarışların əhəmiyyətindən asılı olaraq təkbətək güləşlərə ayrılır. Bu, frakiyalıların dəfn adətləridir.

9. Frakiyalılardan şimala doğru hansı qəbilələrin yaşadığını heç kəs dəqiq deyə bilməz. İstrin o tayındakı bölgələr, yəqin, məskunlaşmamışdır və ucsuz-bucaqsızdır. Bununla belə, İstrin o tayındakı birçə ulus haqqında məlumat ala bilmişəm: bu ulus - sığınlardır. Onlar Midiya paltarı geyinirlər. Sığınların atlarının, deyilənə görə, bütün bədəni beş barmaq uzunluğunda pırtlaşlıq tüklə örtülüdür. (Bu atlar) kiçikdirlər, balaca boyludurlar, üstündə adam gəzdirməyəcək dərəcədə zəifdirlər. Arabaya qoşulanda isə bərk qaçırlar. Ona görə də bu ölkədəki adamlar arabalarda

gedirlər. Sığınların sınırları Adriatik dənizində enetlərin bölgəsinə qədər uzanır. Onlar özlərini Midiya köçkünlərinin nəslə sayırlar. Onların Midiyadan buraya necə gəldiklərini izah edə bilmərəm. Hər halda, bu qədər böyük müddət ərzində çox şey baş verə bilər. Massaliyadan şimala doğru yaşayan ligilər xırda alverçilər "sığınlar", adlandırılır. Kipr sakinləri isə nizəyə sığın deyirlər.

10. Frakiyalıların söylədiklərinə görə, İstr arxası bölgələrdə arılar olur və məhz onların ucbatından daha uzaqlara getmək mümkün deyil. Bu danışqlar mənə hər halda ağlabatan görünür: axı, bu böcəklər, görünür, soyuğa dözümlü deyillər. Əksinə, mənim fikrimcə, bu şimal ölkələri məhz soyuğa görə məskun deyillər. Sahillərini Mehabazın farslara tabe etdiyi bu ölkə haqqında belə şeylər danışılır.

11. Dara Hellespontu keçən kimi miletli Histieyin ona Hellespontda göstərdiyi xidməti və miletli Koyun məsləhətini xatırlamışdır. Şah onların Sardaya gəlmələrini buyurub, onun mərhəmətinə sığınmağı, nə istəyirlərsə, onu xahiş etməyi təklif etmişdir. Histiey artıq Miletin tiranı olduğundan heç bir tiranlıq arzulamayaraq, edonlar torpağında şəhər salmaq niyyətilə Mirkin adlı yerin onun mülkiyyətinə verilməsini xahiş etmişdir. Histiey bax, bu yeri seçmişdir. Tiran deyil, adicə vətəndaş olan Koy isə onun Mitilenaya tiran qoyulmasını şahdan xahiş etmişdir.

12. Şah onların ikisinin də xahişini yerinə yetirmiş və onlar seçdikləri yerə yola düşmüşlər. Amma, Dara gördüyü bir hadisədən sonra peonları tabe edib, Avropadan Asiyaya sürməyi Mehabaza əmr etməli olur. Dara Asiyaya qayıdanda iki peon, məhz Piqret və Manties, gözəl və boylu-buxunlu qız olan bacıları ilə Sardaya gəlirlərmiş (qardaşlar peonların ağası olmaq istəyirmiş). Günlərin bir günü Dara şəhər darvazaları qarşısında taxtında əyləşərək məhkəmə quranda fürsətdən istifadə edən qardaşlar bax belə etmişlər: onlar bacılarını mümkün qədər gözəl geyindirib, başında qab su dalınca göndərmişlər. Qız cilovunu qoluna keçirdiyi bir atı çəkib arxasınca aparır, həm də kətan toxuyurmuş. O, Daranın yanından keçəndə şah ona diqqət yetirmişdir, çünki qızın hərəkəti həm farslar, həm lidiyalılar, həm də Asiyanın başqa xalqları üçün qeyri-adi imiş. Qızın atla nə edəcəyinə baxmaq üçün Dara bir neçə gözətçisinə əmr verir. Gözətçilər qızın arxasınca düşürlər. Qız çaya çatanda əvvəlcə atı sulamış, sonra qabı su ilə doldurmuş və gəldiyi yolla geri dönüb başında qab, arxasınca qoluna bağlı at olmaqla iyi fırladaraq Daranın yanından keçmişdir.

13. Dara (gözətçilərin) danışığına və özünün gördüyünə heyrlənərək, qızı onun hüsuruna gətirməyi buyurmuşdur. Qızı gətirəndə bir qədər kənarda "keşikdə dayanmış"2 qardaşlar da gəlirlər. Qızın haralı olması haqda Daranın sualına gənclər özlərinin peon, qızın da onların bacısı olduğunu deyirlər. Şah peonların kim olduğunu, harada yaşadıklarını, onların Sardaya nə üçün gəldiklərini soruşur. Onlar da şahın himayəsi altına keçməyə gəldiklərini, Peoniyanın Strimon çayı qırağında yerləşdiyini, Strimonun Hellespont yaxınlığından axdığını, özlərinin də troyalı Tevkrilər nəslindən olduklarını söyləyirlər. Gənclər bütün bunları danışır, şah da soruşur: oradakı qızların hamısı belə zəhmətsevərdilər? Gənclər bunu da həvəslə təsdiq edirlər, çünki öz bacılarını elə bundan ötürü şahın yanına gətirmişdilər.

14. Onda Dara Frakiyada sərkərdə qoyduğu Mehabaza peonları vətənlərindən sürgün edib, arvadları və uşaqları ilə birlikdə onun yanına gətirmək haqqında məktub yazdırmışdır. Atlı dərhal Hellespontu tələsərək, gəmi ilə boğazı keçib məktubu Mehabaza vermişdir. Mehabaz da məktubu oxuyub frakiyalı yol bələdçiləri ilə peonlara qarşı yürüşə çıxmışdır.

15. Peonlar farsların onlarla müharibəyə gəldiklərini eşidib, qoşun toplayaraq dəniz kənarına doğru hərəkət etmişlər: onlar farsların buradan gələcəklərini düşünmüşlər. Farslar da peonların yığılaraq dəniz qırağındakı keçidi tutduqlarını öyrənib bələdçilərinin köməyi ilə (dağlardakı) yuxarı yolu seçmişlər. Sonra farslar peonlardan gizli olaraq onların müdafiəsiz qalmış şəhərlərinə hücum etmişlər. Farslar bu yolla şəhərləri asancasına ələ keçirmişlər. Şəhərlərinin farsların əlinə keçdiyi xəbərini alan peon qoşunu dərhal dağılmış və hər bir döyüşçü şəhərə dönüb farslara təslim olmuşdur. Beləliklə, Prasiada gölünə qədər məskunlaşan peon qəbilələri: siropeonlar, peopllar və bütün peonlar doğma torpaqlardan sürgün edilib Asiyaya aparılmışlar.

16. Pangey dağındakı qəbilələr isə - doberlər, aqrianlar, odomantlar və Prasiada gölünün özündəki qəbilələr, ümumən, Mehabaz tərəfindən tabe edilməmişlər. Doğrudur, o, gölün özündə yaşayan qəbilələri də sürgün etmək istəmişdir. Bu qəbilələr də belə yaşayırmışlar: gölün ortasında yüksək

özül dirəkləri üstündə bağlanmış (taxta) səki varmış: buraya qurudan bir körpü vasitəsilə dar keçid salınmışdı. Taxta səkini saxlayan özül dirəklərini isə qədimlərdə bütün qəbilə gölün dibinə çalmışdı. Axırncı vaxtlar belə bir adət dəbə düşübmüş: evlənmək istəyən hər kəs Orbel adlanan dağdan bir arvad: üçün üç özül dirəyi gətirib gölə çalmalıymış. Amma hər peonun da çoxlu arvadı var. Peonlar orada belə yaşayırlar: səkidə hər kəsin yaşadığı daxması var. Onlar səkidən gölə bir dəşik açmışlar. Körpələri gölə düşməkdən qorumaq üçün onların ayağına kəndir bağlayırlar. Atlarını və yük heyvanlarını balıqla yemləyirlər. Deşiyin qapağını açıb gölə boş səbət sallayanda balığın çoxluğundan bir neçə dəqiqədən sonra onu balıqla siləbəsilə çıxarırlar. Göldə iki növ balıq olur: paprak və tilon.

17. Beləliklə, tabe edilmiş peon qəbilələrini farslar Asiyaya aparmışlar. Mehabaz peonları yola salandan sonra onun özündən başqa orduda ən sayılan adamlardan yeddi farsı Makedoniyaya elçi göndərmişdir. Bu adamlar Amintanın yanına Daranın torpaq və su tələbi ilə elçi göndərilmişdilər. Prasiada gölündən Makedoniyaya ən kəsə yol gedir. Gölə bir mədən birləşir. O, sonralar Aleksandra ildə bir talant gümüş, gəliri vermişdir. Bu mədənin arxasında Diseron deyilən dağ ucalır, ondan sonra da Makedoniya yerləşir.

18. Beləliklə, bu fars elçiləri Makedoniyaya gəlib, Amintanın hüsurunda dayanaraq şah Daraya torpaq və su tələb edirlər. Aminta isə tələb olunanları verəcəyinə boyun olub elçiləri qonaq çağırır. Hökmdar zəngin süfrə açıb farsları mehribanlıqla qonaq edir. Farslar qonaqlıqdan sonra ara vermədən əyyaşlıq edərək belə deyirlər: "Makedoniyalı dost! Farslar qonaqlıq verəndə, adətimizə görə, arvadlarını və kənizlərini də süfrəyə dəvət edirlər. Sən bizi çox ürəkdən qəbul etdin və çox gözəl qonaq elədin, hətta şahımıza torpaq və su da vermək istəyirsən, indi (bizdən ötrü) bizim adətimizcə hərəkət elə". Aminta cavabında deyir: "Bizdə belə adət yoxdur, bizdə arvadlar və kişilər ayrılıqda qonaqlıq keçirirlər. Amma sizin arzunuz belədirsə, özünüz də bizim aqamızımsınız, onda qoy siz istəyən kimi olsun". Bu sözlərdən sonra Aminta arvadları gətirmək üçün adam göndərməyi buyurur. Arvadlar dəvətə gəlib farslarla üzbəüz cərgə ilə əyləşirlər. Farslar gözəl qadınları görüb Amintaya ağılsız iş tutduğunu (və onları razı salmadığını) deyirlər. Farsların sözünə görə, qadınların üzbəüz oturub onların gözlərini kor etmələrindənə, heç gəlməmələri yaxşı olardı. Onda Aminta qadınlara farslarla yanbayan oturmağı buyurmaq məcburiyyətində qalır. Arvadlar yerlərini dəyişər-dəyişməz farslar onların döşündən tutmağa başlayır və çox içdiklərindən hətta bəziləri onları öpməyə çalışır.

19. Bunu gören Aminta çox qəzəblənsə də, farslardan bərk qorxduğundan, hər halda, təmkinini pozmamaya çalışır. Amintanın bu qonaqlıqda olan və bütün bunları gören oğlu Aleksandr isə cavan və hələ həyatın kəşməkəşlərini dadmamış bir adam kimi susa bilməyib Amintaya belə deyir: "Ata! Bu yaşında sənin üçün istirahət etmək və daha içməmək yaxşı olar. Mən isə qonaqlarla qalıb onlara lazım gələn hər şeyi düzəldərəm". Aminta Aleksandrın heç də yaxşı şey fikirləşmədiyini duyub ona deyir: "Oğlum! Məni kənarlaşdırıb heç də xeyirxah iş görmək istəmədiyini sən qəzəbli sözlərindən başa düşürəm. Ona görə də bizi məhv etməmək üçün bunları rahat buraxmağınızı xahiş edirəm. Özünü ələ al və bu işlərə fikir vermə. Mənim getməyim haqda təklifinə gələndə, buna razıyam".

20. Bundan sonra, Aminta gedəndə Aleksandr farslara deyir: "Dostlar, bu qadınlar tamam sizin ixtiyarınızdadır. İstəsəniz onların hamısı və ya bəziləri ilə yata bilərsiniz. Arzunuzu işarə ilə bildirməyiniz bəsidir. İndi artıq yatmaq vaxtıdır və mənim gördüyüm kimi, biz bərk keflənmişik. Bu arvadları da yuyunmaq üçün buraxmağınızı xahiş edirəm. Sonra da onların qayıdıb gəlməsini gözləyərsiniz". Farslar Aleksandrla razılaşırlar, o da qadınları arvad otaqlarına göndərir. Özü də farsların sayı qədər saqqalsız cavanların arvad paltarları geyinmələrini əmr edərək, onlara xəncər verib yataq otağına aparır. Farslara isə belə deyir: "Farslar! Deyəsən, çox gözəl qonaqlıq keçirdiniz! Nəyimiz varsa və nə əldə etmişiksə, hamısı qarşınızdadır. Sizə necə hörmət göstərüb, qulluğunuzda layiqincə dayandığımızı başa düşməyiniz üçün hətta bizə ən əziz olan analarımızı və bacılarımızı ixtiyarınıza vermişik. Sizi göndərən şah da bir ellinin, Makedoniya hökmdarının sizi necə ürəkdən qəbul etdiyini, sizə yataq da verdiyini bildirərsiniz!." Bundan sonra Aleksandr hər gəncin farsla bir qadın sayağı yanaşı oturmasını əmr edir. Farslar da onlardan yapışanda hamısını qırırlar.

21. Elçilərin və onların məyyətlərinin də başına belə iş gəlmişdir (axı, onlar özləri ilə məyyəət və arabalarda, adətən, farslara xas olan hər cür müxəlləfat gətirmişlər). Bunların hamısı elçilərin özləri ilə birlikdə yoxa çıxmışdır. Farslar, əlbəttə, tezliklə bu adamları axtarmağa başlamışlar. Amma Aleksandr bu işi cəldliklə ört-basdır edə bilmişdir. O, məhz itkin düşmüş elçiləri axtarmaq üçün göndərilmiş vəzifəli farsların başçısı Bubəri satın alıb, çoxlu pul və öz bacısı Hikeyi ona vermişdir. Bu farsların (iş) belə yoluna qoyulmuşdur.

22. Perdikka nəslindən olan bu Makedoniya hökmdarlarının, doğrudan da, ellinliyini təkcə özlərinin təsdiq etməsindən başqa, mən özüm də buna inanıram. Olimp yarışlarının hakimləri də bunu etiraf etmişlər. Aleksandr yarışlarda iştirak etmək arzusu ilə Olimpə gələndə, yarışın ellin iştirakçıları onun yarışlardan çıxarılmasını tələb etmişlər. Onlar demişlər: bu yarışlar ellinlər üçündür, barbarlardan ötəri deyil. Aleksandr isə özünün Arğoslu olduğunu sübuta yetirmiş və hakimlər onun ellin mənşəyini etiraf etmişlər. O, qaçma yarışında iştirak edib mənzilə qaliblə bir vaxtda gəlib çatmışdır. Məsələn, ümumən, bu yerdə olmuşdur.

23. Mehabaz da peonlarla Hellesponta gəlmiş, onları boğazdan keçirib Sardaya aparmışdır. Miletli Histiey isə körpünü qoruyub saxladığına görə Daranın ona bağışladığı yerdə şəhər salmağa başlamışdır. (Mirkin adlı bu yer Strimon çayının qırağındadır). Mehabaz Histieyin nə etdiyini eşidərək peonlarla birlikdə Sardaya gələn kimi Daraya bunları demişdir: "Şah, bu zirək və hiyləgər ellinə Frakiyada şəhər tikmək icazəsi verməklə sən nə etmişən? Orada gəmiçilik üçün böyük meşələr, avarlar üçün çoxlu (şam), eləcə də gümüş mədənləri vardır. Ətraflarda çoxlu ellinlər, barbarlar yaşayır, onlar Histieyin simasında özlərinə rəhbər tapıb, gecə-gündüz onun əmrini yerinə yetirəcəklər. Belə bir iş görməyə icazə vermə, yoxsa sənin öz torpağında sənə qarşı müharibə təhlükəsi yaranar. Əmr ver, qoy yanına gəlsin, sən onu işi dayandırmağa məcbur elə. Onu ələ keçirəndən sonra bir də ellinlərin arasına qayıtmaması üçün tədbir gör".

24. Mehəbəz bu sözlərlə Daranı asanlıqla inandırır, Dara şəhər tikintisinin nə kimi nəticələr verəcəyini görür. Bundan sonra Dara Mirkinə xəbərçi göndərər (tirana) bu sözləri çatdırmağı əmr edir: "Histey! Şah Dara belə deyir: (Mən səltənətimin xeyrini və taleyini) düşünərək, özümə də, vətənimə də şəxsən səndən sədaqətli adam tapmıram. Məni buna sənin sözlərin deyil, işin inandırmışdır. Mən indi böyük işlər görmək istəyirəm. Bunu sənə bildirməyim üçün təcili yanıma gəl". Histey bu sözlərə inanaraq (həm də şah məsləhətçisi olmaqla fəxr edərək) Sardaya gəlmişdir. Buraya gələn kimi də Dara ona belə demişdir: "Histey! Sənin ardınca bax, buna görə adam göndərmişdim. İskit Elindən qayıdandan və sən gözlərimdən iraq olandan sonra yanımda olmamağına və səninlə söhbət edə bilmədiyimə çox heyfslənmişəm. Mən müdrik və sədaqətli dostun yer üzündə ən yüksək səadət olduğuna inanmışam. Bunların ikisini) də sənə tapmışam, taleyim də bunu təsdiq edir. Nə yaxşı elədin, gəldin, mən də sənə belə bir təklif edirəm: "Mileti və Frakiyada tikdirdiyin təzə şəhəri buraxıb mənimlə Susa gedək, orada nəyim varsa, onları nədimim və məsləhətçim kimi mənimlə bölüş".

25. Dara belə demişdir. Sonra şah özünün ögey qardaşı Artafreni Sardaya satrap qoyub özü Histieylə birlikdə Susa getmişdir. Otanı isə Dənizkənarı bölgəyə qoşun başçısı təyin etmişdir. Bu Otanın atası Sisamn şahın məhkəmə hakimlərindən olmuşdur. Həmin Sisamn pula satılıb, ədalətsiz hökm çıxardığına görə şah Kambis onun edam olunmasına əmr verib, dərisini soydurmuşdu. Sonra isə dərisini aşılایıb ondan qayıqlar kəsməyi və bu qayıqlardan özünün məhkəmədə əyləşdiyi qoltuqlu kürsüyə çəkməyi əmr etmişdir. Kambis qoltuqlu kürsüyə (belə qayıqlar) çəkdirib, edam etdirdiyi, sonra da dərisini soydurduğu Sisamnın yerinə onun oğlunu qoymuş və ona hansı kürsüdə oturduğunu unutmamağı tapşırılmışdır.

26. Həmin bu qoltuqlu kürsüdə əyləşib mühakimə aparan Otan indi baş sərkərdə rütbəsində Mehabazın varisi olmuşdur. O, Bizansı və Kalxedoniyanı istila etmiş, Troyada Antandri və Lamponiyanı almışdır. Sonra da Lesbos gəmilərində Lemnosu və İmbrosu işğal etmişdir (bu iki adada hələ o vaxt pelasqlar məskunlaşmışdılar).

27. Doğrudur, lemnoslular ər kimi döyüşsələr də, uzun sürən müqavimətdən sonra hər halda məğlub edilmişlər. Farslar sağ qalan lemnoslulara Samos hökmdarının qardaşı Meandri oğlu Likreti hakim qoymuşlar. Bu Likret sonra Lemnosun hökmdarı vəzifəsində ölmüşdür. Bunun səbəbi də belə olmuşdur. Otan onların bəzilərini iskitlərə qarşı yürüşdə iştirak etməkdən boyun

qaçırmada, digərlərini Dara geri qayıdanda onun qoşununa xaincəsinə hücum etməkdə təqsirləndirib hamısını qul etmişdir.

28. Otan bir sərkərdə kimi belə işlər etmişdir. Sonra, (uzun sürməsə də), ellin şəhərlərinə yaxşı günlər nəsimişdir. Amma Naksosdan, Miletədən gələn bələlər tezliklə yenidən İoniyanın üstünə tökülməyə başlamışdır. Axı, o vaxt Naksos başqa adalardan daha varlı olmuş. Milet isə nə əvvəllər, nə də sonra, məhz elə bu vaxt özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. O, İoniyanın incisi olmuşdur. İki nəsil bundan qabaq paroslular (düşmənçilik edən partiyaları) barışdırana qədər vətəndaş çəkişmələri Miletə didirdi. Miletlilər bütün ellinlər içərisindən məhz parosluları vasitəci seçmişdilər.

29. Paroslular da onları belə barışdırmışlar: ən adlı-sanlı (əsilzadə) paroslular Miletə gələndə əhalinin son çöpə qədər var-yoxdan çıxdığını görüb onların tarlalarını dolaşmaq istədiklərini bildirmişlər. Paroslular belə də etmişlər: onlar bütün Milet bölgəsinin bu başından girib o başından çıxmışlar. Onlar bomboş qalmış ölkədə yaxşı becərilmiş sahə görəndə o yerin sahibinin adını yazıb götürmüşlər. Bütün ölkəni gəzərkən onlar azacıq belə yaxşı sahələr tapa bilməmişlər. Paroslular şəhərə dönəndə xalq yığıncağı çağırır şəhərin idarəsini sahələri yaxşı becərilmiş (belə azacıq) torpaq sahiblərinə vermişlər. Onların öz sözləri ilə desək, məhz öz sahəsinə yaxşı qayğı göstərən adamın ümumi xeyir üçün də yaxşı qayğı göstərə biləcəyinə inandıqları üçün belə hərəkət etməli olmuşlar. Paroslular, bundan əvvəl şuluqluq salan miletlilərin (onların təyin etdikləri) adamlara tabe olmalarını əmr etmişlər.

30. Paroslular miletliləri belə barışdırmışlar. İoniyanın başına indi yenidən gələn bəla isə məhz bu iki şəhərdən, özü də beləcə başlamışdır: xalq Naksosdan bir neçə varlı vətəndaşı sürgün etmişdir. Sürgünlər Miletə gəlmişlər. Miletin hökmdarı o vaxt Daranın Susda öz yanında saxladığı Lisaqor oğlu Histieyin yeznəsi və ögey qardaşı Molpaqor oğlu Aristaqor olmuşdur. Axı, Histiey Miletin tiranymış və onun əvvəlki qonaqçıları Miletə gələndə o, Susda olmuşdur. Onlar Aristodordan hər hansı bir qoşun hissəsi xahiş edib (onun köməyi ilə) vətənə qayıtmaq istəmişlər. Aristaqor isə sürgünləri geri qaytarmaqla adamın ağası ola biləcəyini başa düşərək öz niyyətini Histieylə dost olması ilə pərdələyərək) onlara belə demişdir: "Şəhərdə hakim olan dəstənin iradəsinə qarşı çıxaraq, özüm sizi sürgündən Naksosa qaytara biləcək elə böyük ordu çıxarmağa, əlbəttə, söz verə bilmərəm. Axı, eşitdiyim kimi naksosluların 8000 qoplitə və çoxlu gəmi var. Bununla belə, əlimdən gələni əsirgəmək istəmirəm və bu cür hərəkət etməyi düşünmürəm. Artafren mənim dostumdur. Artafren də, bildiyiniz kimi, Güştəspin oğlu, şah Daranın qardaşıdır. Onun Asiya sahillərindəki bütün xalqlara və şəhərlərə hökmü çatır. Artafrenin əli altında böyük qoşun və çoxlu gəmi var. Mənim fikrimcə, bu adamdan nə xahiş etsək, əlbəttə, onu yerinə yetirər". Bu sözləri eşidən naksoslular bu işi ən yaxşı tərzdə yoluna qoymağı Aristaqora tapşırırmışlar. Onlar Artafrenə hədiyyələr verəcəklərini, qoşunun xərcini və təchizatını öz öhdələrinə götürəcəklərini Aristaqora demişlər. Onlar farsların adada görünməsi ilə bütün başqa adalılar kimi naksosluların da onların əmrlərini dərhal yerinə yetirəcəklərinə əmin olduqlarını bildirmişlər. Axı, o vaxt Kiklad adalarından biri də hələ Daranın hakimiyyəti altına keçməmişdi.

31. Beləliklə, Aristaqor Sardaya gəlib Naksos adası haqqında Artafrenə danışır: (bu ada), doğrudur, böyük deyil, amma: gözəl və məhsuldar olub İoniyanın yaxınlığındadır, buranın böyük var-dövləti və çoxlu balığı var. Ona görə də sən gəl bu torpağa qoşun çək və sürgünləri adaya qaytar. Təki sən bu işə başlayasan, qoşunu saxlamağa ayrılmış (məbləğdən) başqa mənim də çoxlu pulum var. (Axı, qoşunu təmin etmək vəzifəsi, ədalətə görə, biz başçıların üstünə düşür.) Bundan sonra sən şah üçün təkcə Naksosu deyil, ondan asılı olan Paros, Andros və Kiklad deyilən başqa adaları da tuta bilərsən. Buradan sən Kiprdən kiçik olmayan Yevbeya kimi böyük, zəngin adaya hücumla keçə bilərsən. Bütün bu adaları tutmaq üçün yüzə gəmi bəsdir". Artafren isə ona belə cavab verir: "Sən şah evinə xoş xəbərlərlə gəlmisən. Hər nə məsləhət görürsənsə, hamısı yaxşıdır. Amma yazda yüz əvəzinə, iki yüz gəmin hazır olmalıdır. Bununla yanaşı, bu iş üçün şahın özündən icazə almaq lazımdır".

32. Aristaqor isə bu cavabı eşidib, son dərəcə sevinərək Miletə dönmüşdür. Artafren də Aristaqorun təklifini şaha çatdırmaq üçün Susa (xəbərçi) göndərmişdir. Dara razılıq vermiş, Artafren də 200 gəmi, farslardan və müttəfiqlərdən ibarət böyük qoşun təchiz etmişdir. Şah farsların Ağamənlər

nəslindən, Artafrenin və Daranın ögey qardaşı Mehabatı³ qoşuna başçı təyin etmişdir.

Lakedemoniyalı Kleombrot oğlu Pavسانی axırda həmin bu ordu başçısının qızına nişanlanmışdır. Şayiələr doğrudursa) Pavسانی Elladanın hökmdarı olmaq istəyirmiş. Beləliklə, Artafren Mehabatı sərkərdə qoyub Aristaqora ordu göndərmişdir.

33. Mehabat da Aristaqorla birlikdə İoniya donanması və Naksos sürgünləri ilə Miletə çıxıb guya Hellesponta getmək üçün istiqamət götürmüşdür. O, Xiosa çatıb oradan şimal küləyi vasitəsilə Naksosa getmək üçün Kavkasada lövbər salmışdır. Amma bu yürüşdə Naksosun qismətində məhv olmaq yoxmuş, onu xilas edən hadisə də belə olmuşdur: Mehabat bir dəfə gəmilərdəki gözətçi məntəqələrini yoxlayanda bir Mind gəmisində heç bir gözətçi görməmişdir. Bərk qəzəblənən Mehabat şəxsi keşikçilərinə bu gəminin Skilak adlı kapitanını tutub qollarını sarıyaraq başı bayırda, bədəni içəridə qalmaqla göyörtə deşiyinə soxmağı əmr etmişdir. Skilak tutulub sarınanda kimsə Aristaqora onu qonaq saxlamış mindli Skilakı Mehabatın rüsvayçısına cəzalandırmağı əmr etdiyini xəbər vermişdir. Aristaqor Mehabatın yanına gəlib Skilakı bağışlamasını xahiş etməyə başlamışdır. Lakin fars fikrindən dönməmişdir. Onda Aristaqor özü gedib Skilakı azad etmişdir. Bunu bilən Mehabat hiddətlənərək (bu dəfə) öz qəzəbini Aristaqorun üstünə tökmüşdür. O da demişdir:

"Mənim işlərimə niyə qarışırsan? Artafren səni mənə tabe olub, hara desəm oraya üzüb getmək üçün göndərməyibmi? Sən niyə vurnuxursan və burnunu niyə özgə işinə soxursan?" Aristaqor belə demişdir. Mehabat isə azğınlaşıra q gecə düşəndə Naksosa gəmi göndərüb onların əleyhinə görülən tədbiri naksoslulara xəbər verdirmişdir.

34. Naksoslular bu donanmanın onlara hücumu keçəcəyini heç gözləməmişlər. İndi belə bir xəbər alıb zəmilərdən bütün taxıl ehtiyatını dərhal şəhərə aparmış, mühasirə şəraiti üçün ərzaq və su hazırlamış, şəhər divarlarını bərpa etmişlər. Onlar qarşıdakı müharibəyə beləcə hazırlanmışlar. Düşmənlər Xiosdan gəmilərlə Naksosa üzüb gələndə orada hamının müdafiəyə hazır olduğunu görüb şəhəri dörd ay mühasirədə saxlamışlar. Gətirdikləri bütün pulları xərcəlməmiş, (Aristoqorun özü də böyük vəsait itirməli olmuş, mühasirə isə bir yandan getdikcə daha çox pul udmuş) və belə vəziyyətdə farslar Naksos sürgünlərinə qala tikərək böyük itki ilə Asiyaya qayıtmışlar.

35. Beləliklə, Aristaqor Artafrena verdiyi vədi yerinə yetirə bilməmişdir. Bununla yanaşı, qoşunun saxlanması çəkilən xərci ödəmək də onu sıxmışdır; bundan başqa onu qoşunun ağır vəziyyəti, Mehabatla dalaşmasının özünün Milet hakimliyindən məhrum olmasına başa gələcəyi qorxusu da narahat edir. Bütün bu təhlükələr Arastaqoru farsların əleyhinə üsyan qaldırmaq fikrinə salmışdır. Elə bu vaxt Aristaqori Susdan Histieyin xəbərçisi gəlib çıxmışdır. (Bu xəbərçinin başına yazılmış: məktubda) şahdan ayrılmaq məsləhət görülürdü. Axı, Histiey Aristaqoru üsyana sövq etmək istəyirdi, amma (öz məsləhətini bildirmək üçün) başqa bir münasib vasitə tapa bilməmişdi, çünki (Susdan çıxan) bütün yollar qorunurmuş. Onda Histiey özünün sadıq nökrinə başını qırxdırmağı əmr etmiş, başına döymə işarələri ilə yazı yazdırmış, tükün uzanmasını gözləyib, sonra Miletə göndərmişdir. Histiey nökrinə yalnız bircə tapşırıq vermişdir: Miletə çatanda Aristaqordan saçını qırxdırıb başına baxmağı xahiş etmək. Dediym kimi, nökrin başına döyülmüş işarələr isə üsyana çağırırmış. Histieyin Susa məcburi gəlişi ondan ötəri böyük bədbəxtlik olduğundan o, belə hərəkət etməkdən başqa çarə tapmamışdı. Üsyan olarsa, dənizə buraxılacağına qəti inanırmış. Milet üsyan fikrinə düşməyincə Histiey hər hansı bir anda oraya bir də gedəcəyinə ümid bəsləyə bilməzdi.

36. Bax, beləliklə, bu mülahizələr Histieyi xatırlatdığım xəbərçini göndərməyə, özü də bütün bu vəziyyətlərlə bağlı olaraq Aristaqorun üsyan etmək qərarına gəldiyi bir vaxtda göndərməyə məcbur etmişdir. Aristaqor tərəfdarlarını məsləhətə yığıb öz fikrini söyləmiş və Histieyin üsyan qaldırmaq təklifi haqqında danışmışdır. (İştirak edənlərin) hamısı bununla razılaşmış və üsyana başlamağı məsləhət görmüşlər. Təkcə loqoqraf Hekatey ümumən, fars şahı ilə müharibənin əleyhinə olmuşdur. Bununla belə, Hekatey öncə Daranın hakimiyyəti altında olan bütün ulusları sadalamış və diqqəti fars hərbi qüvvəsinə cəlb etmişdir. Məsləhətə yığışanları inandırma bilməyəndə o, heç olmasa, dənizdə hökmranlığa nail olmağı təklif etmişdir. Hekateyin dediklərinə görə o, miletlilərin hərbi qüvvə sarıdan zəifliyini yaxşı bildiyindən uğur qazanmaq üçün Lidiya hökmdarı Krezin nəzirlərini-Branxida məbədidəki xəzinələri ələ keçirməkdən başqa özgə bir imkan görmürmüş. O tam əminmiş ki, onda Milet dənizə hakim kəsilər və beləliklə, həm xəzinələr öz əllərində qalar, həm də düşmən onları qarət edə bilməz. Mən əsərimin birinci hissəsində bu xəzinələrin nə qədər

böyük olduğu haqda danışmışam. Miletlilər Hekateyin bu məsləhətini də qəbul etməyib, hər halda üsyana başlamaq qərarına gəlmişlər. Miletlilərdən biri Miunta, Naksosdan qayıtmış donanmaya getməli və qoşun başçılarını gəmidə tutmağa cəhd göstərməli idi.

37. İtraqoru bu tapşırıqla yola salmışlar. O da qoşun başçılarının çoxunu hiylə ilə tutmağa nail olmuşdur. Bunların arasında Milasdan İbanolli oğlu Oliat, Termerdən Timn oğlu Histiey, Daranın Mitilenaya hakim təyin etdiyi Erksandr oğlu Koy, Kimadan Heraklid oğlu Aristaqor və bir çox başqaları varmış. Aristaqor bax, beləcə üsyan qaldırıb bütün vasitələri Daranın əleyhinə iş salmışdır. O, hər şeydən öncə miletlilərin könüllü surətdə üsyana qoşulmaları üçün Miletə tiranlığı zahirən məhv edib demokratiya qurmuşdur. Bundan sonra Aristaqor İoniyanın başqa yerlərində də belə hərəkət etmişdir: bəzi tiranları sürgünə göndərmiş, bəzilərini isə Naksosa qarşı yürüşü zamanı gəmilərdə tutmağa macal tapıb, doğulduqları şəhərlərə təslim etmiş və bununla həmin şəhərliləri öz tərəfinə çəkməyə çalışmışdır.

38. Mitilenalılar Koyu tutan kimi onu şəhərdən çıxarıb daşqalaq etmişlər. Kimalılar isə, əksinə, özlərinin tiranını buraxmışlar. Qalan şəhərlərin çoxu da belə etmişdir. Miletli Aristaqor isə tiranlığı ləğv edib, hər şəhərə, (hərbi başçı) seçmək ixtiyarı vermiş, özü də sonra triyerdə Lakedemona elçi getmişdir. Axı, ona ən güclü müttəfiq tapmaq lazım idi.

39. Bu vaxt Spartada Leont oğlu Anaksandrid artıq hökmdar deyildi. O, ölmüş, yerində oğlu Kleomen hökmdar olmuşdu, amma oturduğu taxtı rəşadətində görə yox, mənşəyinə görə almışdı. Aleksandridin arvadı qardaşı qızı olmuşdur. Hökmdar onu sevsə də, övladları olmamışdır. Belə bir vəziyyətdə eforlar onu öz yanlarına çağıraraq demişlər: "Sən öz nəslinin qayğısına qalmasan da, biz Yevrisfen nəslinin sönməsinə imkan vermərik. Arvadın doğmadığına görə onu boş, özgəsinə evlən. Belə etsən, spartalılar sənə minnətdar olarlar". Aleksandrid də bunların heç birini etməyəcəyini bildirib demişdir: günahsız arvadını rədd etməyi məsləhət görüb, evə özgə arvad gətirmək üçün onu dilə tutmaq layiqli iş deyil. Onun eforlara tabe olmaq fikri yoxdur.

40. Bundan sonra eforlar və herontlar məsləhətləşib Aleksandridə belə demişlər: "Biz sənə indiki arvadına olan mehrini başa düşürük. Sən də bizim xeyrimizə, heç olmasa, belə bir iş gör (yoxsa, spartalılar sənə əleyhinə başqa tədbirlər görürlər). Biz indiki arvadını buraxmağı səndən tələb etmirik. Sən onu əvvəlki kimi sevib bütün arvadlıq hüququnu saxlaya bilərsən, amma sənə uşaq doğacaq başqa bir arvad almalısan. Aleksandrid bu təkliflə razılaşmışdır. Bundan sonra onun iki arvadı olmuş və o, Sparta adətinin tam əksinə iki təsərrüfat saxlamışdır.

41. Müəyyən vaxt keçəndən sonra Aleksandridin ikinci arvadı hökmdara bu Kleomeni doğmuş və spartalılara taxt varisi bəxş etmişdir. İş belə gətirib ki, əvvəllər sonsuz olan birinci arvad da elə həmin vaxtlarda hamilə qalmışdır (bu hadisələr heyvətli dərəcədə üst-üstə düşmüşdür). Birinci arvadın, doğrudan da, uşaq gözlədiyi aydınlığında, ikinci arvadın qohumları bundan xəbər tutub hay-küy salmış və bu qadının sadəcə öyündüyünü və (özgə) uşağını ortaya çıxarmaq istədiyini narazılıqla danışmışlar. Doğum başlayanda qadına inanmayan eforlar onun yanında oturub baxmağa başlamışlar. O isə ilkin uşağı Dorieyi, sonra tezliklə Leonidi doğmuş, onun ardınca da Kleombrota boylu olmuşdur. Bəziləri, hətta, Leonidlə Kleombrotun əkiz olduqlarını söyləyirlər. Bunun əksinə, onun ikinci arvadı-Kleomenin anası, hökmdar Demarmen oğlu Prinetadın qızı bir də doğmamışdır.

42. Kleomen isə, deyilənlərə görə, ağıldan kəm, hətta bir qədər havalı imiş. Doriey, bunun əksinə, öz yaşlıları içərisində həmişə birinci olmuş və rəşadətə görə taxtın ona keçəcəyini çox gözəl başa düşmüşdür. Onun qənaəti belə olmuşdur. Ona görə də Aleksandridin ölümündən sonra lakedemonlular qanun əsasında böyük oğlu Kleomeni taxta çıxaranda Doriey qəzəblənib, Kleomenin hökmdarlığını tanımaq istəməmişdir. O, spartalılardan özünə yol yoldaşları istəyib, hətta hansı torpağa köçmək lazım gəldiyi haqqında Delf kahininə sorğu vermədən və belə hallar üçün müəyyənləşdirilmiş heç bir adətə boyun əymədən qüribətə köçmüşdür. O qəzəbli halda Liviyaya üzüb getmiş, yolu da ona Fera adasının sakinləri göstərmişlər. Doriey Liviyaya gəlib gözəl bir yerdə, Kinq çayı qırağında məskən salmışdır. Amma, iki ildən sonra onu maklar, liviyalılar və karfagenlilər buradan qovmuşlar və o, Peloponnesə qayıtmalı olmuşdur.

43. Burada Eleondan olan Antixor adlı birinci kahin Laiyin buyruğuna görə ona Sikeliyadakı Herakl torpağında məskən salmağı məsləhət görmüşdür. Antixor bütün Erik bölgəsinin

Heraklidlərə məxsusluğunu, Heraklin özünün bu yerlərin sahibi olduğunu Dorieyə demişdir. Bunu eşidən Doriey Delfə gedərək köçüb getmək istədiyi bu torpağı ala biləcəyi, ya ala bilməyəcəyi haqqında kahinə sorğu vermişdir. Pifiya da cavabında ala biləcəyini demişdir. Onda Doriey Liviyaya gedəndə özü ilə apardığı köçkünləri götürüb İtaliya sahilləri boyunca (Sikeliyaya) getmişdir.

44. (Sibarisilərin danışdıqlarına görə), o vaxtlar Sibaris şəhəri və hökmdar Telis Krotonun üstünə müharibəyə getməyə hazırlanmış. Krotonlular qorxuya düşüb Dorieyə üz tutmuş; və ondan kömək almışlar. Doriey Sibaris üzərinə yürüşdə iştirak edib, şəhəri almağa kömək göstərmişdir.

Sibarisilərin dediklərinə görə, bu işi Doriey və onun yol yoldaşları başa yetirmişlər Bunun əksinə, krotonlular isə sibarisilərlə müharibədə İamidlər nəslindən olan eleyalı Kallidən başqa heç bir yadellinin iştirak etmədiyini təsdiq edirlər; bu Kallinin də müharibədə iştirakı belə olmuşdur. O, sibarisilərin tiranı Telisdən qaçıb krotonluların yanına gəlibmiş, çünki qurban verib Krotonla müharibə haqqında fal açanda xoşagələm əlamət görübmiş. Bunu krotonlular söyləyirlər.

45. Hər iki tərəf öz sözünü təsdiq üçün belə bir dəlil gətirir. Sibarisilələr Krafi adlı quru çay məcrasındakı müqəddəs bölgəni və məbədi sübut göstərirlər. Onların sözünə görə, şəhər alınandan sonra Doriey bu məbədi Krafi adı ilə Afinaya ucaltmışdır. Daha sonra, sibarisilərin düşüncələrinə görə, Dorieyin özünün ölümü onun kahin buyruğunun əleyhinə getdiyinə ən mühüm sübutdur.

Doriey öz yürüşünün əsas məqsədindən yayınmayıb kahin buyruğunu yerinə yetirsəydi, onda öz qoşunu ilə birlikdə məhv olmayıb, Erik torpağını alardı və saxlaya bilərdi: (o məhz elə buna görə də göndərilmişdi). Bunun əksinə, krotonlular isə Kroton bölgəsində eleyalı Kalliyə bağışlanmış geniş və gözəl malikanəyə əsaslanırlar; mənim dövrümdə də bu malikanə onun nəslinin əlində olmuşdur. Krotonlular Dorieyə və onun xələflərinə heç nə bağışlamamışlar. Doriey, doğrudan, da, sibarisilərlə müharibədə iştirak etmiş olsaydı, onda əlbəttə, krotonlular da ona Kalliyə bağışlandığından daha geniş torpaqlar bağışlayardılar. Hər iki şəhərin öz sözlərini təsdiq etmək üçün gətirdiyi sübutlar bax, bunlardır. Hər kəs nəyə daha çox inanırsa, onu qəbul edə bilər.

46. Dorieylə birlikdə başqa spartalı köçkünlər: Fessal, Parebat, Keley və Yevrileont da üzüb getmişdir. Amma onlar bütün donanma ilə birgə Sikeliyaya gəlib çıxanda finikiyalılarla və egeidalılarla döyüşdə məğlub edilib həlak olmuşlar. Köçkünlərin rəhbərlərindən təkə Yevrileont sağ qalmışdır. O, qoşunun qalan hissəsini toplayıb, selinuntluların məskəni olan Minoyanı tutmuş və selinuntluların öz tiranları Pifaqordan azad olmalarına kömək etmişdir. Tiranın devrilməsindən sonra Yevrileont özü Selinuntun tiranı olmaq istəmiş və şəhərdə hakimiyyəti qısa müddət ələ keçirmişdir. Amma selinuntlular üsyan qaldırıb onu sığınacaq tapdığı Aqorey Zevsi ibadətگاهında öldürmüşlər.

47. Dorieyin onunla birlikdə həlak olan yol yoldaşları arasında krotonlu Butakid oğlu Filipp adlı birisi də varmış; o, sibarisilərin hökmdarı Telisin qızına nişanlanmış (elə buna görə də Krotondan sürgün edilmişdi). Bu izdivaca olan ümidini itirəndə, o, Kirenaya getmişdir. Buradan da öz vəsaiti hesabına tutduğu muzdlularla birlikdə köçkünlərə qoşulmuşdur. O, Olimp oyunları qaliblərindən biri və ellinlər arasında dövrünün ən gözəl adamı olmuşdur. Egeidalılar bu gözəlliyə görə ona heç kəsə göstərmədikləri müstəsna ehtiram bəsləmişlər. Qəbri üstündə məbəd ucaltıb (bir qəhrəman kimi) ona qurban gətirmişlər.

48. Doriey ömrünü beləcə başa vurmuşdur. O, hökmdar Kleomenlə barışıb Spartada qalsaydı, özü Lakedemonun hökmdarı ola bilərdi. Axı, Kleomen çox az hökmdarlıq etmişdir; özündən sonra oğul qoyub getməmiş, yalnız Qorqo adlı bir qızı qalmışdır.

49. Beləliklə, Miletin tiranı Aristaqor hələ Kleomen hökmdar olan vaxt Spartaya gəlmişdir. Lakedemonluların dediklərinə görə, Aristaqor hökmdarla danışqlara başlayaraq özü ilə üstündə bütün torpaqların xəritəsi, eləcə də, "bütün dənizlər və çaylar" döyülmüş mis lövhə gətirmişdir. O, hökmdarın hüzuruna gedərək ona belə demişdir: "Kleomen! Mənim buraya tələm-tələsik gəlişimdən təəccüblənmə. Bizim vəziyyətimiz dəhşətlidir. Biz, ion övladlarının azad adamlardan dönüb qul olması təkə özümüz üçün deyil, eləcə də bütün qalan ellinlər, xüsusən sizin üçün böyük rüsvayçılıq və müsibətdir, çünki siz Elladanın başında durursunuz. Ona görə də sizi ellin allahlarına and verirəm, qanı qanınızdan olan ionları kölə vəziyyətindən xilas edin! Siz buna asanlıqla nail ola bilərsiniz. Axı, barbarlar hünərləri ilə fərqlənmirlər. Siz isə yüksək hərbi rəşadət qazanmışınız.

Vuruşmağa gələndə isə barbarlar bax, belə döyüşürlər: onların oxu və ködək süngüləri var, şalvar geyib başlarına şiş papaq qoyaraq döyüşə gedirlər. Ona görə də siz onları asanlıqla məğlub edə bilərsiniz. Bundan başqa, bu materikdə yaşayan xalqlar başqa xalqlardan daha varlıdırlar: onlar hər şeydən öncə, qızıla, gümüşə, misə əlvan geyimə, yük heyvanlarına və qullarına görə çox zəngindir. İstəsəniz bütün bunların hamısı sizin olar. Bu xalqlar bir-birinin yanında, indi sizə göstərəcəyim kimi yaşayırlar. Bax, burada ionların qonşuları-lidiyalılar yaşayırlar, onların torpağı məhsuldardır və gümüşdən boldur". Aristaqor bu sözləri deyib, gətirdiyi mis xəritədə döyülmüş yerləri göstərir. Bax, burada - şərqdə lidiyalılarla frigiyalılar həmsərhəddirlər - deyən Aristaqor sözünü davam etdirir: onların ölkələri heyvandan çox bol olub mənim tanıdığım ölkələrdən ən məhsuldardır. Frigiyadan sonra bizim suriyalı adlandırdığımız kappadokiyalılar gəlirlər. Onların qonşuları kilkiyalılardır, torpaqları da, gördüyün kimi, burada Kipr adasının yerləşdiyi (Aralıq) dənizinə gedib çatır. Onlar şaha ildə 500 talant vergi ödəyirlər. Kilikiya ilə bax, burada ermənlərin sınırı gəlir (heyvan sarıdan onlar da varlıdırlar), ermənlərlə də bax bu ölkədə yaşayan matienalılar qonşudurlar. Sonra bax, kissilərin torpağı gəlir, burada həmin Xoasp çayı qırağında şahənşahın iqamətgahı olan və xəzinəsi saxlanılan Sus şəhəri yerləşir. Siz bu şəhəri alsanız var-dövlətdə Zevsin özü ilə bəhsə girməyə cürət edə bilərsiniz. Qüvvəsi sizinkinə bərabər bir düşmən olan messeniyalılarla əhəmiyyətsiz, hətta bəhrəsiz torpaqlar üstündə müharibə aparmaq nəyinizə gərəkdir? Nə qızılı, nə gümüşü olmayan arkadiyalılarla və argoslularla da siz nəyin ucundan ölüm-dirim vuruşmasına hazırsınız? Bütün Asiyanı asanlıqla ələ keçirmək imkanınız ola-ola başqa torpaqlar zəbt etmək nəyinizə lazımdır?" Aristaqor belə demiş, Klermen də belə cavab vermişdir: "Miletli dost! Üç gün gözlə, mən sənə cavab verərəm!".

50. Söhbət bununla qurtarmışdır. Cavab üçün təyin olunmuş gün gəlib çatanda onlar şərtləşdirilmiş yerdə görüşərkən Kleomen Aristaqordan soruşmuşdur: "İoniya dənizindən fars şahının baş şəhərinə qədər neçə günlük yoldur?" Hökmdarı asanlıqla aldada biləcək qədər hiyləgər adam olan Aristaqor burada yanılmışdır. O, spartalıları Asiyaya çəkib aparmaq istəyirdisə, onda həqiqəti gizlətməli idi; o isə hər halda həqiqəti deməli olmuş, məhz şahın mərkəz şəhərinə getmək üçün üç ay vaxt lazım gəldiyini bildirmişdir. Onda Kleomen yol haqqında Aristaqorun sözünü kəsib demişdir: "Miletli dost! Gün batana qədər Spartadan çıx! Sən lakedemonluları dənizdən üç aylıq yol qədər məsafəyə çəkib aparmaq istəyirsən: bu, onlardan ötrə tamamilə əlverişsiz şərtidir!"

51. Kleomen belə deyib evə yollanmışdır. Aristaqor da zeytun budağı götürüb hökmdarın arxasınca düşmüşdür. O, Kleomenin evinə girərək müdafiə olunması üçün yalvaran bir iltimasçı kimi onu dinləməsinə, amma əvvəlcə yanındakı uşağı buradan başqa yerə göndərməyi xahiş etmişdir (səkkiz-doqquz yaşında Qorqo adlı yeganə qızı Kleomenin yanında durubmuş). Kleomen elə qızının yanındaca öz xahişini cəsarətlə söyləyə biləcəyini Aristaqora buyurmuşdur. Onda Aristaqor xahişinin yerinə yetirilməsi üçün öncə hökmdara 10 talant təklif etmişdir. Kleomen bu təklifi rədd edəndə Aristaqor təklifini getdikcə artıraraq axırda 50 talant vəd etmişdir. Onda qız bərkdən demişdir: "Ata, çıxıb getməsən, yadelli səni satın alacaqdır!" Kleomen qızının məsləhətindən sevinib o biri otağa keçmiş, heç nə əldə edə bilməyən Aristaqor da Spartadan çıxıb getməyə məcbur olmuşdur. O, şah paytaxtına gedən yol haqqında heç əməlli-başlı danışa da bilməmişdir.

52. Susa aparən bu yolun vəziyyəti belədir: bütün yol boyu gözəl şah dayanacaqları və karvansaralar var; yol bütünlükdə məskunlaşmış və təhlükəsiz yerlərdən keçir. Lidiya və Frikiya ərazisində 941/2 fərsəng məsafədə iyirmi belə dayanacaq yerləşir. Yol Frigiyadan Qalis çayına aparır; burada (dağ) keçidi var, çayı da almaq üçün mütləq onun ağzından keçmək lazımdır. Keçidin ağzında güclü mühafizə dəstəsi olan keşikçi istehkamı var. Çayın o tərəfində Kappadokiya gəlir, oradan da Kilikiya sınırlarına qədər 104 fərsəng uzunluğunda 28 dayanacaq var. Bu sınırdakı iki keçidi aşıb iki gözetçi məntəqəsini keçmək lazımdır; Kilikiyadan ötən yolda 151/2 fərsəng məsafədə üç dayanacaq var. Fərat (Yevfrat) adlı çay Kilikiya ilə Ərmənin sınırıdır. Ərməndəki 561/2 fərsəng məsafədə karvansaraları və gözetçi məntəqələri olan 15 dayanacaq yerləşir. Bu yol Ərməndən Matienaya aparır: (burada) 136 fərsəng məsafədə 34 dayanacaq var. Bu ölkədən gəmi işləyən dörd çay axır. Bu çayların hamısından gəmi ilə keçmək lazımdır. Birinci çay Dəclə (Tigr), sonra hər ikisi Zabat adlanan ikinci və üçüncü çaylar gəlir. Amma bunlar ayrı-ayrı çaylar olub başlanğıcını müxtəlif yerdən alırlar; birinci çay Ərməndən, ikinci çay isə Matienadan axır.

Dördüncü çay isə Gind adlanır. Kuruş onu vaxtı ilə 360 kanala böldürmüşdür. Sonra yol bu (keçidlərdən) Kissiya ölkəsinə gedir; buranın 421/2 fərsəng məsafəsində gəmiçilik üçün əlverişli olan Xoasp çayına qədər 11 dayanacağı var. Sus şəhəri oradadır. Sardadan Susa qədər 111 dayanacaq, bir o qədər də karvansara var.

53. Bu şah yolu fərsənglərə görə düzgün hesablanıbsa və 1 fərsəng 30 stadiyaya bərabədirsə, (əslində də elə belədir), onda Sardadan Susdakı (Memnoniya adlı) şah sarayına qədər 13500 stadiya və ya 450 fərsəng olur. Hər günə 150 stadiya hesabı ilə götürsək, onda bütün yolu getmək üçün düz 90 gün lazım gələr.

54. Beləliklə, miletli Aristaqor lakedemonlu Kleomenə şahın paytaxt şəhərinə qədər üç ay yol getmək lazım gəldiyini söyləyəndə tamamilə doğru demişdir. Kim bu yolun uzunluğunu, daha dəqiq bilmək istəyirsə, mən bu haqda da məlumat verə bilərəm: bu yola Efesdən Sardaya qədər olan yolu da artırmaq lazımdır. Doğrudan da, ellin dənizi sahillərindən həm də Memnon şəhəri adlanan Susa qədər yol 14040 stadiyadır. Axı, Efesdən Sardaya qədər 540 stadiyadır; ona görə də üç aylıq yol, daha üç gün də uzanır.

55. Bu arada Spartanı tərk edən Aristaqor tiranlardan təzəcə azad olmuş Afinaya gəlmişdir. Afina da məhz bu şəkildə azad olmuşdur: Pisistratın oğlu və tiran Hippinin qardaşı Hipparxı mənsəcə Hefireylərdən olan Aristogiton və Harmodi öldürmüşdülər (yuxuda Hipparxa onun qisməti açıq-aşkar göstərilmişdi). Onun ölümündən sonra Afinada tiranlıq daha dörd il sürmüş və əvvəlkindən xeyli amansız olmuşdur.

56. Hipparxın yuxu görməsi də belə olmuşdur. Panafineya bayramı qabağı Hipparxın hüzuruna qamətli və gözəl bir kişi gəlib ona belə mübhəm sözlərlə müraciət etmişdir.

Ey şir, dözümlü ürəklə dözülməz əzaba döz,
Tale bütün mürtədləri ədalətli cəza ilə cəzalandırır.

Hipparx ertəsi gün səhər bu haqda (olduğu kimi) yuxuyozanlara bildirmişdir. Sonra da yuxuya məhəl qoymayaraq təntənəli nümayiş təşkil etmiş və orada da əcəli yetmişdir.

57. Hipparxın qatillərinin mənsub olduqları Hefireylər isə, özlərinin sözlərinə görə, öncə Eretriya gəlmişlər. Mən də sorğu-sual vasitəsi ilə onların (mənsəcə) finikiyalı olub, Kadmla birlikdə indi Beotiya adlanan torpağa gəldiklərini öyrənmişəm. Onlar burada məskunlaşaraq, Tanaqr bölgəsini püşk yolu ilə almışlar. Buradan Kadmlın nəslini öncə argoslular qovmuşlar, sonra da beotiyalılar Hefireyləri qovmuş və onlar da Afinaya gəlmişlər. Afinalılarsa onlara indi heç xatırlamağa dəyməyən çoxlu məhdudluqlar qoyaraq, müəyyən şərtlərlə öz vətəndaşları cərgəsinə götürmüşlər.

58. Kadmla Elladaya gəlmiş bu finikiyalılar isə (onların içərisində xatırlanılan Hefireylər də varmış) bu torpaqda məskunlaşaraq, mənim fikrimcə, əvvəllər ellinlərə bəlli olmayan çoxlu elm və incəsənət, hətta yazı gətirmişlər. Öncə kadmeylərin yazıları başqa finikiyalıların yazısı kimi olmuşdur. Sonralar dilin dəyişməsi nəticəsində hərflərin şəkli də tədricən dəyişmişdir. O vaxtlar onların ellin qəbilələrindən qonşuları çox bölgələrdə ionlar olmuşlar. Onlar finikiyalılardan yazını götürüb, hərflərin şəklini özlərinə uyğun olaraq azca dəyişmiş və bunu Finikiya yazısı adlandırmışlar (bu, tamamilə ədalətlidir, çünki yazını Elladaya finikiyalılar gətirmişlər). İonlar da qədimlərdən kitaba dəri demişlər, çünki papirus olmadığına görə onlar keçi və qoyun dərisi üstündə yazmışlar. Hələ indinin özündə belə bəzi barbar xalqlar bu cür dərilərdə yazırlar.

59. Mən özüm Beotiya Fivasında İsmeniya Apollonu məbəbində bir neçə üçayağa döyülmüş və əksər hissəsi ion yazısına oxşayan kadmey yazıları görmüşəm. Üçayağın birindəki yazıda deyilir:

Amfitrion telebləri məğlub edərək məni nəzir verdi...

Bu yazı bəlkə də Kadmlın nəticəsi, Polidorun nəvəsi, Labdak oğlu Lai dövrünə aiddir.

60. Başqa bir üçayaqlıda altı bölgülü ölçü ilə belə bir kitabə həkk olunmuşdur:

Ey yumruq döyüşçüsü Skey, uzaqvuran Apollon

Qalib gəlib mənə sənə əvəzsiz nəzir hədiyyə vermişdir.

Bu Skey bəlkə də, Hippokoontun oğlu olmuşdur. Əgər bu Skey Hippokoontun nəzir verilən oğlunun adaşı deyil, onun özüdürsə, onda üçayaqlı Lai oğlu Edipin dövrünə aiddir.

61. Üçüncü üçayaqlıda da yenə altı bölgülü ölçü ilə yazılmış parçada deyilir:

Laodamant, bu üçayağı sənə itibaxışlı Apollon,
Hökmdar öz ailəsi ilə əvəzsiz hədiyyə kimi bəxş etmişdir.

Bu Eteokl oğlu Laodomant hökmdarın dövründə argosluların qovduqları kadmeylər enxeyleylər torpağına getmişlər. Hefireylər isə ölkədə qalmışlar, amma sonralar beotiyalılar onları sıxışdırdığına görə Afinaya getməli olmuşlar. Onlar Afinada bir məbəd ucaltmışlar; amma başqa afinalıların buna heç bir dəxli olmamışdır. Bu məbəd başqalarından, xüsusən Axeya Demetrasi məbədinə və gizli adətlərindən kəskin fərqlənir.

62. Bax, beləliklə, mən Hipparxın yuxusundan və onun qatillərinin mənsub olduğu Hefireylərin mənşəyindən danışdım. İndi mən afinalıların tiranlardan necə azad olmaları əhvalatına yenidən qayıtmalıyam. Beləliklə, Hippi tiran kimi hakimiyyət sürmüş və Hipparxın öldürülməsinə görə afinalılarla son dərəcə sərt davranmışdır. Bu vaxt Afina nəslindən olub Pisistratidlərin sürgün etdikləri və başqa sürgünlərlə birlikdə hərbi qüvvələrin köməyi ilə qayıtmağa cəhd göstərmiş Alkmeonidlər, (Afinanı azad etmək üçün göstərdikləri bu cəhd zamanı ağır məğlubiyyətə uğrasalar da), Peoniya (demindən) şimala doğru Lepsidri deyilən bir yeri möhkəmləndirmişlər. Alkmeonidlər buradan Pisistratidlərə qarşı hər cür fitnə düzəltmişlər. Belə ki, onlar o vaxt olmayan indiki Delf məbədini tikməyi amfiksionlardan icarəyə götürmüşlər. Onlar həm varlı, həm də qədimlərdən hörmətli nəsil olduqlarına görə, hətta, düşüncələrindən də möhtəşəm məbəd ucaltmışlar. Müqaviləyə görə onlar məbədi əhəng tufundan tikməli olsalar da, onun baş divarını (fasadını) Paros mərmərindən tikmişlər.

63. Beləliklə, afinalıların danışdıqlarına görə, Alkmeonidlər Delfdə olanda Pifiyanı pulla ələ gətirib, onunla belə razılığa gəlmişlər: spartalılar istər şəxsən, istərsə dövlət adından kahinə sorğu verəndə Pifiya onlara (allah iradəsi ilə) Afinanı azad etməyi bəyan etməlidir. Lakedemonlular hər dəfə eyni bəyanat alaraq axırda başda şəhərin çox nüfuzlu adamı sayılan Aster oğlu Anximoli olmaqla Pisistratidləri Afinadan qovmaq üçün qoşun göndərmişlər. (Halbuki, spartalılar Pisistratidlərlə ən yaxın dost olmuşdular.) Axı, onlar allah buyruğunu ölümlülərə borcdan da vacib sayırmışlar. Qoşunu isə spartalılar dəniz yolu ilə gəmilərdə göndərmişlər. Faler sahilinə yan alan Anximoli öz qoşununu sahilə çıxarmışdır. Yürüş haqqında qabaqcadan xəbər tutan Pisistratidlər isə Fessaliyadan kömək istəmişlər, çünki onlar hələ əvvəldən fessaliyalılarla ittifaq bağlamışdılar. Fessaliyalılar Pisistratidlərin xahişi ilə konili hökmdar Kiney başda olmaqla min atlı göndərmək üçün bir səsə qərar qəbul etmişlər. Pisistratidlər bu cür müttəfiqlə birlikdə bir müharibə üsulu fikirləşmişlər: onlar Fessaliya atlılarının hərəkətini asanlaşdırmaq üçün Faler düzənliyindəki ağacları kəsməyi əmr etmişlər. Bundan sonra həmin atlıları Sparta qoşununun üstünə göndərmişlər.

64. Bundan sonra lakedemonlular başda hökmdar Anaksandrid oğlu Kleomen olmaqla Afinaya yürüş üçün daha çoxsaylı qoşun yığmışlar. Lakin onlar bu dəfə dənizlə deyil, quru yolla getmişdir. Attikaya girəndə spartalıları hamıdan qabaq (Fessaliya) atlıları qarşılamışlar, amma tutuşandan sonra onlar döyüş meydanında 40 nəfərdən artıq meyit qoyub qaçmağa başlamışlar. Sağ qalanlar dərhal kəsə yolla Fessaliyaya qayıtmışlar. Kleomen də azadlıq istəyən afinalılarla birlikdə aşağı şəhəri tutub Pelarqi qalasına sığınmış tiranları mühasirəyə salmağa başlamışdır.

65. Bununla belə, lakedemonlular, əlbəttə, (qalanı və Pisistratidləri heç vaxt ələ keçirə bilməzdilər), axı onlar mühasirəni davam etdirmək fikrində olmamışlar, Pisistratidlər isə özlərini ərzaq və içməli su ilə yaxşı təmin edə bilmişdilər. Bir neçə günlük uğursuz mühasirədən sonra birdən mühasirədəkilər üçün faciəli, mühasirəyə alanlardan ötəri isə xoşbəxt hadisə baş verməsəydi, spartalılar Spartaya qayıdacaqdılar. Faciəli hadisə də bundan ibarət olmuşdur: Pisistratidlərin oğulları onları gizlicə Attikadan təhlükəsiz yerə aparmağa cəhd göstərilərkən əsir düşmüşlər. Bu vəziyyət Pisistratidlərin bütün hesablarını pozmuş və onlar övladlarının qaytarılması əvəzində

afinalıların qoyduqları beş gün ərzində Attikanı tərk etmək şərti ilə təslim olmaq məcburiyyətində qalmışlar. Pisistratidlər afinalılar üzərində 36 illik hakimiyyətdən sonra Skamandrdakı Sigeyə çəkilməmişlər. Pisistratidlər də keçmişdə Kodr və Melanf nəslindən çıxmış Afina hökmdarları kimi ilk öncə Pilosdan gəlmə və Neley nəslindən olmuşlar. Buna görə də Hippokrat Nestor oğlu Pisistratin xatirəsinə öz oğlunun da adını Pisistrat qoymuşdur. Afinalılar tiranlardan beləcə azad olmuşlar. Bəs (tiranlardan) azad olandan sonra və ionların Daraya qarşı üsyanına qədər, məhz milletli Aristaqorun kömək xahiş etmək üçün Afinaya gəlişinə qədər "onlar xatırlamağa layiq nə işlər görmüşlər, hansı bəlalara düşər olmuşlar" sualına cavab olaraq mən hər şeydən qabaq elə bu haqda danışmaq istəyirəm.

66. Doğrudur, Afina keçmişdə ən böyük şəhər olmuşdur, amma indi, tiranlardan azad ediləndən sonra onun qüdrəti daha da artmışdır. O vaxt şəhərin başında iki adam dayanmışdır. Bunun biri, deyilənə görə, Pifiyanı ələ almış Alkmeonid Klisfen, o biri isə Tisandr oğlu İsaqordur (amma onun sələflərinin adını çəkə bilmirəm). Ancaq burası da var ki, onun qohumları, Kariya Zevsinə qurban gətirirlər. Elə bu adamlar şəhərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışlar. Klisfen məğlub olub, qara camaata yaltaqlanmağa başlamışdır. O, bundan sonra Afina vətəndaşlarının keçmişdə bölündükləri dörd filanı on təzə fila ilə əvəz etmişdir. O, filaların İonun dörd oğlunun-Heleontun, Egikoron, Arqadın və Hopletin adını daşıyan keçmiş adlarını⁴ ləğv edib, onların əvəzinə başqa, eləcə də, yad qəbilə qəhrəmanlarının (Eant) adlarını götürmüşdür. Eant adını da (o, afinalı olmasa da), ona görə götürmüşdür ki, bu adam şəhərin qonşusu və müttəfiqi olmuşdur.

67. Mənim fikrimcə, Klisfen bu yeniləşdirməni ana babası olan Sikion tiranını yamsılayaraq aparmışdır. Bu böyük Klisfen Arğosla müharibə zamanı rapsodlara Sikionda yarış keçirməyi yasaq etmişdi, çünki Homerin epik nəğmələrində arğoslular və Arğos, demək olar ki, həmişə tərənnüm olunur. Sonra bu tiran məbədi indi də Sikionun ticarət meydanının özündə ucalan Qalayın oğlu (qəhrəman) Adrastı da məhz arğoslu olduğu üçün ölkədən sürgün etmək istəyirmiş. Klisfen Delfə gəlib Adrastı sürgün etmək haqqında kahinə sorğu vermişdir. Pifiya da cavabında ona buyurmuşdur: Adrast Sikion hökmdarıdır, (Klisfen) isə yalnız qəddar tirandır. Allah tirana Adrastın hörmətini yerə vurmağa imkan vermədiyindən o, evə qayıdanda Adrastın Sikiondan könüllü çıxıb getməsindən ötrə başqa vasitələr düşünmüşdür. O, bəhanə tapıldığını qərarlaşdırdan sonra Beotiya Fivasına adam göndərüb Astakın oğlu qəhrəman Melanippi Sikiona çağırmaq istədiyini bildirməyi əmr etmişdir. Fivalılar razılaşmışlar. Klisfen də Melanippi Sikiona çağırub Pritaney yaxınlığındakı müqəddəs sahəni ona nəzir vermiş və şəhərin ən əlçatmaz yerində məbəd ucaltmışdır. (Bunu da əlavə etmək lazımdır ki,) Klisfenin Melanippi çağırması onun Adrastın qəddar düşməni olması ilə bağlıymış; Adrast onun qardaşı Mekisteyi və qayınatası Tideyi öldürmüşdü. Məbədin nəzir edilməsindən sonra Klisfen qurban gətirilməni və bayramları Adrastdan alıb Menalippə vermişdir. Sikionlular Adrasta həmişə dərin ehtiram göstərmişlər. O, Polibin qız nəvəsi idi, Sidonda hökmdarlığı da oğlu olmayan Polibin ölümündən sonra almışdı. Sikionluların Adrasta göstərdikləri başqa hörmətlərdən biri də onun "ehtirasının" (tamaşaya qoyulan) faciə xorunda vəsf edilməsi olmuşdur. Beləliklə, onlar Dionisin əvəzinə Adrasta sitayiş etmişlər. Klisfen isə indi (faciə) tamaşalarını Dionisə, qalan ayinləri Melanippə vermişdi.

68. Klisfen Adrastla belə rəftar etmişdir. Dori filalarının adının isə Arğos adları ilə eyni olmaması üçün onları başqa adlarla dəyişmişdir. Bununla yanaşı, o, sikionluları da ələ salmağı özünə rəva görmüşdür. Belə ki, o, filalara yeni adlar seçəndə donuz və eşşək adlarını götürüb onlara yalnız şəkilçi artırmışdır. Təkcə öz filasına məhz arxelay, yəni "hakimiyyət orqanları" sözünü ad kimi götürmüş, qalanlarını isə giatlar, oneatlar, xereatlar⁵ adlandırmışdır. Filalar bu adları təkcə Klisfenin dövründə deyil, onun ölümündən 60 il keçəndən sonra da saxlamışlar. Sonralar (sikionlular) qarşı razılığa gəlib filaların keçmiş Hilley, Pamfila və Dimanta⁶ adlarını bərpa etmişlər. Onlar bu adlara dördüncü filanı da qatıb onun üzvlərini Adrastın oğlu Egialın adı ilə egialeylər adlandırmışlar.

69. Bunu sikionlu Klisfen etmişdir. (Babasının adı verilmiş) afinalı Klisfen, yəni, sikionlu Klisfenin qız nəvəsi isə adaşını yamsılayaraq, mənəcə, elə o dorilinin özü kimi ionlara nifrət etmiş və eyni ilə bu da afinalıların fila adlarının ion adları ilə bir cür olmasını istəməmişdir. Axı, Klisfen keçmişdə hüquqsuz olan Afina xalqını öz tərəfinə çəkən kimi fila adlarını dəyişib onların sayını artırmışdı.

Məhz dörd fila başçısı əvəzinə on başçı qoymuş, eləcə də, hər filanı on demə bölmüşdür. İndi, xalq Klisfenin tərəfini saxladıqda o öz düşmənlərindən qat-qat güclü idi.

70. İsaqor isə bu dəfə məğlubiyyətə uğramışdır və öz növbəsində o da düşünüb Pisistratidlər mühasirəyə düşdüyü vaxtlar ona qonaqpərvərlik göstərmiş lakedemonlu Kleomeni köməyə çağırmışdır. Yeri gəlmişkən deyim ki, İsaqorun arvadı ilə Kleomenin əlaqəsi haqqında söz-söhbət də yayılıbdır. Kleomen də qabaqca Afinaya carçı göndərüb Klisfeni və onunla birlikdə üstündə "yamanlıq ləkəsi" olduğu hesab edilən bir çox başqa afinalını sürgünə göndərməyi tələb etmişdir. O, bütün bu tədbirlərə İsaqoru çuğulçuluğu əsasında əl atmışdır. Doğrudan da, alkmeonlar və onların tərəfdarları qan tökülməsində günahkar idilər, amma nə Klisfenin, nə də dostlarının bu işdə əlləri olmamışdır.

71. Afinalıların "yamanlıqla ləkələnənlər" adlandırılması səbəbi də belədir: Kilon adlı bir Olimp oyunları qalibi Afinada olubmuş. O, çox qürrələnib tiranlığı ələ keçirməyə çalışmış. Bir dəstə yaşıdları ilə birlikdə akropolu tutmağa cəhd göstəribmiş. Buna nail ola bilməyən Kilon "mərhəmət diləyən" adam kimi ilahənin bütxanəsində oturubmuş. O vaxtlar Afinanı idarə edən navkrari⁷ ağsaqqalları Kilonun və dostlarının həyatını qoruyacaqlarını vəd edib onları bütxanədən çıxıb getməyə razı salmışlar. Kilonun və dostlarının öldürülməsinin günahı isə alkmeonların üzərinə düşür. Bu hadisə hələ Pisistrat dövrünə qədər baş vermişdir.

72. Kleomen carçının vasitəsilə Klisfenin və yamanlıqda ləkəli olanların sürgün olunmasını tələb edəndə Klisfenin özü gizlincə şəhərdən qaçmışdır. Buna baxmayaraq, Kleomen kiçik bir dəstə ilə Afinaya gəlib, İsaqorun göstərişi ilə yamanlıqla ləkələnmiş 700 ailəni sürgün etmişdir. Bundan sonra hökmdar yenidən məşvərəti buraxmağa və bütün hakimiyyət İsaqorun 300 tərəfdarına verməyə cəhd göstərmişdir. Məşvərət buna qarşı çıxıb tabe olmaq istəməyəndə Kleomen, İsaqor və tərəfdarları akropolu tutmuşlar. Qalan afinalılar da birləşərək (akropolu) iki gün mühasirədə saxlamışlar. Üçüncü gün onlar mühasirədəkilərlə bütün lakedemonluların ölkəni tərk etməsi haqqında razılaşma bağlamışlar. Bu vaxt Kleomenə verilmiş bəyan doğru çıxmışdır. Axı, Kleomen akropolu tutmaq üçün oraya qalxanda, həm də, guya ilahəyə dua etmək niyyəti ilə onun müqəddəs otağına girmək istəmişdir. Hökmdar ayağını qapıdan içəri qoymağa macal tapmamış kahin oturduğu yerdən durub demişdir: "Lakedemonlu yadelli, geri dön! Məbədə ayaq basma! Axı, dorilərin buraya girməsinə icazə verilmir!" Kleomen buna etiraz etmişdir: "Ey qadın! Mən dorili deyil, axeyliyəm. Beləliklə, Kleomen kahinin bəyanına məhəl qoymayıb, hər-halda, güclə (məbədə) girmiş və buna görə də öz lakedemonluları ilə birlikdə yenidən ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Afinalılar İsaqorun qalan tərəfdarlarını buxovlayıb edam etmişlər. Edam edilənlər içərisində gücü və rəşadətli əməlləri haqqında son dərəcə çox danışa biləcəyim delfli Timesifey də olmuşdur.

73. İsaqorun tərəfdarları belə buxovlanmış və edam edilmişlər. Bundan sonra afinalılar Klisfeni və Kleomenin sürgünə göndərdiyi 700 ailəni geri qaytarmış və farslarla ittifaq bağlamaq üçün Sardaya səfirlik göndərmişlər: axı, onlar Kleomenlə və lakedemonlularla müharibə olacağına inanmışlar. Səfirlik Sardaya gəlib tapşırığı ünvana çatdıranda Sardanın satrapı, Güştəsp oğlu Artafren soruşmuşdur: "Bu hansı xalqdır, harada yaşayır və nə üçün farslarla ittifaq axtarır?" Səfirlikdən izahat alan satrap onlara belə qısa cavab vermişdir: "Afinalılar şaha torpaq və su versələr o, ittifaq bağlayar, verməsələr, onda çıxıb getsinlər". Nümayəndələr isə ittifaq bağlamaq arzusunda olub razılaşmışlar və bunun məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmüşlər. Amma vətənə dönəndə onlar bu müstəqil hərəkətlərinə görə kəskin tənbehə məruz qalmışlar.

74. Bu vaxt Kleomen afinalıların onu sözdə və işdə təhqir etdiklərini düşünüb bütün Peloponnesdən qoşun yığmağa başlamışdır. Hökmdar yürüşün məqsədi haqqında sussa da, Afina xalqından intiqam alıb İsaqoru tiran qoymaq istəmişdir. (Axı, İsaqor onunla birlikdə akropolu tərk etmişdir.) Beləliklə, Kleomen böyük qoşunla Elevsinə gəlmiş, dilə tutulmuş beotiyalılar da Attikanın sınır kəndləri olan Enoyanı və Hissiyanı ələ keçirmişlər. O biri tərəfdən xalkidalılar hücumə keçərək Attika zəmilərini məhv etməyə başlamışlar. Afinalılar iki od arasında qalsalar da, beotiyalılar və xalkidalılarla sonra danışmaq qərarına gəlib, Elevsində peloponneslilərə qarşı çıxmışlar.

75. Hər iki qoşunun döyüşə girəcəyi anda korinflilər ədalətsiz iş tutduqlarını başa düşüb daşınmış və evlərinə qayıtmışlar. Kleomenlə birlikdə lakedemonlular ordusunun başında duran Spartanın

ikinci hökmdarı Ariston oğlu Demarat da korinflilərin ardınca getmişdir. Bu vaxta qədər o, Kleomenlə razı imiş. Bu çəkişməyə görə Spartada hər iki hökmdarın birlikdə yürüşə çıxmasını qadağan edən qanun verilmişdir (axı, əvvəllər hər iki hökmdar yürüşə çıxarmış). İndi hökmdarın biri qoşuna başçılıqdan uzaqlaşdırıldığı üçün Tindarilərdən biri evdə qalmağa məcbur idi; axı, bu vaxta qədər hər iki Tindari (Sparta qoşununda) köməkçi və müdafiəçi kimi yürüşə çıxarmışlar.

76. O biri müttəfiqlər də Elevsində Lakedemon hökmdarlarının çəkişməsini, korinflilərin döyüş sıralarını tərk etmələrini görüb evlərinə qayıtmışlar. Beləliklə, dorilər dördüncü dəfə Attikaya soxulmuşlar. Onlar buraya iki dəfə düşmən kimi, iki dəfə Afina demokratiyasını müdafiə üçün gəlmişlər. Birinci dəfə Meqaridanın əsasını qoyanda gəlmişlər (bu yürüşü Afina hökmdarı Kodrun vaxtına aid etmək doğru olardı). İkinci və üçüncü dəfə Sparta qoşunu Pisistratidləri sürgün etmək üçün Spartadan çıxmışdılar. İndiki - dördüncü hücum peloponneslilərə başçılıq edən Kleomenin Elevsinə yürüşüdür. Beləliklə, dorilər dördüncü dəfə Attika torpağına girmişlər.

77. Bu düşmən qoşunu belə şərəfsizcəsinə dağılmışdır. Həmin vaxt afinalılar intiqam fikrinə düşərək qabaqca Xalkidaya müharibəyə getmişlər, beotiyalılar da xalkidalılara kömək üçün Yevripaya girmişlər. Köməyə gələn beotiyalıları görən afinalılar xalkidalıların üstünə getməkdənsə, qabaqca beotiyalıları hücumla keçmək qərarına gəlmişlər. Afinalılar beotiyalıları döyüşə girib tam qələbə çalmışlar: çoxlu düşmən qırılıb 700 adamı əsir almışlar. Elə həmin gün afinalılar üzüb Yevbeyaya keçərək xalkidalılara hücum etmiş, onlara da qalib gəlmişlər. Onlar qələbədən sonra hippobotların 8 torpaqlarında 4000 köçkün klerux 9 qoymuşlar. Afinalılar xalkidalı və beotiyalı əsirləri buxovlayıb zindana salmışlar. Doğrudur, bir müddətdən sonra əsirləri 2 minə azad etmişlər. Onlara vurulan buxovları afinalılar akropoldan asmışlar. Midiyalılarla müharibədə yağıın zamanı yanib qarsımış bu buxovlar mənim vaxtıma qədər orada qalırdı və qərb tərəfdə məbədlə üzbəüz divardan asılmışdılar. Afinalılar əsirlərin alınıb azad edilmə haqqının onda birini ilahəyə misdən dörd atlı gərdünə üçün nəzir etmişlər. Bu nəzir akropola çıxan kimi soldakı mişar yerində durur. Üstündəki kitabədə deyilir:

Afinalılar xalkidalılarla və beotiyalıları savaşıdılar
Onları zəncirə vurub qürurlarını yox etdilər.
Əsirlik iztirabdı, fidyə isə bahalıydı,
Fidyənin onda biri ilə buradakı araba yaradıldı.¹⁰

78. Beləliklə, Afinanın qüdrəti artmışdır. Aydındır ki xalq üçün hüquq bərabərliyi müəyyən münasibətlə deyil, ümumən, qiymətli sərvətdir. Axı, Afina tiranların hakimiyyəti altında olanda onlar müharibədə qonşularının birini də məğlub edə bilməmişdilər. Amma indi onlar tiranlıqdan azad olub vəziyyətlərinə görə, şəksiz, birincilik qazanmışdılar. Ona görə də, görünür, afinalılar tiranların zülmü altında olanda öz ağasına işləyən qul kimi döyüşmək istəməmişlər; indi isə hər kəs azad olub, öz xoşbəxtliyi üçün çalışmışdır.

79. Afinalıların işləri bu vəziyyətdə olmuşdur. Fivalılar isə bundan sonra afinalılardan intiqam almaq məqsədi ilə Delfdə kahinə sorğu vermək üçün nümayəndələr göndərmişlər. Pifiya da cavab vermişdir: onlar təklikdə afinalılardan intiqam ala bilməzlər. Pifiya fivalılara "tam hay-küylü yığıncaq"¹¹ çağırmağı və ən yaxşı qonşulardan kömək istəməyi buyurmuşdur. Nümayəndələr geri qayıdanda xalq yığıncağı çağıraraq kahinin bəyanını onlara xəbər vermişlər. Kömək üçün yaxın qonşulara müraciət etmək haqqında nümayəndələrdən eşidən fivalılar demişlər: "Məgər tanaqrahlılar, koroneylər və fespialılar ən yaxın qonşularımız deyillərmi? Onlar həmişə bizim tərəfdə həvəslə vuruşub, bizə kömək edirlər; Biz nə üçün bunu onlardan yenə də xahiş etməliyik? Yox, kahin bəyanının mənasını düzgün yozmaq lazımdır!"

80. Yığıncaqdakı müzakirə zamanı dinləyənlərdən biri demişdir: "Mənə elə gəlir ki, kahinin bizə verdiyi bəyanın mənasını mən başa düşürəm. Rəvayətdə deyildiyi kimi, Asopun iki qızı varmış - Fiva və Egina. Onlar bacı olmuşlar, ona görə də, mənim gümanıma, ilahə eginallılardan kömək istəməyi bizə məsləhət görür". Görünür, heç kəs bundan yaxşı məsləhət verə bilmədiyi üçün, fivalılar kahinin bəyanı əsasında ən yaxşı (qohumlar) kimi eginallılardan kömək xahiş etmək üçün

dərhal Eginaya nümayəndələr göndərmişlər. Eginalılar fivalıların xahişinə cavab olaraq Eakidləri onlara köməyə göndərəcəklərini vəd etmişlər.

81. Fivalılar Eakidlərlə ittifaqda afinalılara hücumla keçməyə cəhd göstərüb, amma ağır məğlubiyyətə uğrayanda yenidən Ekinaya elçilər göndərmişlər: onlar Eakidlərin köməyindən imtina edib adi adamların köməyini xahiş edirlər. Onda eginalılar özlərinin böyük sərvəti ilə öyünərək afinalılarla qədim düşmənçiliklərini yada salmış və fivalıların xahişi ilə afinalılara elan olunmamış müharibəyə başlamışlar. Axı, afinalılar beotiyalıları sıxışdırdıqları bir vaxtda eginalılar hərbi gəmilərdə Attikaya keçərək Faleri və sahildəki çoxlu yerləri talan etmişlər. Onlar bununla afinalılara böyük ziyan vurmuşlar.

82. Eginalılarla afinalıların lap köhnə davası da buna görə başlayıbmiş: Epidavrda torpaq bar vermirmiş (epidavrlılar bu haqda Delfdə kahinə sorğu veriblərmiş. Pifiya da onlara buyurubmuş ki, Damiyaya və Avksesiya büt ucaltsalar, onların bədbəxtliyi sona yetər. Sonra epidavrlılar ilahədən soruşmuşlar: onlar bütü misdən düzəltsinlər, yoxsa mərmərdən? Pifaya da onlara nə ondan, nə bundan büt düzəltməyə icazə verməyib, yalnız insan əli ilə becərilmiş zeytun gövdəsindən düzəltməyi buyurmuşdur. Onda epidavrlılar afinalılardan zeytun ağacı kəsməyə icazə verməyi xahiş etmişlər, çünki onlar Afina zeytununu ən müqəddəs saymışlar. Bununla belə, deyilənə görə, o vaxt Afinadan başqa heç yerdə zeytun ağacı yoxmuş. Afinalılar epidavrlıların Palladaya və Erexeyə hər il nəzir gətirməsi şərti ilə buna razılıq vermişlər. Epidavrlılar bu şərti qəbul edərək, istədiklərini alıb həmin zeytunlardan bütlər ucaltmışlar. Bu vaxt onların torpağı yenidən məhsul verməyə başlamış və epidavrlılar öz vədlərini yerinə yetirmişlər.

83. O vaxtlar, bundan əvvəllər də, eginalılar Epidavrdan asılı olmuşlar. Məhkəmə işlərini, vətəndaşlar arasındakı mübahisələri yoluna qoymaqdan ötrü eginalılar Epidavra getməli olmuşlar. Amma həmin vaxtdan etibarən eginalılar hərbi gəmilər qayımağa başlamışlar və düşünmədən Epidavrdan ayrılmışlar. Düşmənçilik toqquşmalarında eginalılar epidavrlılara (böyük) ziyan vurmuşlar, çünki onlar dənizdə ağalıq edirlərmiş, hətta onların xatırladılan Damiya və Avksesiya bütlərini oğurlayıblarmış. Eginalılar bu bütləri özləri ilə aparıb ölkənin dərinliklərində Eya adlı yerdə (şəhərdən təxminən 20 stadiya aralıda) ucaltmışlar. Onlar bütləri orada qoyub ilahələrə qurbanlar vermişlər və onları rəqslərlə, məsxərəli qadın xoru nəğmələri ilə rəhmə gətirmişlər. Hər ilahəyə 10 xoreq həsr etmişlər. Bu xor nəğmələrində heç vaxt kişilərə rişxənd edilməz, yalnız yerli qadınlar masqaraya qoyularmış. Belə müqəddəs mərasimlər, habelə digər gizli ibadətlər epidavrlılarda da var.

84. Bu bütlərin oğurlanmasından sonra epidavrlılar afinalılara olan öhdəliklərini yerinə yetirməmişlər. Onda afinalılar elçilərin vasitəsi ilə öz narazılıqlarını epidavrlılara bildirmişlər. Epidavrlılar isə dəlillər gətirib heç nədə günahları olmadığını bildirmişlər. Onlar demişlər ki, bu bütlər onların ölkəsində olarkən epidavrlılar öz öhdəliklərini yerinə yetirmişlər. Afinalılar da nəzirlərini eginalılardan tələb etməlidirlər, çünki bütlər indi onlardadır. Onda afinalılar bütlərin qaytarılması tələbi ilə eginalılara elçilər göndərmişlər. Eginalılar da afinalılarla heç bir alış-verişləri olmadığını demişlər.

85. Eginalılar rədd cavabından sonra, Afina rəvayətinə görə bütün icmanın adından Eginaya Afina vətəndaşlarından ibarət bir triyer göndərilmişdir. Onlar buraya gələndə Afina ağacından düzəldilmiş bütləri oturacağından qoparıb özləri ilə aparmağa cəhd etmişlər. Heykəlləri bu yolla yerindən tərpətmək mümkün olmadığı üçün afinalılar onlara buraz atıb dartmışlar. Onlar burazı çəkən vaxt qəflətən ildırım çaxmış, eyni zamanda, yer tərpənmişdir. Triyerdən burazı çəkən adamlar bu qəfil hadisədən ağullarını itirib dəlicəsinə bir-birini düşmən kimi qırmağa başlamışlar, axırda bircə nəfər sağ qalmış, o da Falerə qayıtmışdır.

86. Afinalıların danışdıqlarına görə, əhvalat belə olmuşdur. Eginalılar isə afinalıların ancaq bir gəmidə gəlmədiklərini iqrar edirlər, axı, bir deyil, daha artıq gəmi ilə gəlmiş olsaydılar da eginalılar bu gəmilərin qarşısına çıxıb bilərdilər, hətta özlərinin gəmiləri olmasaydı belə düşmən gəmilərinin öhdəsindən gələrdilər. Əslində, afinalılar onların torpağına çoxlu gəmi ilə hücumla keçmişlər, eginalılar isə, sadəcə, dəniz döyüşündən çəkinmişlər. Qərər ki, eginalılar dəniz döyüşündən çəkinəndə zəifliklərinə görə belə etdiklərini, yoxsa, doğrudanmı dəniz döyüşünə girmək istəmədiklərini dəqiq izah edə bilmirlər. Demək, eginalılar döyüşə çıxmadıqlarına görə afinalılar

gəmidən düşüb heykəllərin yanına getmişlər. Amma heykəlləri özüllərindən ayıra bilmədiklərindən buraz atıb dartmışlar, axırda yerindən çıxaranda heykəllərin ikisi də eyni vəziyyətdə - dizi üstə afinalıların qabağına düşmüşlər (doğrusu, mən bu rəvayətə inanmıram, amma inanan adamlar da ola bilər). Heykəllər o vaxtdan indiyə qədər həmin vəziyyətdə qalmışlar. Rəvayətə görə, afinalılar belə hərəkət etmişlər. Eginalıları isə öz rəvayətlərini belə davam etdirirlər: afinalıların gözlənilən yürüşdən xəbər tutan eginalıları, arğosluların köməyə gələcəklərinə əvvəlcədən razılıq almış afinalılar Egina torpağına girəndə arğoslular da gizləncə Epidavrdan eginalıların adasına keçib köməyə gəlmişlər. Arğoslular heç nədən şübhələnməyən afinalılara hücumla keçib onları gəmilərdən ayırmışlar. Elə bu vaxt ildırım çaxmış və yer yırğalanmışdır.

87. Arğos və Egina əfsanələrində belə deyilir. O da Afina rəvayəti ilə ancaq finalına - yəni yalnız bircə afinalının Attikaya sağ-salamat qayıtmasına görə uyğun gəlir. Arğoslular isə, bundan əlavə, bu yeganə adamın, onlar afina qoşununu qırdıqdan sonra sağ qaldığını iqrar edirlər, halbuki afinalılar qoşunlarının məhv olmasını ilahə ilə bağlayırlar. Afina rəvayətinə görə, heç bu bir nəfər də sağ qurtarmayıb, məhz belə "bir şəraitdə həlak olmuşdur: O, guya bədbəxt hadisə xəbəri ilə Afinaya gəlmişdir. Eginaya yürüşdə iştirak edən döyüşçülərin arvadları isə döyüş iştirakçılarından yalnız bu adamın xilas olduğunu bilib çox həyəcanlanaraq həmin adamı hər tərəfdən aralığa almış, (hər kəs öz ərinin yerini soruşub) onu donlarına taxdıqları sancaqla dəlmə-deşik etmişlər. Həmin adam belə həlak olmuşdur. Qadınların bu cinayəti də, görünür, afinalıları məğlubiyətdən daha çox kədərləndirmişdir. Onlar qadınlara daha başqa bir ağır cəza tapmayaraq onları öz geyimlərini ion geyimi ilə dəyişməyə məcbur etmişlər. Axı, o vaxta qədər Afina qadınları tamamilə Korinf paltarının eyni olan dori paltarı geymişlər. İndi onlar sancaq işlətməmək üçün kətan xitonlar¹² geyinməyə məcbur edilmişdir.

88. Əslində, bu geyim qabaqca ion geyimi deyil, kari geyimi olmuşdur. Axı, qədimlərdə bütün ellin qadınları indi dori geyimi adlanan paltar geyinmişlər. Buna görə də arğoslular və eginalıları isə, əksinə, qadın sancağının əvvəlkindən bir dəfə yarım uzun olmasını dəb salmaq qərarına gəlmişlər ki, qadınlar həmin ilahələrin məbədlərinə hər şeydən qabaq bu sancaqları nəzir eləsinlər. Ümumən, Attikada qayırılmış bütün şeylərin və gil qabların məbədə nəzir gətirilməsi qadağan olunmuş və məbəddə ancaq yerli gil qablarda su içmək qərara alınmışdır. Hələ mənim dövrümdə də Arğos və Egina qadınları afinalılara nifrət əlaməti olaraq əvvəlkindən uzun sancaqlar taxırdılar.

89. Afinalıların eginalıları nifrətinin ilkin səbəbi danışdığım kimi olmuşdur. İndi fivalılar eginalıları köməyə çağıranda eginalıları bütələrin xatirəsi ilə bağlı hadisələrə həvəslə cavab vermişlər. Beləliklə, eginalıları Attika sahillərini viranə qoymağa başlamışlar. Afinalılar Eginaya hücumla keçmək istəyəndə Delfdən bu məzmununda kahin bəyanı gəlmişdir: afinalılar eginalıların hücumundan 30 il keçənə qədər gözləyib 31-ci ildə Eak məbədinə nəzir verib hücumla; keçsələr, onların arzusu yerinə yetər. Onlar elə indi eginalıların əleyhinə yürüşə çıxsalar, onda göstərilən vaxt ərzində onları çoxlu məğlubiyət və uğursuzluq gözləyir, yalnız vədə başa çatanda onlar, nəhayət tam qələbə qazanacaqlar. Bu bəyanı eşidən afinalılar, doğrudur, Eak məbədinə nəzir vermişlər (bu nəzir indi də bazar Meydanında durur), amma eginalıların təhqirlərinə 30 il sakitcə dözmək istəməmişlər.

90. Afinalılar (eginalılarından) intiqam almaq üçün yürüşə hazırlaşanda lakedemonlular bir əngəl törətmişlər. Alkmeonidlərin Pifiyanı fitnələdiklərini və Pifiyanın özlərinə və Pisistratidlərə qarşı nələr etdiyini öyrənən lakedemonlular dostlarını onların öz ölkələrindən sürgün etməli olduqlarına peşmançılıq çəkib, afinalıların nanəcibliyinə nifrətlə yanıb yaxılmışlar. Bundan başqa, afinalılardan gözlənilən çoxlu bəla haqqında kahin bəyanları da onları (afinalılara qarşı çıxmağa) qızışdırmışdır. Kahinlərin bu bəyanları əvvəllər spartalılara məlum deyilmiş, yalnız indi Kleomen onları Spartaya gətirəndə həmin bəyanlarla tanış olmuşlar. Kleomen də bu bəyanları Afina akropolundan tapmışdır. Qabaqca Pisistratidlərin əlində olan bəyanları onlar sürgün ediləndə məbəddə qoyub getmişlər. Kleomen də bunları oradan götürmüşdür.

91. Lakedemonlular kahinlərin bu bəyanlarını ələ keçirib afinalıların qüdrətinin artdığını, artıq spartalılara tabe olmaq istəmədiklərini başa düşəndə spartalılar gələcəkdə azadlığa çıxacaq Attika xalqının qüdrətdə özləri ilə bərabərləşəcəyini görmüşlər. Onlar afinalıların tiran hakimiyyəti altında qalıb zəifləyəcəklərini və spartalılara tabe olacaqlarını düşünmüşlər. Spartalıları bütün bunları

özləri üçün aydınca izah edib Pisistratın oğlu Hippini Pisistratidlərin sürgün edilmiş olduqları Hellespontdakı Sigeypdən çağırıbmışlar. Hippini çağırışı eşidib gələndə spartalılar başqa müttəfiqlərə də xəbərlər göndərərək onlara belə demişlər: "Müttəfiqlər! Düzgün hərəkət etmədiyimizi boynumuza alırıq. Kahinin yalan bəyanına aldanıb Afinanı itaət altında saxlayacağına söz vermiş ən yaxşı dostlarımızı özlərinin doğma şəhərindən sürgün etmişik. Sonra da həmin şəhəri bizim köməyimizlə azadlığa çıxıb, indi dikbaşlıq edən nanəcib bir xalqa vermişik. Bu xalq bizi şəhərdən rüsvayçısına sürgün edib, indi lovğa-lovğa qürrələnir. Bunu xüsusən onların qonşuları olan beotiyalılar, xalkidalılar yaxşı hiss etməlidirlər və yaqın bunlardan hansısa yanıldığını duyacaqdır. İndi ki, biz bu səhvi buraxmışıq, gələn bir yerdə onlardan intiqam almağa çalışaq. Buna görə də biz bu Hippini və şəhərlərdən göndərilən siz elçiləri çağırıbmışıq ki, bu məsələni birlikdə düşünək, ümumi qüvvəmizlə hippini Afinaya qaytarıb, əlindən aldığımız şeyləri onun özünə verək".

92. Lakedemonlular belə demişlər. Lakin müttəfiqlərin çoxu bu sözləri təqdir etməmişlər. Qalan müttəfiqlər də doğrusu, susmağı üstün tutmuşlar. Korinfli Sokn isə belə demişdir:

"Lakedemonlular, doğrudan da siz şəhərlərdə tiranlığı bərpa edib, azadlığı məhv edənə qədər göylər uçub yerin altına gedər, yer havalanıb göyün üstünə çıxar, insanlar dənizdə, balıqlar isə insanların əvvəllər yaşadıkları yerdə yaşayarlər. Axı, dünyada tiranlıqdan da ədalətsiz, qanlı cinayətlərlə ləkələnmiş bir hakimiyyət yoxdur. Siz, doğrudan da, tiranların xalq üzərində hakimiyyətini gözəl və ədalətli bir iş sayırsınızsa, onda öncə üz üzərinizdə tiran qoyun, sonra da başqalarının üzərində qoyarsınız, İndi siz özünüz heç vaxt tiranlığı dadmadığınız və Spartaya belə bir hakimiyyətin gəlməməsi üçün var qüvvənizlə çalışdığınız halda öz müttəfiqlərinizlə belə ədalətsizcəsinə rəftar etmək istəyirsiniz. Siz də bunun acısını bizimlə bərabər çəkmiş olsaydınız bu haqda düzgün düşünərdiniz. Axı, Korinfdə dövlət quruluşu bax, belə olmuşdur. Korinf keçmişlərdə heç də çox olmayan (əsizlə nəvələri) hakimiyyəti altında qalmışdır və Bakxiadlar 13 adlanan bu nəvələr şəhəri idarə etmişlər. (Onlar öz içərilərindən qız verib almışlar. 14 Bu Bakxiadlardan birinin - Amfionun Labda adlı topal qızı olmuşdur. Bakxiadlara mənsub adamlardan heç kəs bu qızla evlənmək istəmədiyindən onu Petra kəndindən, əslən lapif mənşəli, Keney nəslindən olan Exekrat oğlu Eetion deyilən birisi almışdır. Onun nə bu, nə də başqa arvadından uşağı olmamışdır. İş belə düşdüyündən o, Delfə gedib nəsil barədə kahinə sorğu vermişdir. Eetion məbədə girməyə macal tapmamış Pifiya ona bax bu sözlərlə müraciət etmişdir:

Kimsənin sayğı göstərmədiyi dünyanın bütün sayğısına layiq Eetion.
Labda hamilə, cocuğu kralların başına dəyirman daşı kimi düşəcək. 15

Kahinin bu bəyanı, necə olmuşsa, Bakxiadlara da çatmışdır. İndi Eetiona verilən bəyanı onlar hələ əvvəllər Korinfdə dumanlı şəkildə kahindən eşitmişdilər. Həmin dumanlı bəyan belə olmuşdur:

Qayalardan hamilə olan bir qartal.
Çoxlarının dizini titrədən güclü, həris bir aslan doğacaq.
Gözəl Priena ətrafında yaşayan və qayalar içində
Qurulmuş Korinfdə oturan korinfilər, bunlara qulaq verin. 16

Öncə Bakxiadlara verilmiş bu bəyanı onlar o vaxt başa düşməmişlər. İndi Eetiona verilən, bəyanı bilincə onlar dərhal başa düşmüşlər ki, əvvəlki bəyan indikininki eynidir. Onlar bəyanın mənasını başa düşüb öz rahatlıqlarını pozmamışlar, çünki Eetiondan doğulacaq körpəni məhv etmək istəyirmişlər. Eetionun arvadı doğan kimi Bakxiadlar körpəni öldürmək üçün Eetionun yaşadığı həmin kəndə adam göndərmişlər. Bax, bu adamlar Petraya gəlib, Eetionun evinə soxularaq körpəni tələb etmişlər. Labda onların nə məqsədlə gəldiklərindən qətiyyən şübhəyə düşmür. O, uşağı atasına dostluq münasibəti ilə istədiklərini fikirləşərək körpəni gətirib onlardan birinin qucağına qoyur. Yolda onlar öz aralarında şərtləşiblər ki, uşağı qucağına ilk dəfə kim götürsə, o da öz əli ilə körpəni yerə atmalıdır. Labda uşağı gətirib verəndə körpə allah hikməti sayəsində gülümsəyir. Onu qucağına götürən adam təbəssümü görüb, könlünə gələn rəhmə görə uşağı öldürmək fikrindən daşınır. O, körpəni başqasına, o da bir başqasına ötürür. Beləliklə, uşaq əldən-ələ keçir və bu on

adamın heç biri onu öldürməyə qıymır. Onda bunlar uşağı anasına qaytarıb evdən çıxırlar. Amma qapının ağzında dayanıb uşağı öldürməmək üstündə günahı bir-birinin üstünə ataraq köntöy sözlər deməyə başlayırlar. Xüsusən şərti yerinə yetirməyən birinci adamı-uşağı ilk dəfə qucağına alanı daha çox töhmətləndirirlər. Bir qədər keçəndən sonra onlar təzədən evə qayıdıb, körpəni hamılıqla birlikdə öldürmək qərarına gəlirlər. Amma, sən demə, Korinf Eetion nəslindən belə çəkməyə məhkum edilməyibmiş. Labda qapının dalındaca durduğuna görə danışığının hamısını eşidirmiş. Adamların uşağı yenidən alıb öldürə biləcəklərindən qorxan Labda körpəni götürüb ən gizli hesab etdiyi bir yerdə-sandıqda gizlədir. O, fikirləşir ki, həmin adamlar evə qayıdıb axtarış apararlar. Onda hər yeri axtaracaqlar. Elə belə də olur. Adamlar yenidən qayıdıb hər yeri axtarır, amma uşağı tapa bilmirlər. Onda həmin adamlar evlərinə qayıdıb, onlara bu tapşırığı verənə hər şeyin əmr edildiyi kimi yerbəyer edildiyini xəbər vermək qərarına gəlirlər. Onlar evə dönürlər və şərtləşdikləri kimi də danışirlər. Eetionun oğlu da bundan sonra yavaş-yavaş boy atır. Sandıqda gizlətdiyinə görə sağ qaldığı üçün onun adını Kipsel¹⁷ qoyurlar. Gənclik yaşına çatan Kipsel Delfdə kahinə sorğu verib, ikibaşlı bəyan alır: o, bəyana arxalanıb şəhərə sahib olmağa cəhd göstərir və Korinfdə hakimiyyəti ələ keçirir. Kahin bəyanı da bax, beləymiş:

Evimə girən bu insanın bəxti var.

Korinfin şöhrətli yiyəsi Eetion oğlu Kipsel.

Onun özü də, uşaqları da bəxtli olacaqlar, amma nəvələri yox.

Bu bəyan belə olmuşdur. Korinfdə hakimiyyətə keçmiş Kipsel isə çox qəddar hökmdar olmuşdur. O, korinfilərin çoxunu sürgün etmiş, qalanlarının əmlakını əlindən alıb, çoxunu da edam etmişdir. 35 illik hakimiyyətdən sonra o, öz dövrənini uğurla başa vurmuşdur. Onun hökmdarlığı irsən oğlu Periandra keçmişdir. Əvvəllər atasına nisbətən mərhəmətli olsa da, elçilər vasitəsilə Miletin tiranı Frasişbul ilə əlaqəyə girəndən sonra ondan daha qaniçən olmuşdur. Periandr hansı dövlət quruluşu yaratsa şəhəri yaxşı idarə edə biləcəyini soruşmaq üçün Frasişbula carçı göndərmişdir. Frasişbul isə həmin carçı ilə şəhərdən çıxıb onu zəmilərə gətirmişdir. Carçı ilə birlikdə zəmilərdən keçdikcə Frasişbul onun Korinfdən nə məqsədlə gəldiyini dönə-dönə soruşmuşdur. Tiran, eyni zamanda başqa sünbüllərdən hündürə qalxmış sünbülləri bir ucdan qırılmışdır. Qırdığı sünbülləri tullaya-tullaya axırda zəminin ən sıx və gözəl hissəsini məhv etmişdir. Carçını zəmi ilə aparan tiran heç bir cavab vermədən onu buraxmışdır. Carçı Korinfə dönəndə Periandr Frasişbulun cavabı ilə marqlanmışdır. Carçı isə heç bir cavab gətirmədiyini deyib öz zəmisini məhv edən belə ağılsız adama inanan Periandrın onun yanına carçı göndərdiyinə təəccübləndiyini bildirmişdir. Sonra o, Frasişbulun yanında gördüyünü danışmışdır. Periandr isə Frasişbulun bu hərəkəti ilə ona ən görkəmli vətəndaşları öldürməyi məsləhət gördüyünü başa düşmüşdür. Tiran elə o vaxt öz vətəndaşlarına böyük qəddarlıq göstərmişdir. Kipselin edamlarından və sürgünündən yaxa qurtarmış adamları indi Periandr öldürməyə başlamışdır. Sonra o, öz arvadı Melissanın ucbatından bir gün ərzində Korinfin bütün qadınlarını lüt soyundurmaq əmri vermişdir. Axı o, Fesprotiyada Axeront çayındakı ölümlər kahininə elçilər göndərib bir qonaqçısının (ona saxlanca qoyulmuş) əmlakını girov qoymaq haqqında sorğu verməyi tapşırırmışdır. Onda Melissanın (teyfi) gəlib nə him-cimlə, nə də sözlə əmlakın harada olduğunu bildirməyəcəyini demişdir. Axı o, tamamilə lütmüş və üşüyürmüş, belə ki, dəfn paltarları onunla birlikdə yandırılmayıbmış, ona görə də Melissa ondan istifadə edə bilmirmiş. Öz sözlərinin doğruluğuna sübut üçün o, Periandrın çörəyi soyuq sobaya qoyduğunu onun yadına salmışdır. Elçilər bu haqda Periandra bildirəndə (ondan ötəri Melissanın cavabı inandırıcı dəlil imiş, çünki o, Melissanın nəfəsi kəsildəndən sonra onunla cinsi əlaqəyə girmişdi). Bu xəbərdən sonra Periandr carçı vasitəsilə bütün Korinf arvadlarının Heya məbədinə yığılmasını əmr etmişdir. Onlar bayramlarda olduğu kimi özlərinin ən gözəl paltarlarını geyinib gəlmişlər, tiran da öz gözətçilərini pusqada qoyub bütün qadınları-istər azad qadın olsun, istər qulluqçu fərq qoymadan lüt soyundurmağı əmr etmişdir. Periandr bütün paltarları xəndəyə atıb Melissaya dua oxuyaraq yandırmağı əmr etmişdir. Bundan sonra Periandr elçiləri yenidən Fesprotiyaya göndərmişdir. Bu dəfə Melissanın teyfi qonaqçının Periandra (saxlanca verdiyi) xəzinəni gizlətdiyi yeri göstərmişdir. Lakedemonlular, baxın, tiranlıq belə olan şeydir! Baxın, tiranlar belə işlər görürlər! Biz korinfilər

isə sizin hələ Hippinin dalınca adam göndərdiyinizi eşidəndə çox təəccüblənmişdik, indisə sizin danışığlarınıza daha artıq heyrət edirik. Şəhərlərə tiranlıq gətirməmək üçün sizi ellin allahlarına and veririk! Amma siz, hər halda, ədalətin əleyhinə gedib Hippini qaytarmaqda təkid edir və bunu istəyirsinizsə, onda bilin, korinflilər sizin hərəkətinizi təqdir etməyəcəklər".

93. Korinf elçisi Sokl belə demişdir. Hippi də həmin ellin allahlarını mərhəmətə çağırıb ona belə cavab vermişdir: Pisistratidlərin qayıtmasını korinflilər hamıdan çox arzu etməlidirlər.

Afinalılardan dad çəkmək günü sizə də gəlib çatır. Kahinlərin bəyanını dəqiqliyi ilə dünyada Hippi qədər heç kəs bilmədiyindən o, belə danışdı. Qalan müttəfiqlər əvvəlcə dinməz qulaq asmışlar. Onlar Soklun açıq danışığını eşidəndən sonra bir-birinin ardınca sükutu pozub korinflilərin fikrinə qoşulmağa başlamışdır. Onlar ellin şəhərində bədxah iş görməmək üçün lakedemonluları allaha and vermişdir.

94. Bu niyyətlər, bax beləcə pozulmuşdur. Hippi də oradan getmişdir. Makedoniya hökmdarı Aminta ona Anfemunt, fessaliyalılar isə İolk şəhərini hədiyyə kimi təklif etmişlər. Hippi bu təkliflərin ikisini də rədd edib, vaxtı ilə Pisistratın mitilenalılardan qılıncı aldığı Sigeyə qayıtmışdır. Pisistrat o vaxt şəhəri alıb özünün (arğoslu qadından doğulmuş) qeyri-qanuni oğlu Hegesistratı oraya tiran qoymuşdu; o da Pisistrat vərəsəsini mübarizə ilə əldə saxlamışlar. Axı, Axilleydə və Sigeydə olan mitilenalılar və afinalılar bir-birilə daim müharibə edirdilər. Mitilenalılar Sigey bölgəsini geri istəyir, afinalılarsa onların buna hüququnu inkar edərək, qədim İlion torpaqlarında eolilərin hüquqlarının Yelenanın qaçırılması üstündə Menelayın intiqam almasına kömək etmiş afinalıların və başqalarının hüququndan heç də artıq olmadığını göstərmişlər.

95. Bu müharibələr zamanı vuruşmalarda diqqətəlayiq çox hadisələr baş vermişdir. Məsələn, bir toqquşmadan sonra afinalılar qələbə çalanda şair Alkey qaçıb canını qurtarsa da, onun silahı afinalıların əlinə keçmiş və onlar silahları Sigeydəki Afina məbəbindən asmışlar. Alkey isə bu hadisəni tərənnüm edib, baş vermiş bədbəxtliyi dostu Melanippə bildirmək üçün nəğməni Mitilenaya göndərmişdir. Mitilenalılar da afinalılarla özlərinin vasitəçi seçdikləri Kipsel oğlu Periandr barışdırmışdır. O, bunları bax belə şərtlərlə barışdırmışdır: hər bir tərəf əlində nə varsa, ona da sahib olur. Beləliklə, Sigey afinalıların tərəfində qalmışdır.

96. Hippi Lakedemondan dönəndən sonra Asiyaya gəlib bütün vasitələri afinalıların əleyhinə çevirmişdir: o, afinalıları Artafrenə çuğullamış, Afinanı özünə və Daraya tabe etmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Afinalılar Hippinin fitnələrini biləndə farsları Afina sürgünlərinə etibar etməməyə inandırmaq məqsədi ilə Sardaya elçilər göndərmişlər. Artafren isə bu sözləri elçilərə çatdırmağı buyurmuşdur: afinalılar həyatlarının qədrini bilirlərsə, onda Hippini yenə qəbul etsinlər. Afinalılarsa elçilərin xəbər verdikləri bu təklifi yerli-dibli rədd etmişlər. Təkliflə razılaşmadıqları üçün onlar farslarla açıq-aşkar müharibəyə qəti qərar vermişlər.

97. Farslarla belə bir düşmənçilik şəraitində Kleomenin Spartadan sürgün etdiyi miletli Aristaqor Afinaya gəlib çıxmışdır. Axı, Spartadan sonra bu şəhər bütün ellin şəhərləri içərisində ən güclüsü olmuşdur. Aristaqor xalq yığıncağına gəlib artıq Spartada dediklərini təkrar etmişdir. O, Asiyanın zənginliyindən, fars hərbi taktikasından, döyüşdə nə qalxan, nə də süngü işlətmədiklərindən, onları asanlıqla məğlub etməyin mümkünliyündən danışmışdır. Miletin Afina koloniyası olduğunu və möhtəşəm bir dövlət kimi Afinanın bu şəhəri xilas etməyə borclu olduğunu da əlavə etmişdir.

Aristaqor hər cür vəd verərək o qədər təkidlə xahiş etmişdir ki, axırda afinalıları inandıra bilmişdir. Görünür, çox adamı aldatmaq bir adamı aldatmaqdan asan olur. O, təkcə lakedemonlu Kleomeni yoldan çıxara bilməmiş, 30000 afinalını isə aldatmışdır. Ona görə də afinalılar ən hörmətli Afina vətəndaşlarından biri olan Melanfiyanın başçılığı altında ionlara 20 gəmi köməyə göndərməyi qərara almışlar. Bu gəmilər ellinlərin də, barbarların da bütün bələlərinin başlanğıcı olmuşdur.

98. Bundan sonra Aristaqor üzüb Miletə gələndə onun qəbul etdiyi qərarla ionlara xeyri dəyəcək heç nə gözlənmirmiş. Aristaqorun heç bir niyyəti də olmamışdır. (O, sadəcə olaraq, şah Daranı hirsələndirmək istəmişdir.) Tirən, Mehbazın əsir kimi Strimon çayından (Asiyaya) köçürdüyü peonlar üçün Frigiyaya xəbərçi göndərmişdir. (Peonlar Frigiyada yalnız onlar üçün müəyyənləşdirilmiş yerlərdə və kənddə yaşamışlar.) Xəbərçi peonların yanına gələndə onlara belə demişdir: "Peonlar! Məni buraya Miletin tiranı Aristaqor göndərmişdir. Siz onun məsləhətinə qulaq asmaq istəsəniz sizə azadlıq təklif edəcəyini bildirməyi mənə tapşırmışdır. Bütün İaniya şahın

əleyhinə üsyana qalxmışdır. İndi siz rahatca öz vətəninizə qayıda bilərsiniz. Dənizə qədər özünüz getməlisiniz, oradan o yana sizin qayğınıza qalmaq bizim boynumuza düşür". Peonlar bu sözləri eşidib sevinclə razılıq vermişlər və arvad-uşaqları ilə birlikdə tələsik dənizə tərəf getmişlər. Onların bəziləri getməyə qorxub Frigiyada qalmışdır. Peonlar sahilə gəlib oradan Xiosa getmişlər. Xiosa gəlib çatanda sahilə onları daban-dabana izləyən böyük fars atlı dəstəsi peyda olmuşdur. Farslar peonları yerlərində tapmayanda geri qayıtmaları üçün Xiosa əmr göndərmişlər. Peonlar isə tabe olmamışlar. Onda xioslular onları buradan Lesbosa göndərmişlər, lesboslular onları Doriskə aparmışlar. Peonlar oradan quru yolla Peoniyaya getmişlər.

99. Afinalılar 5 triyerin müşaiyətilə 20 gəmidə Eretriyadan gəlib çıxanda Aristaqor Sardaya yürüşə cəhd etmişdir. Eretriyalılar isə yürüşə afinalıların deyil, miletlilərin öz xatirəsi üçün, onların (köhnə) xidmətlərinin əvəzini çıxmaq istədiklərinə görə qoşulmuşdular. Axı, miletlilər eretriyalıların xalkidalılara qarşı müharibəsinə köməyə gələndə samoslular xalkidalılara kömək edib eretriyalılara və miletlilərə qarşı çıxmışdılar. Beləliklə, afinalılar və başqa müttəfiqlər gələndə Aristaqor Sardaya qarşı yürüşə başlamışdır. Amma qoşunla birlikdə getməyib, baş sərkərdəliyi iki miletliyə-qardaşı Xaropinə və Hermofant adlı şəhərliyə tapşırıb özü Miletə qalmışdır.

100. İonlar bu donanma ilə Efesə gəlib çıxmışlar: sonra gəmiləri Efes bölgəsindəki Koresdə qoyub özləri böyük qoşunla ölkənin dərinliklərinə girmiş və efeslilərdən özlərinə bələdçilər götürmüşlər. Onlar Kaistra çayı boyunca gedərək sonra Tmolu keçib Sardaya çatmış və şəhəri maneəsiz almışlar. Onlar akropoldan savayı bütün şəhəri tutmuşlar. Akropolu isə Artofren özü böyük hərbi qüvvə ilə müdafiə etmişdir.

101. Ellinlər şəhəri alandan sonra onu bax, bu səbəbə görə yağmalamamışlar. Sardada evlərin çoxu qamışdan tikilmişdir, hətta kərpic evlərin də damı qamışdandır. Döyüşçülərdən biri evlərdən birini yandıranda alov dərhal evdən-evə keçərək bütün şəhəri sarmışdır. Şəhər yanında hər şeyi alov бүürüdüynə görə yerli əhali-lidiyalılar və şəhərdə qalan farslar çıxış yeri tapa bilməyib bazar meydanına və Paktol çayına qaçmağa başlamışlar (özü ilə qızıl qum gətirən Paktol Tmol dan axıb gələrək bazar meydanından keçib sonra Herm çayına, o da dənizə tökülür). Özünü müdafiə etməyə məcbur olmuş lidiyalılar və farslar bu Paktol qırağındakı bazar meydanına toplaşmışlar. İonlar düşmənin özünü müdafiə etdiyini, hətta bəzi hissələrin böyük dəstələrlə onlara hücumu keçdiklərini görəndə qorxu içində Tmol adlanan dağa doğru çəkilib, oradan da gecənin qara pərdəsi altında öz gəmilərinə qayıtmışlar.

102. Sarda alova qər q olmuş və şəhərlə birlikdə yerli ilahə Kibelanın məbədi də məhv olmuşdur. Bu məbədin yandırılmasını bəhanə gətirən farslar sonra intiqam üçün Elladadakı məbədləri oda yaxmışlar. O vaxt Qalisin bu tərəfindəki fars satrapları ionların hücumundan xəbər tutaraq öz qüvvələrini toplayıb lidiyalılara köməyə gəlmişlər. Sardada ionlara rast gəlməyən farslar onları dabanbasma izləyərək Efesdə haqlamışlar. İonlar döyüş qaydasınca düzəlsələr də, vuruşmada darmadağın edilmişlər. Farslar çoxlu ion əyanı öldürmüşlər, onların arasında eretriyalıların sərkərdəsi, yarışlarda bir neçə qələbə qazanmış və keoslu Simonidin tərənnüm edib şöhrətləndirdiyi Yevalkid də varmış. Sağ qalan ionlar döyüşdən sonra öz evlərinə dağılmışlar.

103. Onlar o vaxtlar belə döyüşmüşlər. Bundan sonra afinalılar ionları taleyin ümidinə qoymuşlar. Aristaqor isə elçilər vasitəsi ilə onlardan təkidlə kömək istəyəndə, afinalılar cavablarında onlara daha kömək etməyəcəklərini demişlər. Beləliklə, ionlar afinalıların köməyindən məhrum olsalar da, şaha qarşı müharibəni davam etdirmişlər. Axı, Dara qarşısında onların günahı son dərəcə böyük olmuşdur. Onlar Hellesponta üzüb gedərək Bizans və bu bölgədəki bütün şəhərləri tabe etmişlər. Sonra da Hellespontu tərk edib Kariyanın böyük hissəsini öz tərəflərinə çəkmişlər. Hətta, əvvəllər onlara qoşulmaq istəməyən Kavın da Sarda yandırıldıqdan sonra onlarla ittifaqa girmişdir.

104. Amafuntlulardan başqa Kiprin bütün əhalisi könüllü sürətdə ionlarla birləşmişlər. Axı, kiplilər midiyalılardan bax bu yolla qopub ayrılmışlar: onlarda Yevelfontun nəticəsi, Siromun nəvəsi, Xersisin oğlu, Salamin hökmdarı Qorqun kiçik qardaşı olan Onesil adlı birisi varmış. Bu adam hökmdar Qorqu şahdan qopmaq üçün əvvəllər də tez-tez dilə tuturmuş, indi ionların üsyanını eşidib öz fikrində daha bərk təkid etmişdir. Onesil Qorqu inandıra bilməyəndə öz tərəfdarları ilə birlikdə Qorqun salaminlilər şəhərindən çıxmasını güdüb onun arxasınca şəhər darvazalarını bağlatdırmışdır. Beləliklə, şəhərdə hakimiyyətdən məhrum olan Qorq midiyalıların yanına qaçmağa

məcbur qalmışdır. Onesil isə indi Salaminə hakim olub bütün kipliləri üsyana qaldırmağa çalışmışdır. O şəhərin qalan bütün əhalisini buna inandırmağa nail olmuşdur. Yalnız amafuntlular tabe olmaq istəmədiklərindən Onesil onların şəhərini mühasirəyə almışdır.

105. Onesil Amafunt şəhərini beləcə mühasirəyə alır. Şah Dara da bu arada afinalıların və ionların Sardanı alması və yandırması xəbərini eşidir, bu basqının baisi və günahkarının da məhz bu işi qarışdıran miletli Aristaqor olduğunu öyrənir. Bu xəbəri eşidən şah, deyilənə görə, əvvəlcə ionlara heç məhəl qoymayaraq yalnız afinalıların kim olduğunu soruşmuşdur (o, bu üsyanın ionlara, hər halda, baha oturacağını yaxşıca bilirmiş). Bu da şaha bildiriləndən sonra şah öz yayını istəmiş, oxu yaya qoyaraq çəkib göyə atmışdır. Ox havada uçanda demişdir: "Zevs! 18 Afinalılardan intiqam almağıma icazə ver!" Deyilənə görə, bu sözlərdən sonra o, xidmətçilərindən birinə hər nahardan sonra bu sözləri onun qarşısında təkrar etməyi əmr etmişdir: "Ağam! Afinalıları yadına sal!".

106. Bundan sonra, Dara çoxdan öz yanında saxladığı miletli Histieyi hüsuruna gətirməyi buyurub ona demişdir: "Histiey, Miletli tapşırıdığın varisinin mənim əleyhimə üsyan qaldırdığını eşidirəm. O, dünyanın o biri başından adamları, onlarla birlikdə ionları da gətirmişdir (əlbəttə, onlar bu iş üçün muzdlarını alacaqlar), onları dilə tutub yürüşə göndərərək Sardanı dağıtmışdır. Sən bilən, bu yaxşı işdirmi? Sənin məsləhətin olmadan belə şeylər necə baş verə bilərdi? Bax, sonra öz bəxtindən küsməyəsən! Histiey buna cavab vermişdir: "Şah! Bu nə sözdür, deyirsən? Yəni, mən kimisə hər hansı bir işə təhrik edə bilərəm ki, sonra da səndən böyük və ya kiçik bəlalər törəsin? Məgər səndə olan hər şey məndə yoxdur, məgər mən sənin bütün niyyətlərinin iştirakçısı olmaq şərəfinə layiq görülməmişəm. Mənim canışınım, doğrudan da, sən dediyin hər hansı bir iş törədibsə, bunu bil, onu öz təşəbbüsü ilə etmişdir. Doğrusu, miletlilərin və canışının sənin dövlətinə qarşı üsyan etməsinə inana bilmirəm. O, hər halda bir iş tutubsa, sənin eşitdiyindən doğrudursa, onda şah, başa düş ki, məni dənizdən ölkənin içərisinə göndərməklə necə səhv eləmişəm. Mən onların gözündən iraq olan kimi ionların çoxdan cəhd göstərdikləri bir işə əl atmaları aydın məsələdir. Mən İoniyada olsaydım, onda birçə şəhər də üsyan qaldırmağa cəsarət etməzdi. Ona görə də məni tezliklə İoniyaya göndər, gedib orada əvvəlki vəziyyəti bərpa edim və hər şeyə günahkar olan Miletdəki sərdarımı sənə təslim edim. Sənin iradənlə bu işin öhdəsindən gələ bilsəm, onda ən böyük adamlardan olan Sardonu sənə bac verməyə məcbur etməyincə əynimdəki xitonu çıxarmayacağıma sənin şah allahların qarşısında and içirəm".

107. Histiey belə sözlərlə şahı aldatmağa çalışırdı, Dara isə doğrudan da inanıb onu buraxmış və öz vədini yerinə yetirəndən sonra Susa qayıtmasını əmr etmişdir.

108. Sardanın alınması xəbərinin şaha çatması, Daranın yaydan ox atması, Histieylə söhbəti, Dara Histieyi buraxandan sonra onun dənizə gəlməsi-bütün bu vaxt müddətində belə hadisələr olmuşdur: salaminli Onesil amafuntluları mühasirəyə alanda başda fars Artibi olmaqla böyük fars ordusunun gəmilərlə Kiprə yaxınlaşdığını ona xəbər vermişlər. Bunu eşidən Onesil İoniya şəhərlərinə xəbərçilər göndərüb kömək xahiş etmişdir. İonlar isə çox da götür-qoy etmədən böyük qoşunla dərhal köməyə gəlmişlər. Beləliklə, ionlar Kiprə gəldikləri halda, farslar Kilikiyadan keçərək, quru yolla Salaminə gedib çatmışlar. Finikiyalılarsa gəmilərdə "Kiprin açarları" adlanan burunu ötüb keçmişlər.

109. Hadisələr belə dönüşə düşəndə Kipr tiranları İoniya sərkərdələrini çağırub onlara demişlər: "İonlar! Biz kiplilər iki şeydən birini seçməyinizə imkan veririk: Siz kimlərə hücumə keçmək istəyirsiniz-farslara, yoxsa finikiyalılara? Siz quru qoşununa hücumə keçməyi üstün tutursunuzsa, onda gərək gəmiləri buraxıb quruda döyüşə hazırlaşsınız. Biz isə finikiyalılarla vuruşmaq üçün gərək sizin gəmilərinizə doluşaq. Bunun əksinə, siz finikiyalılarla qüvvənizi sınamaq istəyirsinizsə, onda qoy siz deyən kimi olsun! Bunların hansını seçəsi olsanız, İoniyanın və Kiprin azadlıq əldə etməsi üçün əlinizdən gələni edin. İonlar buna belə cavab vermişlər: ionların ittifaqı bizi dənizi qorumağa göndərüb, gəmilərimizi sizə verib farslarla quruda vuruşmağa yox. Beləliklə, bizə harada döyüşməyi tapşırıblarsa, öz borcumuzu orada qeyrətlə yerinə yetirəcəyik. Siz isə özünüzdən fars zülmü altında çəkdiyiniz əzabı yada salıb farslarla cəsurcasına vuruşmalısınız".

110. İonların cavabı belə olmuşdur. Farslar Salamin düzənliyinə çıxanda kiplilərin hökmdarları Kiprin başqa şəhərlərinin döyüşçülərini hərbi qaydada düzərək onları fars qoşunu içərisindəki başqa qəbilələrin döyüşçülərinə qarşı, Salamin qoşunlarının qaymağını və Sola şəhəri döyüşçülərini

isə farsların özlərinə qarşı qoymuşlar. Onesil özü isə könüllü olaraq farsların sərkərdəsi Artibiyə qarşı dayanmışdır.

111. Artibi isə qoplit qarşısında şahə qalxmağa öyrədilmiş at belində gəlmişdir. Onesil bunu bilib özünün silahdaşını, əslən kariyalı olan, sınılanmış və igid döyüşçüyə demişdir: "Artibinin atının şahə qalxıb düşməni dırnaqları ilə vurduğunu, dişi ilə gəmirdiyini eşitmişəm. İndi fikirləş və mənə tez cavab ver, görün kimi nişan almaq və vurmaq istəyirsən: atı, yoxsa Artibinin özünü?"

Silahdaşın buna cavab vermişdir: "Hökmdar! Mən bunu da, onu da, yaxud ikisindən birini, ümumən, sənin hər hansı əmrini yerinə yetirməyə hazıram. Amma onu deməliyəm ki, mənim fikrimcə, bu iş sənin şəninə yaraşır: deyirəm, hökmdar və sərkərdə hökmdar və sərkərdə ilə vuruşmalıdır. Sən sərkərdəyə qalib gəlsən, şöhrətin uclar, hətta, əgər ləyaqətdə özünə tay rəqibin əli ilə aşırılsan da (belə ola bilməz) elə böyük bir bədbəxtlik olmaz. Biz nökrələrə isə başqa nökrələrlə və atlarla vuruşmaq yaraşır. Atın ədasından isə qorxma! Mən sənə söz verirəm, o, bundan sonra bir də şahə qalxmayacaq".

112. O, belə demiş və elə həmin anda quruda və dənizdə döyüş başlamışdır. Həmin gün gəmilərdə ionlar cəsurcasına vuruşmuş və finikiyalılara qələbə çalmışlar, onların arasında isə samoslular xüsusi fərqlənmişlər. Quruda isə hər iki ordu üz-üzə gələn kimi əlbəyaxa olmuşlar. Hər iki sərkərdəyə gəldikdə isə əhvalat belə olmuşdur. Yalnız Artibi at belində Onesilin üstünə çapmışdır. Onesil də silahdaşını ilə şərtləşdiyi kimi, Artibinin özünə zərbə endirmişdir. Artibinin atı Onesilin qalxanını dırnağı ilə vuranda kariyalı oraqla vuraraq onun ayaqlarını kəsmişdir.

113. Fars sərkərdəsi Artibi öz atı ilə birlikdə burada həlak olmuşdur. Bu arada, o biri kiplrilər də (cəsurcasına) döyüşdükələri halda Kuri tiranı Steosnor kifayət qədər böyük dəstə ilə xaincasına döyüş meydanını tərk etmişdir (deyilənə görə, bu kurililər Arqos köçkünləri olmuşlar). Kurililərin xəyanətindən sonra salaminlilərin döyüş gərdunələri də dərhal onların ardınca getmişlər. Onda farslar kiplrilərə üstün gəlmişlər. Qaçarkən çoxlu kiplri, yeri gəlmişkən deyim ki, kiplrilər üsyanının səbəbkarı Xresi oğlu Onesil, habelə solalılardan hökmdarı, afinalı Solonun Kiprə gələrkən şerlərində bütün hökmdarlardan üstün tutaraq mədh etdiyi Filokipr oğlu Aristokipr də həlak olmuşdur.

114. Amafuntlular öz şəhərlərini mühasirəyə almış Onesilin meyitinin başını kəsib onu Amafunta gətirmiş və orada şəhər darvazalarının üstündən asmışlar. Boş kəllədə arı beçəsi pətək qurmuş və onu bal şanı ilə doldurmuşdur. Amafuntlular bu haqda kahinə sorğu verəndə kahin başı götürüb dəfn etməyi, Onesilə isə bir qəhrəman kimi hər il qurban gətirməyi və bunun onlara xeyirli olacağını buyurmuşdur.

115. Amafuntlular belə də etmişlər və bu günə qədər ona qurban gətirirlər. Kiprdə dəniz döyüşündə vuruşan ionlar Onesilin işinin bitdiyini və Salaminədən başqa (Salamin əvvəlki hökmdarı Qorqa verilmişdi) kiplrilərin qalan şəhərlərinin mühasirədə qaldığını biləndə İoniyaya üzüb getmişlər. Kiprin şəhərləri içərisində mühasirəyə düşmüş Sola hamısından artıq müqavimət göstərmişdir. Yalnız mühasirənin beşinci ayında farslar hər tərəfdən divara lağım atmaqla şəhəri ala bilmişlər.

116. Beləliklə, kiplrilər bir illik azadlıqdan sonra yenidən fars boyunduruğu altına düşmüşlər. Daranın qızına evlənmiş Davris, eləcə də Daranın kürəkənləri olan fars sərkərdələri- Himey və Oton Sardaya hücum etmiş ionları təqib etmişlər. Farslar döyüşdə onları üstələyib gəmilərə doğru sıxışdırmış, sonra da qoşunu bölərək şəhərləri istila etməyə başlamışlar.

117. Davris isə Hellespont şəhərlərinin üstünə gedərək Dardanı almışdır; sonra o Abidosu, Perkotanı, Lampsakı və Pesi də almışdır; hər şəhər məhz bir gün ərzində alınmışdır. Pesdən Pari şəhərinə qədər olan yolda farslar kariyalıların ionlarla birləşib üsyan etmələri xəbərini almışlar. Onda Darvis Hellespontdan çıxıb kariyalıların üstünə getmişdir.

118. Kariyalılar isə bu haqda, yəqin, Davris gələndə qədər xəbər tutmuşlar. Bunu bilən kariyalılar İdriada bölgəsindən axıb gələn və Meandra tökülən Marsi çayındakı "Ağ sütunlar adlanan yerə toplaşmışlar. Kariyalıların yığıncağında çox məsləhətlər təklif edilmişdir. Mənim fikrimcə, onların ən yaxşısı kindiyalı Mavsolun oğlu, Kilikiya hökmdarı Siennesinin kürəkəni Piksodarın təklifi olmuşdur. O, kariyalıların Meandrı keçib, çayı arxada qoyaraq vuruşmalarını təklif etmişdir. Onda kariyalılar geri qaçmaq imkanını itirib, öz yerlərində qalmağa və rəşadət möcüzəsi göstərməyə məcbur olacaqlarmış. Amma bu məsləhət bəyənilməmişdir. Kariyalılar Meandrin farsların

arxasında qalmasını üstün tutmuşlar: axı, farslar döyüşü uduzub qaçmağa başlasalar, onda, yəqin çaya atılmalı olarlar və oradan sağ çıxma bilməzdilər.

119. Bundan sonra farslar Meandra yaxınlaşıb onu keçmişlər. Farsların kariyalılarla amansız döyüşü Marsi çayında başlayıb çox uzun sürmüşdür, axırda farslar özlərinin say çoxluğuna görə üstün gəlmişlər: farslardan 2000, kariyalılardan 10.000 döyüşçü həlak olmuşdur. Döyüş meydanından qaçanlar Labraindakı Strati Zevsi məbəbində məhz böyük müqəddəs çinar ormanında gizlənmişlər. (Məlum olduğu kimi kariyalılar Strati Zevsinə qurban gətirən yeganə xalqdır.) Beləliklə, orada gizlənmiş qaçqınlar özlərinin necə xilas ola biləcəyi barədə məsləhətləşməyə başlamışlar: farslara təslim olmaq, yoxsa daha yaxşısı, Asiyanı tamamilə tərk etmək.

120. Bu arada, elə məsləhətləşmə gedərkən, miletlilər və başqa müttəfiqlər köməyə gəlmişlər. Onda kariyalılar elə indicə müzakirə etdikləri planları kənara qoyub döyüşə hazırlaşmağa başlamışlar. Farslar onlara hücumla keçəndə kariyalılar döyüşə girmiş və əvvəlkindən daha amansızcasına vuruşmuş, amma yenə məğlub olmuşlar. Hər iki tərəf böyük itki vermişdir. Həm də miletlilər xüsusilə zərər çəkmişlər.

121. Bununla belə, bu müsibətdən sonra kariyalılar özlərinə gələ bilmiş, hətta, öz məğlubiyyətlərinin izini də silməyə başlamışlar. Onlar farsların Kariya şəhərlərinə doğru yeridiklərini eşidib Pedaş yolunda pusquda durmuşlar: gecə farslar pusquya düşüb məhv edilmişlər. Onların, hətta, sərkərdələri-Davris, Amorq və Sisimak, habelə onlarla birlikdə Qikes oğlu Mirs də həlak olmuşdur. Bu pusqunun başçısı isə miləslə İbanollinin oğlu Heraklid olmuşdur.

122. Bu fars qoşunu belə məhv edilmişdir. Sardaya yürüşün iştirakçıları olan ionları izləyən ikinci fars sərkərdəsi Himey də Propontida istiqamətində gedib Misiyanın Kios şəhərini almışdır. Sonra Davrisin Hellespontu buraxıb Kariyaya yürüş etdiyini eşidən Himey Propontidanı buraxıb, qoşununu Hellesponta çəkərək İlion bölgəsindəki bütün Eoliya şəhərlərini tutmuşdur; o, qədim tevkrərin qalıqları olan herqifləri də təbə etmişdir. Amma Himeyin özü bu şəhərləri və qəbilələri təbə edərkən xəstələnmiş və Troadada ölmüşdür.

123. Himey ömrünü belə başa vurmuşdur. Sardanın satrapı Artafren və üçüncü sərkərdə Otan isə İoniyaya və qonşu Eoliyaya qarşı yürüşə çıxmaq əmri almışdır. Onlar İoniyada Klazomenanı, Eoliyada isə Kimanı almışlar.

124. Bu şəhərlər düşmən əlinə keçəndə miletli Aristaqorun igidliyi ilə fərqlənmədiyi üzə çıxmışdır. İoniyalı həyəcana salıb böyük qarışıqlıq törədən həmin adam bunu görərək qaçmaq fikrinə düşmüşdür. Həm də, Daraya üstün gəlməyin mümkün olmadığı ona aydın olmuşdur. Məhz buna görə də o, öz tərəfdarlarını çağıraraq gələcəkdə Miletə qovularlarsa, onda indidən təhlükəsiz sığınacaq düzəltməyi məsləhət görmüşdür. Bu məqsədlə o, öz tərəfdarlarından soruşmuşdur: onları Miletə çıxarıb Sardona, yaxud Histieyin Daradan hədiyyə alıb möhkəmləndirdiyi Edoniya ölkəsindəki Mirkində məskunlaşdırmasını istəyirlərmi?

125. Aristaqor onlara belə sual vermişdir. Loqograf Hekesandr oğlu Hekatey isə nə Sardona, nə Mirkində məskən salmaq deyil, Leros adasında qala tikmək və Miletə qovularlarsa, orada rahat oturmaq lazım olduğunu məsləhət görmüşdür.

126. Bu məsləhət Hekateyindir. Aristaqor isə Mirkində məskən salması daha əlverişli saymışdır. O, Miletin idarə işində nüfuzlu vətəndaş olan Pifaqora tapşırıb, özü arzu edənlərin hamısını götürərək Frakiyaya üzüb getmiş və orada gözlətdiyi yeri tutmuşdur. Aristaqorun özü və dəstəsi frakiyalılara qarşı yürüşlərin birində mühasirəyə aldığı bir Frakiya şəhərinin əhalisinə müqavilə əsasında sərbəst şəkildə oradan çıxmağa icazə verdiyi vaxt düşmən əli ilə xaincəsinə həlak edilmişdir.

ANTİK ÖLÇÜLƏR

Uzunluq və sahə ölçüləri

Barmaq - 18,5 mm

Dirək - 440,0 mm

Şah dirsəyi - 532,3 mm
(Piqon) dirsəyi-20 barmaq - 385,3 mm
Orgiya - 1.776 m
Fərsəng - 5549 m
Plefr - 29.6 m
Attika stadiyası - 177.6 m
Olimp stadiyası - 192.27 m
Misir sxeni - 445.20 m
Attika arurası - 0.024 qa2
Misir arurası - 0,2 qa2

Çəki və həcm ölçüləri

Qızıl dareyk - 8,4 q
Draxma (ovuc) - 4.336 q
Mina - 341.20 q
Fars minası - 420.00 q
Gümüş talant - 33.655 kq
Attika talantı - 26.196 q
Kaif - 0,045 l
Kotila - 0,275 l
Fars arbatası - 55,08 l
Attika medimi - 52.5 l
Metret - 38.88 l
Amfora - 40 l
Xalk - 0.09 q
Xenik - 1.08 l
Xus - 3.24 l

İzahlar

- 1 Peon qələbə şərəfinə oxunan nəğmədir; nəqəratı "Ey Peon" çağırışıdır. Peon müxtəlif allahların, xüsusən Apollonun təxəllüsü olmuşdur (Q. A. Stratanovski).
- 2 Homerin "Odisseyası"ndan bir ifadədir.
- 3 Bu Mehabat Mehabazın atasıdır.
- 4 Yunanıstan və yunan adının kökü mifik şəxs olan Ksuf oğlu İondandır. (İon-yunan) xalqın eponimidir. Filaların yeni ərazi birləşmələri zadəganlığın dayacağı olan qədimdən qalma nəslə filaları dəyişmişdir.
- 5 Giatlar - donuz otaranlar, oneatlar - qoduğa baxanlar, xereatlar - çoxqa saxlayanlar.
- 6 Hilley - Heraklın oğlunun adı. Pamfila - Kiçik Asiyada yer adı. Dimanta - Peloponnesdə şəhər adı.
- 7 Navkrari - hər Attika filası 12 navkrariliyə-ərazi bölgələrin bölünmüşdür. O vaxt bu navkrarilərin rəisləri həm də hakimiyyət başında durmuşlar.
- 8 Hippobotlar - atlılar deməkdir. İri torpaq sahibləri olan Xalkida varlıları belə adlanırdı.
- 9 Klerux - xırda kəndlilər. Bu köçkün kleruxlar "yekə qarınlara", yəni, varlılara qarşı qoyulmuşlar.
- 10 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 228.
- 11 Homerin "Odisseyası"sından gələn ifadədir.
- 12 "X i t o n" sözü kariyalılardan alınmadır.
- 13 Bakxiadlar - e. ə. 657-ci ilə qədər Korində hakimiyyət sürmüş qədim nəsil. Onlar öz mənşəyini dorilərin hökmdarı Bakxiada aparıb çıxarırmışlar.

14 Bakxiadaların öz qəbiləsi içərisindən qız verib, qız alması (qohum olması) Midiyada mağların, Misirdə donuzabaxan təbəqələrin dəbini xatırladır.

15 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 232.

16 Yenə orada.

17 Yunan sözü Kifelos yeşik, sandıq mənası verir (Q. A. Stratanovskinin şərhindən götürülmüşdür).

18 Yəni, Ahuramazda!

19 Edoniya Makedoniyadadır. Edoniyalılar Strimondan şərqdə yaşayan "Frakiya xalqlarından olmuşdur. (Q. A. Stratanovskinin izahları).

End of the Text